

خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَيْهِ الْبَيِّنَاتُ

مَحْمُود

تأليف

اصغر علی روحی پروفیسر اسلامہ مشرقیہ

اسلامیہ کالج لاہور

۱۹۲۵ء

خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلِمَهُ الْبَيَانُ

غَنِمْتُ الْوَسْجَامَ صَبُوحِي	نَعْبِ الْوَحْيِ
بِأَوْزَمِ جَمِ بَزْمِ بِيَارِ	تَبْخَابِ سِرْبِ كُنْ خَدَارِ
غَلَطُ كَفْتَمِ بَهْشْتِ جَاوَدَانِي	مِ آذَرِي بَزْمِ مَعَانِي
فَلَا كَشَوْبِ يَا قَلْبَاحِ صَنْعَلِ	نَيْ دَكْشِ اِبْرِ بَهَارِي

عزیم

برکت سیده خامه

مغز علی وحی پر و فسیلہ مشرقیہ اسلامیہ کالج لاہور

در ۲۹۱ء

بہ ترویجی کارگزاران مطبع مقبول عام باہتمام منشی غلام احمد چانہ
نقش انطباع پذیرفت

فہرست مضامین

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۵۹	غزل	۱	دیباچہ کتاب
۶۱	مثنوی		بہرہ نخستین
۶۲	رباعی	۱۵	مسند و ربط الفاظ با اشیا
۶۵	ارشاد اے چند در شعر و لکھ	۱۸	غفت و نقل الفاظ
۶۲	تخلص	۲۲	بحث در مترادف الفاظ
۶۴	تبصرہ	۲۲	علم ادب
۶۴	در سرقات شعر	۲۴	اسباب ترقیہ شوون ادبیات
۸۱	بہرہ دومین - علم معانی		خصائص زبان پارسی بدای از
۸۱	فضاحت	۳۰	سناری امتیاز دارو
۱۸	بحث عمومی در بارہ بلاغت	۳۵	تصرفات فارسیاں
۹۱	فضاحت و بلاغت	۴۰	منتثر و منظوم
۱۵	مجاز لغوی	۴۲	در مدح و مذمت کلام منظوم
۱۲	مجازے کہ در جملہ باشد	۴۸	شعر چیست ؟
۲۲	مسند الیہ	۵۲	انواع نظم
۱۶۴	مولف مہمان دوستے	۵۲	قصیدہ

۲۳۴	تقسیم تشبیه به اعتبار وجه شبه	۱۳۷	الفاظ
۲۴۰	تقسیم تشبیه به اعتبار غرض	۱۴۰	مسند
۲۴۰	تقسیم به اعتبار ادا تشبیه	۱۴۹	تقدیم و تاخیر
۲۴۰	تبصره	۱۵۵	مسئله در باب نفی
۲۴۳	تشبیه تمثیل	۱۴۲	خبر
۲۵۹	تبصره	۱۴۸	خلف
۲۵۹	فرق میان تشبیه و تمثیل	۱۷۴	انشار
۲۹۱	مسائل تشبیه	۱۸۹	اسم موصول
۲۹۹	حقیقت و مجاز	۱۹۱	قصر
۲۷۰	کنایه و مجاز	۱۹۷	فصل و وصل
۲۷۷	فرق میان تشبیه و استعاره	۲۱۱	ایجاز و اطناب
۲۸۷	تقسیم استعاره	۲۲۲	پهلو به پهلوی - علم بیان
۲۹۲	تقسیم به اعتبار تجرید و ترشح	۲۲۴	تشبیه
۲۹۳	معنی عقلی و تمثیلی	۲۲۷	مشبه و مشبه به
۳۰۳	پهلو چهارمین - علم بدیع	۲۲۹	وجه شبه
۳۰۷	صنائع معنوی	۲۳۲	غرض تشبیه
۳۰۷	توریه		
۳۰۸	ایهام مناسب	۲۳۵	تقسیم تشبیه به اعتبار طریقین

۳۲۰	تنسيق الصفات	۳۰۹	ایہام تضاد
۳۲۰	صناع لفظی	۳۰۹	طباق
۳۲۰	تجنیس	۳۰۹	مقابلہ
۳۲۱	تجنیس تمام	۳۱۰	مراعاة النظر
۳۲۱	تجنیس ناقص	۳۱۰	مشاکلت
۳۲۱	تجنیس زائد	۳۱۱	عکس
۳۲۲	تجنیس مرکب	۳۱۱	رجوع
۳۲۲	تجنیس مزدوج	۳۱۱	لف و نشر
۳۲۳	تجنیس مطرف	۳۱۲	جمع
۳۲۳	تجنیس خط	۳۱۲	تفریق
۳۲۳	رد العجز علی الصدر	۳۱۳	تقسیم
۳۲۴	اشتقاق	۳۱۴	تجرید
۳۲۴	ترصیع	۳۱۴	مبالغہ
۳۲۴	اعنات	۳۱۵	مذہب کلامی
۳۲۴	تبیح	۳۱۵	حسن التعلیل
۳۲۴	ذوالقافین	۳۱۶	تاکید المدح بامیثبہ الذم
۳۲۴	متکون	۳۱۶	تاکید الذم بامیثبہ المدح
۳۲۶	توسیع	۳۱۶	استنباع
۳۲۶	سیاق الامداد	۳۱۸	توجیہ
۳۲۸	پہرہ بجاہلین - موازنہ و تنقید	۳۱۸	تجاہل عارف
۴۰۳	پایان نامہ	۳۱۹	قول بالموجب
		۳۱۹	اعتراض

وَعَلَّمَ الْكَلِمَاتِ عَلِيمًا عَلِيمًا
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

M.A. LIBRARY, A.M.U.

PE1991

۱۹۹۱

اے آنکھیں تیری مادیل ہستی تست و ناتوانی ما برمان توانائی تو۔ تاچہ
فخندہ پروردگاری کہ ہر کوچک و بزرگ را با اندازه کہ داری از گنج بے رنج
خود بہرہ بخشیدہ و تاچہ نخستہ داری کہ دست بخشش خود را بر بڑہ کاری ما از
بازار کشیدہ۔ گوہر خرد را در دُر جہانہا بود بیت نہادہ و تقدیر سخن را در
بازار صرافان معنی رواج دادہ۔

اے حمد تو خود ستائی ما	وے وصف تو نارسائی ما
بیرون و درون جان مائی	بیگانہ برنگ آشنائی
آخاکہ توئی دوئی نمنجید	نے نے غلظم توئی نمنجید
نے نام ترا و نے نشانے	ہر نام و نشان ترا ست شانے
ہر چند کہ عقدہ پاکشودم	خود عقدہ بکار خویش بوم

نقشتم ز نگین نشان ندادم حرفی عجم بیاں ندادم
 خاموشم و بر زبان سخنم زهر آلم و در دهاں شکرم
 گرد ز در تو دور دستم از جرعه سناغ تو مستم
 نازم جو دلبه پایان ترا که سیر اعظم و مظهر آتم خود را بمیزبانی جُله عالمیان برگزیدی
 و خوشیاں و بیجا نگان دُور و نزدیک را به صلای عام برخوان نوازش
 بهمان پسندیدی تا هر یک را به نعمتی که فراخور فطرت او بود بنواختی و گرسنه
 چشمان حقائق و معارف را سیر چشم ساختی - نافله سالارے که خوشتر امان
 عرصه اودات بر جاده پیرویش قطره زن آمده رانت سعادت بسر منزل مقصود
 برافراختند - و واما ندگان بادی به نجات و اتفاق بگل ولای هرزه سگالی در
 افتاده آساں را بر خود دشوار ساختند -

شنیدستم من از پیرے خردمند که گیتی نیست جز نقش خداوند
 گرا ز نقش نباشد ره به نقاش بود انجام توای وای لای کاش
 ز نقاش ار نشانی باز خواهی بیا گویم ترا که مرد را ہی
 رسول هاشمی آن قبله دل بتقا شد منزل بمنزل
 به نقشے کاں به تلقین طرازد ز مبدء تا معاد آگاه سازد
 چها گویم ترا با تو رساند غلط گفتم ترا از خود ستاند
 ترا که ذکر حق پیوند جان است چو درو او نداری رایجاں است

الاگر گوش داری بشنو از من سبک بر خیز وزن دست بدامن
 اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَاحْبِبْهُ أَجْمَعِينَ

اما بعد معلوم است که زبان پارسی در صف السنه مشرقیه بغایت
 مطبوع و دلکش افتاده - به پنجاریکه سلاست الفاظ و عذوبت معانی و شیطانی
 را تازه و دلپذیر کرده را شکفته می سازد - و ازین جاست که در اطراف عالم
 شماره فارسی گویند از ما هر آن السنه اخیری بیشتر است - هر چند در آغاز
 زبان استیلائی تازیان ادبیات عجیبان را نشان نداده اند اما در اواخر
 قرن ثانی شعراء و حکماء کم کم ذخیره نشر و نظم بهم رسانیدند تا در عهد ملوک آل
 سامان آل آبه بر روی کار آمد - باین روز باز ارش علمائے آن دور
 نظر به استحکام مبانی ادبیات خویش بسان اصحاب عربیت در تدوین و ترتیب
 تصنیف و نحو و معانی و غیره و تکمیل التفات باین شمرند - چه ایشان خود اهل
 زبان بودند و بدین واسطه خود را از رجوع بدین گونه کتب مستغنی یافتند - بخلاف
 تازیان که ایشان را فریضه تبلیغ قرآن و نشر احکام ملت از اهم مقاصد
 فتوحات بوده است - و اهل عجم چون از کوه سار و وسط آسیا به عزم جهانگیری
 برخاستند و بیجا پیچ کرپوه و مغاک را در نوشته فکر و دلی را بحیطه تسخیر و آوردند
 و در اقطار و جوانب آن دیار را برایت جهان داری برافراخته سک و خطبه آن حلد و
 بنام خود گرفتند و در رتق و فتق امور مملکت اجرائے فرامین دولت و تنفیذ

احکام سلطنت و دیگر مرسلات رسل و رسائل بزبان پارسی قرار دادند -
 ہندیان مجتہد تائے الناس علی دین ملوکہم صورت حال را بریں منوال مشاہدہ
 نمودہ در تعلیم و تعلیم ایں زبان ہمت برگماشتند و در وصول بمدارج کمال مسلکی
 جمیلہ بکار برودہ و دقیقہ ثامری نگذاشتند - تا از سلیم الفطرتان ایں تیرہ خاک حضرت
 امیر خسرو دہلوی در فن سیاحت و بدیع بر طبق مذاق اینائے آن روزگار
 کتابے موسوم بہ اعجاز خسروی تالیف نمودند و آن کتابے است کہ باہمہ
 اطناب و اطالت نظر بہ ضرورت فن بلاغت بیچ باخود ندارد - نعم در سر زمین
 خطہ فارس در ایام دولت اتابکیہ علامہ شمس الدین محمد ابن قیس رازی کہ در
 اوایل قرن ہفتم بودہ است - کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم مشتمل بر فن عروض
 و بدیع و مسائل متفرقہ علم بیان و بعضے از ارشادات فن شعر و شاعری ترتیب
 دادہ - و اثنی کتابے است کہ بہتر از اں در تفصیل ضوابط نظمیات فارسی
 یافتہ نشدہ - اما آن بزرگوار نیز بہ تبویب مسائل معانی چنانکہ اصحاب عربیت
 تصفح آن نمودہ اند التفاتے نمودہ و بچنین شاعر مشہور رشید و طوطا رسالہ
 موسوم بہ حدائق السحر دارد - بہ مطالعہ فقیر درآمدہ مشار الیہ در آن رسالہ غیر
 از صناعات فن بدیع بہ چیزے دیگر نپرداختہ - و صاحب تذکرہ آتشکدہ
 نسبت بہ عبیدزاکانی آوردہ کہ کتابے در علم معانی تالیف نمود - لاکن معلوم
 نمی شود کہ کتابش بہ ادبیات فارسی تعلق دارد یا تازی و از موزون طبعان

ہندو شمس الدین فقیر دہلوی در خلال مشہور سنہ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت
ہجریہ کتابے موسوم بہ حقائق البلاغت کہ متداول بین الناس است در
فن بیان و بدیع و عروض ترتیب دادہ اما از علم معانی چنانکہ دانی اصلا در آں
بحثے زائدہ و بہرہ علم بیان و بدیع را از کتاب مختصر المعانی تالیف علامہ سعد الدین
نصا زانی بفارسی ترجمہ زدہ و بس ویر جائے امثالہ عربیہ امثالہ فارسیہ نشانہ
مولوی امام بخش صہبائی دہلوی بہ اشارت قی کے از ہنر پروران انگلیس از فارسی
آں را بہ اُردو کشیدہ -

بلے کتابے دیگر است مشہور بہ مخزن الفوائد کہ محمد فائق نام کے از زبان
داناں مضافات اکبر آباد وراثت کے سنہ یکہزار و دوصد و پست و پنج تالیف
نمود۔ در اکثرے از مسائل ماخذ او کتاب المعجم مذکور است۔ اما چون مقلد محض
است چیزے از خود نیاوردہ۔ و بیچ از مباحث معانی را نشانے ندادہ۔ و
کتاب تزیینۃ الصنائع و رسالۃ ہانسوی نیز بہیں منوال یافتہ اند۔ و بالجملہ
آنچہ من مے جہتم اثرے از اں بیافتم فالی اللہ المشتکی بنا بریں از
ویر یازمیل خاطر م بر آں رفتہ بود کہ چوں احدے از اکابر پیشینیاں در
شرح و بسط مسائل معانی کہ بزبان پارسی تعلق دارد بوشیرہ باب موازنہ
بین الکلامین کہ دریں روزگار توجہ ابنائے زمان بدان بیشتر مصروف است
التفاتے نمودہ اگر مشیت ازلی بہ آہنگ این بے بضاعت سازگار

اقتد۔ کتابے ترتیب دادہ آند کہ متکفل تفصیل مسائل این فن شریف باشد
 اما بابے طاقتی خویش بے سرو سامانی خود را جفت می یافتیم بابتیشتہ اندیشہ
 زمین دل می کا فتم

يُرِيدُ الْمَرْءُ أَنْ يُعْطَىٰ مَنَاءُ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا مَا لِيَشَاءُ

آخر مصلحت در آں دیدم کہ در انصرام این مہم خطیر بد آنچہ کہ از پیشینیاں
 موجود است متک جوئم و آنچہ مفقود است در گرد آور دین آں بر طبیعت
 خامدہ و قریحہ جامدہ خود اعتماد نمایم۔ ہر چند در کمین تقریبہ کہ در خوشگیل این
 کار بزرگ باشد منتظر فرصت می بودم۔ اما از رگداز لوازم بشریت کہ
 در لباس تعلق ناگزیر است گاہ و بے گاہ مبتلائے نچہ ہجوم و افکار و
 معاقب شکنجہ آلام و استقام بودہ تکمیل این مقصد اہم بروئے روز نیامد۔
 مع ذلک از ناپائداری حیات بے ثبات خیل می اندیشیدم کہ دور از دستان
 غنچہ امید این انسودہ خاطر ناشگفتہ ماند و گوہر آبدار ثنائے دیرینہ ناسقتہ
 کما قبل و کما یتفق حتمی مضی لسبیلہ + و کما حسرات فی بطون المقابر

خوش گلشنے است دہر کہ گلچین وزگار فرصت نمی دہد کہ تماشا کند کہ
 تابہ تائید سابقہ از لی سررشتہ مقصود بدست آورم و براعتماد حجت
 عامہ کار ساز تحقیقی در پایان شہور یکہزار و سیصد و چہل و یک ہجری علی جہا

افضل الصلوات والعلی التحيات به استدعائے فرزند ارجمند کہ فیض حق سبحانہ
و تعالیٰ سالیان عمرش بہ شمارہ حروف بسملہ تقابل دارد ۵

فروغ دیدہ روشن سواد ی فراغ خاطر محنت ہم آغوش
ز چشم زخم دوراں باد ایمن بقائش بالقبائے لوح ہمدوش
متعہ اللہ بالعلم والعمل و بلغہ غایۃ الامل

بہ تسوید این شکر فی نامہ بہرہ پختہ و بہ دبیر عجم موسوم ساختہ و کار مسودہ
را بہ مولوی عبدالرحیم کہ یکے از اعزۃ تلامذہ فقیر مولف است حوالہ نمود
آن عزیز دستش مریزاد دوبار زحمات نقل را تحمل گشتہ سر رشتہ ارادت و
اخلاص را از دست نہاد فجزاہ اللہ فی الدنیا و الآخرہ مقرر است کہ
یہیج علم و فن در قوے بے مصطلحات و ابجے نیافتہ است زیرا کہ مصطلحات
بمزمزہ امارات و اشارات فی باشد کہ ہر چیز کے دلالت می کند و این اہرور
ہر قوے و ہر ملکے کہ بہ تدوین و ترتیب علوم و فنون رو آورده مشاہدہ می رود
تا زیاں چوں دریں میدان قدم فراتر نہاوند وضع مصطلحات علوم و فنون
را بازا ئے مصطلحات اقوام غیر بکمال خوبی انصرام داوند از آنجا کہ زبان
تازی نسبت بہ دیگر السنہ با خود فصحت عظیم دارد و ایشان را در اتمام این مہم
وقتے بیش رونداد بنا بریں می توان گفتن کہ تا زیاں در وضع مصطلحات محتاج
سنہ دیگران نبودہ اند اما اہرے کہ موجب حیرت است آن است کہ

اهل عجم درین معامله تفصیر آتے و زید اند که وال است بر ضعف همت ایشان
 یا بر بے بضاعتی زبان پارسی - چه ایشان در هر شعبه علم و فن بر مصطلحات زبان
 تازی اکتفا نموده اند - اما ما هر بسبب نیکو داند که این تقلید در هر مقام منجرب و فایده
 چنانکه در نحو و دخول حرف جر را اصحاب عربیت مجرور خوانند و در پارسی هم به تقلید
 تازی در دخول حرف جر را مجرور گویند یا آنکه هیچ از نشان جر در وی پیدا نیست
 همچنین علامت فاعل در تازی رفع است و فاعل را مرفوع گویند و علامت
 مفعول نصب است و مفعول را منصوب گویند اما در پارسی یا هیچ از علامت
 رفع و نصب در فاعل و مفعول یافت نمی شود و باین همه القاب مرفوع و
 منصوب برائے فاعل و مفعول تجویزی کنند این نیست مگر از تقلید کوران تازیان
 و طرفه اینکه در آرد و زبان نیز باین تقلید رهنمون ندیاں شده همان مصطلحات
 تازی را در آرد و جا داده اند با جمله عجایب و در وضع مصطلحات علوم و فنون
 هیچ از خود نه ترش سیده اند بل درین باب کلی بر آثار قدیم تازیان گام زن
 آمده اند و چون چنین است ملاحظه خاکسار را درین تالیف ناگزیر افتاد که
 همان مصطلحات اصحاب عربیت را معتبر داشته نه به مبتدع علم معانی
 پرور آرد - هر چند در بحث بعضی از مسائل که مخصوص باین زبان تازی است -

از مسائل آن ولایه طفه و اما و شمیر شاس و قصه و لام تشریف و غیر ذلک را در زبان پارسی

وقت عظیم روداده اما همما اکن در تفحص تراکیب پارسی که باتازی مطابقت
دارد و تقصیرے جائزند استند در فراہم آوردن امثلہ فارسیہ تعادے
نورزیدہ یا اینہمہ مشکلاتے کہ دریں تالیف رودادہ چوں درین باب انموذج
از اکابر مولفان عجم در دست مولف نبود۔ اگر بعضے از نشر تجا مسایل ضرر و مہل
ماندہ و در بعضے دیگر زلتے روے دادہ باشند چشم از غلص احباب نکتہ
شناس آن است کہ بر شیوہ پاک طینتان گزیدہ آئین مقولہ
والعذر عند کرام الناس مقبول

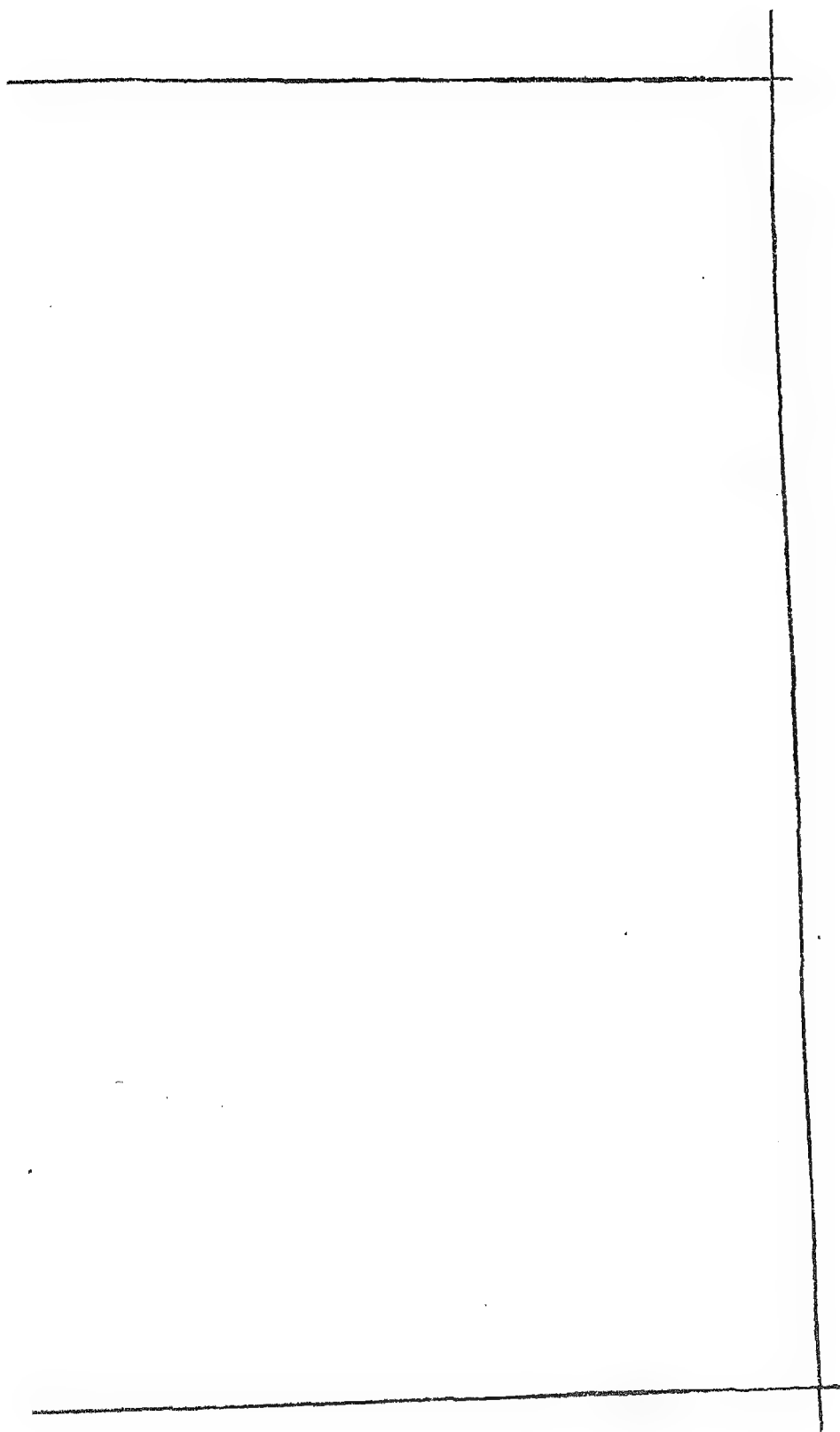
را پیش نہاد و خاطر خاطر ساخته مولف را دریں باب معذور دارند۔ کما قلت
حقیقت شناسان معنی نظر گمارند بر عیب چشم ہنر
نظر بہ ہیل تبویب کتاب را در پنج بہرہ ترتیب دادہ اند
بہرہ نخستین متفرقات کہ ہر چند جزو علم بلاغت نیست اما از چہتے تعلق بہ
بلاغت دارد و دیر بلیغ را از دانستن آن چارہ نیست
بہرہ دومین در علم معانی کہ بلاغت عبارت از آن است۔

بہرہ سیمین در علم بیان

بہرہ چهارمین در علم بدیع

بہرہ پنجمین در موازنہ و تشبیہ کہ اہم مقاصد این کتاب است۔

واقض امری الی اللہ وجہ تقی و علینہ اعما دی

مسئله در ربط الفاظ با اشیاء

چوں به امعان نظر در احوال اشیاء مکنونات مے نگیم چنان بوضوح
 مے پیوندد که اشیاء عالم را به یکدیگر ربطی است که واسطه تناسب الفاظ
 است و الفاظ واسطه اظهار بر آن ربط است بر دیگران و وجود این ربط و
 همه کائنات ساری است - و هیچ شئی که از حیث عدم لباس وجود
 پوشیده از اصل این ربط فارغ نه - و فهم این نقطه موقوف است بر فهم
 اتحاد ماده اشیاء چنانچه در تنزیل اشارت بدین معنی رفته - **أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ**
كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا سَرَتْفًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَاهَا
مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ ط و ترتیب صور و آثار و خواص مختلفه بر مواد
 آنها از مبادئی عالییه فائز گشته که بحکم فالمد ببرات امرأه از مبدئ فیاض
 حقیقی مهبوط خیر محض اند چنانچه این معنی در کتب حکمیه به دلائل قاطعه و براهین
 ساطعه مدلل و مبرهن گشته و این مقام نخل نثر و بسط آں ندارد و این نوع
 ربط در اشیاء بر مبنی بر اتحاد جنس یا نوع یا مبنی بر اتحاد خواص و آثار یا اتحاد
 زمان و مکان و غیر ذلک می باشد - و اگر خواهی که بر حقیقت این ربط آگاه
 باشی تا مل کن در کیفیت ربط احصاء انسان که هیچ یک از آں از دیگر

مستغنی نیست۔ پس آنچہ در عالم صغیر علم است در عالم کبیر نیز مسلم خواهد بود۔ و
 میان ذوی العقول علت این ربط اکثر بینی بر تشاکل و تشابہ روحانی است
 و فهم کیفیت این ربط محض بہ موهبت الہی تعلق دارد۔ و مزاولت اصول حکمیہ
 را در آں دخل نیست چہ عقل جزئی انسانی را در ادراک علل خفیہ قدمے
 راسخ نیست و آنچہ تا غایت بہ وضوح پیوستہ حکم قطرہ از محیط اعظم دارد۔
 و باند دانست کہ مراعات تناسب الفاظ در کلام بلخ موقوف بہ بین قانون
 ربط اشیاء است و ایں وقتے میسر گردد کہ متکلم از حقیقت وضع کلمات مفروضہ
 بجای آگاہ باشد و ایں معنی خاصہ ذات خداوندی است و بس۔ مہر ایں
 فن را از ذوق سلیم ناگزیر است۔ اے طالب ہوشمند ز نہار باکسے کہ از ذوق
 سلیم بہرہ ندارد ویریں باب عربہ نکنی۔ چہ تفہیم بلید متناہی کہ در قیود رسوم جلیں
 مقید است خیلے دشوار بل ناممکن است زیرا کہ فهم کیفیات نفسانیہ موقوف
 است بر لطافت طبع و سلامت فطرت کہ وجدان صحیح لازم آن است۔
 و بلید را از اں حفظ نہ۔ و ملحق بہ قانون ربط اشیاء قانون تناسب بل الفاظ
 و المعانی است کہ اکابر فضلہ بطریق عموم در جمیع لغات بہ تحقیق آں قائل
 شدہ اند و بعضے آں را محل نظر گماں بردہ اند۔ و الحق اگر صاحب فراست
 صحیحہ بہ نظر تدقیق در حقیقت وضع کلمات بہ ازانے اشیائیکو تامل نماید ہر آئینہ منت
 رائے طائفہ اولی بردیدہ اعتبار را و جلوہ گراید بہ تفصیل ایں اجمال آنکہ امر

وضع لغات در ہر قوم و ہر ملکہ در مبدیہ حال موقوف بر الہام فیاض مطلق
 بودہ است کہ آنرا فیض رحمتش زخمیتی فرستہ کل شیء ہر ذرہ کائنات را محیط
 است۔ ہچو بچہ کہ چون از رحم مادر بیرون آید طلب شیر مادر میکند۔ و بتدریج از
 اغذیہ لطیفہ میل بہ اغذیہ ثقیلہ میکند و ایں محض بحکم اعطی کل شیء خلقہ لکمھد اے
 موقوف بر الہام ملہم غیبی است سبحانہ و تعالیٰ۔ زیرا کہ قابلیت مواد اعیان اقتضائے
 ہماں امر کے کند کہ در بدو فطرت در آں ودیعت نہادہ اند۔ ہمچنین کلمات
 موضوعہ بہ ازائے معانی در بدو فطرت بصورت اصوات بسیطہ کہ ماہ الہدین
 حروف ہجا ست ظہور یافت و آں اصوات بسیطہ با مواد اعیان نسبت مخصوصہ
 داشت بہ ہیں تا وضع لفظ گستن و وضع لفظ شکستن چہ طور با ہم دیگر بتایہی
 کلی دارد۔ چہ اول بر انفصال اجزائے چیزے دلالت کند کہ از قبیل رشتہ
 و رسن و تار باشد۔ و ثانی بر انفصال اجزائے چیزے کہ از قسم چوب سنگ
 و آہن وغیرہ ذلک باشد و اگر یکے را بجائے دیگرے استعمال کنی غلط فاش
 و سہونا قابل اعتذار کردہ باشی و وجہش ہماں است کہ در مابقی مذکور شد
 یعنی تلفظ ہر دو جداگانہ با ہیئت چیزے منفصل الاجزاء نسبت مخصوصہ دارد
 و حاکم بوجود ایں نسبت ذوق سلیم است و بس۔ و چون افراد نوع انسانی را
 در مدارج کمال نسبت با ارتقا طبعی رسید ہماں اصوات بسیطہ از ہیئت سبک
 بہ ہیئت ترکب مائل شدہ بصورت کلمات موضوعہ ظاہر شد۔ و چون ہیئت

اصوات بسیطه ماده کلمات موضوعه است که بر وجود مواد اعیان علی اختلاف
المراتب مرتب گشته و بطریق لازم الماهیت به اعیان تعلق دارد. می توان
گفتن که اعیان و کلمات هر دو از یک سر چشمه حکمت ازلی آب خورده و اگر چه
نظا هر صورت هر یک در لباس دیگر جلوه ظهور یافت اما در معنی هر دو بر یک
حقیقت واحد متفرع گشته و چون فعلیت اعیان متقدم است بر فعلیت کلمات
اول را بر ثانی تقدم زمانی است

بدان که مقصود از ایزاد این بحث درین مقام آن است تا بدانی که
هر کس که از حقیقت وضع مفردات کلمات آگاهی ندارد از اطلاق لفظ در محل مناسب
هم آگاه نباشد و از این جاست که بسیارے از ناقص الکلاماں در ترکیب
و ترتیب الفاظ راه غلط می روند -

بهره بخشین خفت و ثقل الفاظ

بدان که خفت و ثقل الفاظ ملفوظه موقوف است بر حرکات و سکات
و مخارج حروفی که ترکیب الفاظ از ان است. چه ثانی حرکات و اتحاد و

تقارب مخارج در کلمه موجب ثقل آں می باشد و ثقل عبارت است از تعدد تلفظ بدآن
کلمه پس لفظی که از توانی حرکات و اتحاد و تقارب مخارج فارغ باشد تلفظ آں
بر زبان ثقیل نیاید و بوصف خفت متصف گردد و در بعضی از الفاظ توانی تشدیدات
هم موجب ثقل کلمه می باشد خواه این معنی در یک کلمه متحقق گردد یا دو کلمه یا زاید
از آں که بقاعده او غام به یکدیگر موصول باشند اما اگر این صورت مخصوص بر زبان
تازی است و اغلب که چون کلمات پارسی را بمیزان مذکور موازنه کنیم چنان بوضوح
می بیند و که ثقل در زبان پارسی در یک کلمه یافته نشده چه توانی حرکات و اتحاد
و تقارب مخارج در این زبان نادر الوجود است و در هیچ یک از کلمات پارسی
بیش از دو حرکت متصل به یکدیگر نظر نیامده نعم در ترکیب اضافی و توصیفی سه حرکت
یا زاید در کلمات متعدده امکان دارد و در تازی سه حرکت در یک کلمه و از چهار
تا هشت حرکت در کلمات متعدده بطریق متتابع و توانی بلامضائق جمع شدن می
تواند مثلاً در جمله ضَرْبٌ لَدَقْبَعْشَرٍ هِشْت حرکت بشمار می آید و چون در
همین جمله حرف فار و کلمه لم که از معنی استعمال مشعر است بیفزائی و بگوئی قُلْ
ضَرْبٌ لَدَقْبَعْشَرٍ شماره حرکات متوالیه تابیا زده می رسد و اگر در همین
جمله تصرف داند خواهی ارم نام شخصی را بطریق فاعل فعل زیادت کنی و بگوئی
قَالَ اَرْمٌ فَلَمْ ضَرْبٌ لَدَقْبَعْشَرٍ به این که شماره حرکات متصله تا به پانزده
می کشد و هووگا تر می و حال اتحاد و تقارب مخارج حروف در باب خفت و

ثقل خود معلوم است حاجت تفصیل ندارد - اما این معنی نیز بیشتر در زبان تازی
 اتفاق افتد - زیرا که حروف مخصوصه زبان تازی را در ترکیب کلمات پارسی راه
 نیست و اکثر منشأ ثقل بهماں حروف می باشند و این جا است که اسباب
 تخفیف کلمات از قبیل اعلال و ابدال^{له} و اسکان و ادغام مختص بزبان تازی است
 و چون امتیاز حروف زائده و اصلیه نیز از خصوصیات زبان تازی است - و همین
 معنی موجب وسعت نطق لغت عربی است بنا برین اینیه کلمات تازی در کلمات
 ثلاثیه غیر مجروده از حیز احصاء افزون است بخلاف زبان پارسی که امتیاز زیادت
 و اصل حروف را در آن مدخل نیست و بیشتر کلمات زبان ثلاثی و رباعی
 است و خماسی کم و سداسی و سباعی بطریق ندرت و در زبان تازی بایچه اسم کم از
 ثلاثی یافته نشده الا در مبهمات و چون قیاس حروف زائده در اینیه ثلاثی و رباعی
 و خماسی غیر مجروده راه یابد ترکیب بعضی از کلمات تا سباعی می رسد - پس لاحاله
 تلفظ بدان کلمات مستلزم ثقل گردد - و تشدید حروف که لازم عمل ادغام است هم
 از خواص زبان تازی است - چون در یک کلمه یا در دو یا زیاده از آن عمل ادغام
 را بکار برند بضم و ندرت صورت تشدید بهم می رساند - و این معنی در زبان پارسی
 معقول و است نعم لفظ غورم و فرخ را پاسبیل مشدود خوانده اند و این هر دو مرکب اند -
 و گاهی لفظ مخفف را هم بضم و ندرت بشعری مشدوم خوانند - مثلاً لفظ زر و مشک

وصیفہ مضارع از مصدر پریدن و غیر ذلت و حکیم فردوسی لفظ کثری را و مولوی
 نظامی لفظ پُری بالضم را مشدود آورده اند۔ و ہر دو بزرگوار از فحول شاعران زبان پاری
 ہستند۔ اما این معنی مستند بضرورت شغری است۔ نہ باصل وضع کلمہ پس مے
 تو اں گفتن کہ تشدید اور وضع کلمات پارسیہ مدخلی نیست لا بندرت و پرناور
 حکم نتواں کرد۔

باید دانست کہ اوضاع طبیعیہ بلاد و اوصاف مختلفہ بر یک و تیرہ نیست۔ و
 ریح و میاء و یار و قباغ را با مزجہ مردم آں جا نامناسبی مخصوص است۔ و قوی
 فطریہ مردم بہماں مناسبت مخصوصہ در مراتب ششی نشو و نمائی پذیرد۔ و عضلات
 و اعصاب لے کہ در جرم کام و زبان و مجاری تنفس نہادہ اند در ملائمت و خشونت
 و لطافت و کثافت در یک مرتبہ نتواند بود و الفاظ لے کہ مردم آں قباغ بجاں تلفظ
 مے کنند سخت و ثقیل آں موقوف بر لطافت و کثافت عضلات و اعصاب و آلات
 اصوات ایشان می باشد۔ و ہمیں معنی اشارت رفتہ در کلام مجید بالفاظ اختلاف
 اَلَسِیْتُمْ وَاَلَا اَنْتُمْ چہ لفظ لسان بطریق تحقیق بر جرم زبان کہ پارہ گوشت است
 و بطریق مجاز بر الفاظ لغت ہر دو اطلاق مے کنند۔ نظیرش لفظ آفتاب است کہ
 بمعنی کرہ جرم مخصوصہ منورہ و ضوء آں ہر دو مستعمل است و این اختلاف اوضاع
 بلاد نہ ہمیں در اختلاف السنہ بشاہدہ رفتہ بل در اخلاق و عادات مردم نیز
 بہماں نسبت متحقق است چوں این مقدمہ تمہید گشت می گوئیم کہ تلفظ کلمات

بقاع مخصوصہ بر مردم بقاع اُخریٰ کہ بعد مسافتِ ممتدہ میاں آہنما ثابت است
 خیلے و شوارے آفتدہ نغمہ بزدلت و مہارستِ سالیان و راز فی الجملہ معتادے
 شوند۔ اما توافق در لہجہ در اکثر موادِ متعین حصول است بنا بریں می توان گفتن کہ
 کلماتِ لغتہ بہ نسبتِ مردم لغتِ غیر آں میل بہ ثقل دارد۔ و اگرچہ ایں امر در حق
 اہل آں لغتِ قریبِ صواب نیست۔ زیرا کہ بہ تجربہ معلوم است کہ مردم انگلیس
 تلفظِ تاووال را بخرجِ تاووال ہندی و اہل عرب برعکس ایشاں تلفظِ تاووال
 ہندی را بخرجِ تاووال تازی تلفظِ کنند۔ و وجہش ہمان است کہ در
 مابقی مہتد ذکر یافت۔ و چون ایں نوعِ ثقل و ثقیل کلمات بہ اضافتِ
 مردمِ اہل آں بقاع و اغیار معتبر است ما آنرا بخت و ثقل اضافی تبیرے
 کنیم مثال و تدبیر۔

بحث در ترادف الفاظ

اصطلاحِ ترادف اکثر بآئینہ طلبہ جاری است و بسیارے از محصلین
 و مولفین ہم نیز ادفِ الفاظ قابلِ شدہ اند و اکتی کہ در اطلاق ایں لفظ مساحتہ و نیز
 اندوالاتِ الفاظ حقیقتے است کہ نزد ماہرین السنہ اصلے ندارد و زیرا کہ
 وضعِ مفرداتِ کلماتِ بنی است براعتباراتِ جداگانہ اعتبار کیہ در وضع یک

کلمه معتبر است غیر آن اعتبار است که در وضع کلمه دیگر ملحوظ است لکن امر آنفاً۔
 و اگر کسی بیدیه تحقیق در وضع کلمات و ارسد و بمعیار بصیرت نافذ سره را از
 ناسره باز و اند بهولت دریابد که ہیئت مخصوصه کلمه از ترتیب حروف و حرکات
 و سکنات آن بهم میرسد و این برهان قوی است بر ابطال این دعوی و تزییف
 این مدعا زیرا که بالبداهت معلوم است که واضح نظریه اختلاف معانی در وضع
 الفاظ اسپ و سمند و بور و باره و کیران و ختلی و خنگ و بادبائے و هیون
 و ره انجام و غیر اینها هیئات مختلفه قرار داده۔ و اختلاف هیئات خود دلیل است
 بر اختلاف اعتبارات۔ و اختلاف اعتبارات مستلزم تغایر معانی است همچنین
 بسیارے از نامحققان که در علم اشتقاق و لغت مزادلتے مدارند گمان می برند
 که در تازی شتر و شیر و شمشیر و شراب را لغات ثابته منات میرسد و از تقریر یک ماه کو
 ساختیم بے خیر افتاده اند۔ باجمله حقیقت مترادف در هیچ لغت یافتہ نشده نعم
 اگر وجود مترادف در دو لغت متغایر ادعا کنند مسلم است و غیر این نہ۔ چنانچہ می
 توان گفت که شتر مترادف جل است نہ ابل مترادف جل و اگر چہ در مجاری
 استعمال ابل را مترادف جل می گویند و این معنی برواقف لغت اشتقاق
 مخفی نتواند بود و اگر کسی گوید کہ بسیارے از مؤلفان مترادف الفاظ قائل شده

له و فهم این معنی کہ ابل مترادف جل نیست موقوف است بر فهم اعتباراتے کہ واضع هنگام وضع آن را

ملحوظ داشته و این امر است کہ کم کسی از علمائے محققین بدین رتبه امتیاز یافته ۛ

اندوایں خود و لیے است بر وجود آں - گوئیم کہ ماوریں باب مقلد دیگران نہ ہتیم و
مع ذلک معنی تو اں گفت کہ قول ایشان مترادف نہ منہی تحقیق است بل بطریق
تفہیم مبتدیان تسہیل لفظی را مترادف لفظ دیگر قرار دادہ اند و ایں معنی موجب نقض
دعوی مانیت فافہم فافہم -

علم ادب

ادب محرکہ کلمہ تازی است و در لغت معنی آں زیر کی و نگہداشت حد ہر چیز
است - و از قرارے کہ علامہ ابن خلدون در مقدمہ تاریخ تجوید نمودہ چنان بوضوح
مے پیوند کہ علم ادب علمے معین نیست - تا تعیین مفہوم آں کردن بتوانیم بل
مجموع علوم عدیدہ را ادب مے نامند - و صاحب مہتی الارب گوید کہ علم ادب
عبارت است از علمے کہ بداں خود را از خلل و رکلام نگہدارند و آں دوازده
قسم است ہشت اصول بدین تفصیل - نعت، صرف، نحو، اشتقاق معانی،
بیان، عروض - قافیہ و چہار فروع بدیں نظم علم رسم الخط و علم قرض الشعر و آں علمے
است کہ امتیاز کردہ مے شود ویداں میان اشعار سالم و غیر سالم از عیوب و علم
انشاء نثر از خطب و رسائل و علم محاضرات یعنی علم تاریخ و الجملہ ادب قومی عبارت
است از مجموع شعر و نظم آں قوم و ازینجا است کہ ماہر نثر و نظم قومی ادیب بان ایشان گویند

ولابد است کہ چنین کس در علوم مذکورہ دستگاہے بلند و پایہ ارجمند و اشتهار باشد و شاعر اناگزیر است کہ ادیب کامل باشد۔ و شاعری امر طبیعی است و لہذا ہر ادیب شاعر نتواند بود و کمال ادیب آن است کہ بہنگام تکلم اور اور اظہار آنچہ کہ مطلع نظر اوست وقتے روندہد۔ و در فراہم آوردن ہرگونہ الفاظ کہ بگفتش مقتضی آن است قادر باشد۔

ہر چند ارباب فنون در حرفتے کہ اشتغال دارند بمقتضائے کُل جزئی بِمَالَدِیْمُ فَرِحُوْنَ در مدح آل خیلے مبالغہ مے نمایند۔ گوئی در نظر ایشان فنون اُخری در برابر فن ایشان وقعتے بیش ندارند اما شکے نیست کہ فنے از فنون حکمت و دانش و مدنیات قومے رواج نیافتہ کہ از سرچشمہ ادبیات آل قوم سیراب نشد باشد و نخواہد بود زیرا کہ ہیچ علم و فن بپایہ تکمیل نرسیدہ تا ذخیرۃ الفاظ و مصطلحات را بروجہ کمال بہم نرساند و این معنی دلیل واضح است بر احتیاج آل علم و فن بسوئے علم ادب کہ متکفل آن است و از ہمین است کہ ادیب کامل ہرگونہ خیالات را بہ سہولت تمام بہ نحوئے عرضہ دادن مے تواند کہ دیگران امیسر نبود و صدق این مقال وقتے پدید آید کہ در عبارات دو کس از مصطفیان علمے یافتہ ہو و ارسیم کیے از آل ہر دو در ایضاح معنی و سلاست الفاظ و عذوبت بیان تا بخدے رسیدہ کہ خوانندگان در حیرت فرو مے مانند و دیگرے از عہدہ تفہیم و اداسے معنی بیرون آمدن نتواند تا متعلماں را در فہم عباراتش اشکالات زائدہ

روئے میدہد۔ وجہش آن است کہ آن یکے را از ادبیات بہرہ کافی و حظے
وائی حاصل است و آن دیگرے از حسن ادا کہ آنی لوازم ادیب است چہیے
یا خونداشتہ است۔ وہیں حال است مرخطبائے قومے را کہ یکے بر
مستمعین بطلاقت و ذلاقت اتمام محبت می تواند کردن و دیگرے از اظہار معنی
مقصود چوں خود رگل فروئے ماند۔

و بالجملہ ضرورت ادب پیش از آن است کہ حاجت بہ استدلال و نقد
زیرا کہ ترقیہ قوی عقلیہ و افادہ بنی نوع و اصلاح ہرگونہ مہنیات انسانی مربوط بدان
است۔ و بر ماہر علم تاریخ خود ہویدا است کہ نا استوار بودن قومے در ادبیات
ولیل بر جمود آن قوم است۔

اسباب ترقیہ شؤون ادبیات

این مبحث تعلق بہ علم محاضرات و سیر و تواریخ دارد۔ چون در تواریخ اقوام
مختلفہ غور و خوض و دہیاں بوضوح مے پیوند کہ چند آنکہ قومے در تحقیق مواد و ششی
روئے بایجاد و اختراع آورده فنون متفرقہ را در سلسلہ تدوین و ترتیب می آرند
ایشان بوضع مصطلحات جدیدہ یوں مافیو ما ترقی مے پذیرد۔ و اگر لفظ و زبان پیش
نہ یابند کہ تعبیر از معنی مقصود بدان کنند بزبان دیگر رجوع مے نمایند یا بتدبیج

نطاق الفاظ آں قدر بوسعت ہے گراید کہ دیگر اں دریں باب محتاج ایشان می
باشند و بدین پنج زبان ایشان بوصف جامعیت علوم و فنون متصف میگردد۔
ادبیات تازیان کہ آغازش از آغاز زمان استیلای پنجامش تا اواخر
قرن ثالث است بر نصف النهار کمال ترقی ارتفاع یافته و تا چند قرن دیگر بر یک
حالت برقرار بوده است۔ اما بے آنکہ اسلامیات علوم و فنون اہل مصر و یونان
را در مکاتیب خویش جاہلند زبان تازی را بہ لقب اُمّ اللسنہ یاد نہ کردند و
و کفی بہ فخرا۔

معنی مباد کہ فن شعر نیز در ترقیہ ادبیات قومے مغلیہ تمام دارد۔ و تازیان گوئی فن
میدان از ہمہ اقوام عالم گوئی سبقت ربودہ اند۔ و ہمیشہ پرنظار است زیرا کہ
مذاق شعور و طبع ایشان از بد و فطرت بود و طبیعت نہادہ اند تہی تو اں گفتن کہ این
فن نزد ایشان ما بہ الامتیاز قرار یافتہ و ہم مخصوص بر جال نبودہ است بل زناں
نیز دریں خصوص با رجال ہم پائے ایشان راہ رفتہ اند و از اینجا است کہ اقوام غیر عرب
را عجمی خوانند لہذا آنچہ از دانستن آں گزیر نیست آن است کہ وسعت کہ در
ادبیات از فن شعر روئے مے نماید مثنوی بر اصول تشبیہ و استعارہ و کنایہ مے باشد
و ایں نوع اصول موجب از دیاد بلاغت مے افتد زیرا کہ شاعر کیفیات طبیعیہ و
تأثرات انسانیہ را بروچہ بر دیگر اں عرضہ مے دہد کہ در اظہار ایں گونه حقائق
طریقہ انیقہ بہتر از فن شعر یافتہ شدہ۔ و اگر کسی گوید کہ مصور و سنگ تراش ہم

بر دیگران نقش چیزے را بعینه در نظر دیگران جلوه مے دهند دعویٰ خصوص شعری
باب و قعے ندارد و سجاویش میگویم که بے آنچه گفتی بر استی نزدیک تر است اما ملاحظه
کمال مصر و سنگ تراش بیرون از محسوسات خارجیہ اثرے ندارد - کیفیات نفسانیہ
باطنیہ را نتوانند بر ویدہ نظر آریان جلوه دادن - بخلاف شاعر بلند پایه که دسترس آن دارد
که حقائق خارجیہ و باطنیہ هر دو را به نحویکه خواهد در لباس تشبیہ و استعاره بر ویدہ اعتبار
جلوه دهد - و بالجملة اثرے که از شعر بر ادبیات قوے متصور است قیاس آن از
محاورات عامۃ الناس می توان کردن - چه زبان شعر را در طبقات اہل آن
بر وجه استناد و استشہاد معتبر دارند - و چون بنائے کلام شعر از منہی بر اصل تشبیہ
و مجازے باشد کہ در انبساط و انقباض نفس اثرے عظیم وارد - بنا بریں طبائع اہل
روزگار مستعد آن باشند کہ آن را بحسن قبول تلقی نمایند - اما شمارہ شعرائے قوے
کہ زبان ایشان را بمیزان استناد و استشہاد مے بخند در ہر فرسے و قوے بیشتر
نبودہ است چنانکہ ہر ماہر ادبیات قوے مخفی نیست -

و از جملہ اسباب ترقیہ ادبیات قوے علم سیر و تواریخ است - چه کار کرد
ایجادات و اختراعات و تدوین و ترتیب علوم و فنون و احوال موجودان و مختصران
و مؤلفان آن قوم ہمہ در کتب سیر و تواریخ سمت تخریر یافته برائے عنروریات
ایشان بطریق یادگار بر صفحات روزگار پایدار مے ماند - و الحق کتب تواریخ را
در ادبیات نشر بہرہ عظیم است و بعید نیست اگر گوئیم کہ تجمیل ادبیات قوے

بغیر از کتب فن تواریخ مقنونیست۔ مؤرخ مردے باید فاضل از طریق استدلال
آگاہ تا نتائج را با اسباب آل ربط صحیح دادن تواند۔ و در زبانے که بتالیف دست
بر آرد مهارت کلی داشته باشد۔ شاعر و مؤرخ هر دو زبانداں مے باشند اما فرق میان
هر دو آن است که شاعر صورت بیان را برنگ ریزی تشبیه و استعاره چنان چو
میدهد که موجب استغراب متعین میگردد و بسا باشد که کلامش به لوازم اغراق و
غلوا متزاج یافته از اصل خویش دوری افتد۔ و سیر این امر آن است که شعر تا بزرگو
تشبیه و استعاره مزین نباشد اوقع فی النفس نمی آید۔ و این معنی البته سنگ راه
مقصد مؤرخ میگردد زیرا که مؤرخ را ناگزیر است که واقعات مذنیہ و حوادث
سیاسیہ و ترقیات علمیہ و عملیہ را بصورت اصلیہ آل جلوه دهد۔ تا موجب اعتبا
و گیراں آید۔

و از جمله اسباب ترقیہ ادبیات قومے و بیانات و شرائع آل قوم است
و ازینجا است که محققین آن متفق هستند کہ طلیات را درین خصوص دخل عظیم است
والحق کہ اساس ادبیات بعضی از اقوام منبئی بر ملت ایشان بوده است۔ و
اصل درین باب آن است کہ تعلیم مذہب و ملت موقوف است بر کتب
سماویہ و صحف الهامیہ و این نوع کتب و صحف مشتمل باشند بر عباراتے کہ عامہ ناس
را دسترس آن نباشد کہ به تعلیم و تعلم بر مفهوم آن عبارات آگاہ گردند بنابراین
احتیاج به سبغ رنگ آل داعی گردد تا کلام و دستاں و کم سواداں و در فهم آن سهولت

دست دهد۔ چنانکہ در کتب سماویہ ہر ملت مشاہدہ میرود کہ در شرح عبارات آں
تو وہ بر تو وہ شروح و تفاسیر تالیف کردہ اند۔ و بالجملة ملت و کیش قومے را کہ
اساس آں بتعلیم وحی و الہام نہادہ اند در ترقیہ ادبیات ایشان قدمی را نہایت
و آنچه در مبحث ترقی و تنزل ادبیات قومے از تذکرہ آں چارہ نیست آن
است کہ قومے کہ مالک ازیمہ جہان داری و ماسک اعنہ کامکاری باشند بضرورت
در انکشافات علوم جدیدہ و اختراعات فنون متنوعہ و ایجادات و مصنوعات مختلفہ
سعی ہرچہ تمام تر بکار مے برند۔ و یدیں پنج در محاورات ایشان مصطلحات ضروریہ
راہ مے یابد و نطاق ادبیات را وسعت تمام دست دهد۔ گوی عروج و ولتے
در ترقیہ ادبیات قومے دخل عظیم دارد۔ و انحطاط آں موجب زوال ادبیات
ایشان است و بس۔

خصائص زبان پارسی بدین زبان میآید

از جمله اموریکہ طالب را از مراعات آں ناگزیر است۔ خاصہ کسانے
را کہ مقصدائی ترجمہ از پارسی بزبان دیگر و بالعکس آں باشند علم بہ بعضی از
خصائص پارسی است و ہر چند بیان آں بر وجہ استیفاء دشوار است اما بہ
استقرار ناقص بہ ضبط آں مے پروا زیم۔

اول اینکه پارسیاں در زبان خویش امتیاز در تذکیر و تانیث نمی آرند۔
 صیغہ فعلی را کہ برائے مذکر استعمال کنند ہماں را برائے مؤنث می آرند و
 در تازی صیغہ مذکر و مؤنث جدا گانہ تجویز کردہ اند۔ وہیں حالت در استعمال
 اسمائے اشارات و اسمائے موصولات و ضمائر بارز یا شاید مستتر متصل
 باشد یا منفصل مرفوع باشد یا منصوب یا مجرور معتبر است و عجب تر آنکہ عدم امتیاز
 مذکور بر متعین شوار نے آید۔ بل از سیاق و سباق کلام بسہولت تمام فاعل
 و مفعول را در می یابند۔ حاجت بقرینہ لفظیہ نمی افتد۔

دوم۔ مدارج فاعل در زبان پارسی شش است و در تازی ہرودہ۔ چہش
 اینکه صیغہ تثنیہ مخصوص بزبان تازی است پارسی نشانے ندارد۔
 سوم۔ در پارسی رعایت تطابق فعل با فاعل در صیغہائے مختلفہ ضروری
 است۔ فاعل ظاہر باشد یا مضمّر بخلاف تازی کہ برائے فاعل ظاہر و احد باشد۔
 یا تثنیہ یا جمع صیغہ فعل را واحد می آرند۔ اما چوں فاعل مضمّر باشد البتہ تطابق
 میان صیغہ فعل و فاعل ضروری است۔

چہارم۔ پارسیاں برائے ہیئت ہر فعلی علامت لفظیہ قرار دادہ اند۔
 کہ ہداں فعلی را از فعلی امتیاز می دہند۔ بخلاف تازی کہ برائے جمیع افعال
 اوزانے مقررہ بنا نہادہ اند۔

پنجم۔ در پارسی برائے ساختن صیغہ مضارع ضابطہ کلیہ یافتہ شدہ۔

بل موقوف بر سماع است و این مشکلی است مطالبان نوآموز را که بدو ملحق است
روزگارے دراز حل آں دشوار است - اما در تازی مشکلی دیگر رونے میدهد
و آں قوانین معتل و مهور است که در ساختن اسماء و افعال بصورت اعلال و
اوتعام و اسکان و تحریک اجزای می یابد - و مبتدیان بل بعضی از محصلان نیز در اخذ
صیغه معینه فرومے مانند ویدقت و تامل تصحیح آں مے کنند -

ششم - دقتی که در تعیین معنی لام تعریف در تازی پیش می آید پارسیاں از
آں اصلاً خبر ندارند - و این مرحله است ادق من الشعر واحد من السیف که در آں
شاهسواران عرصه تحقیق را بسیارے از نشیب و فراز و تل و منکال پیش آمده و
از جاده مستقیم انحراف ورزیده در گوزیاں افتاده اند کما لا یخفی علی من له نظر
فی کتب القوم و از اینجا است که در زبان پارسی باظهار معنی لام تعریف که معانی
مختلفه استعمال کنند لفظی یافته نشده و این روئے زبان پارسی از تحقیق مسائل
لام تعریف که اصحاب عربیت آں را در عبارات عولیه شرح میدهند بکلی فارغ
هستیم - آنکه ضمیر مجرور را پارسیاں متصل به ضاف و بهم مفصل بالفاصله
مے آرند و در تازی انفصال جایز نه -

هشتم - پارسیاں صفت را مقدم بر موصوف و هم موخر از وے ذکر میکنند
و در تازی قطعاً موخر می آرند و در پارسی فعل میان موصوف و صفت روانه - الا
بطریق شد و نظریه ضرورت شعری - و در تازی مطلقاً است

نہم۔ پارسیاں اصلا در ترکیب اضافی فصل نمی کنند و در تازی بصورت
جائز و این فصل اکثر بہ حرف ما زائدہ می آرند۔

دہم۔ تزییم منادی و تازی مطرواست و در پارسی اصلے ندارد۔

یازدہم۔ بابینا و اعراب صرف اسمی و منع آن مخصوص زبان تازی است و در پارسی نشانے ندارد
و از دہم تعریف متباد اگرچہ در تازی ہم مختلف فیہ است و نظریہ اکثریت
آن جمہور سخاۃ قائل آن شدہ اند اما در پارسی اعتباری ندارد۔

سیز دہم۔ مسئلہ احوال لفظی و معنوی در پارسی کہ بدال تغیرے در آخر کلمہ راہ
یا بدیج نیست لغم بعضی از حروف افادہ معنی مخصوص می کنند۔ اما در معمول لفظاً
تغیرے پیدا نمی کنند۔ چنانچہ در جملہ "زید در خانہ نشستہ است" بہ تتبع تازی
میگویند کہ در حرف جار است و خانہ مجرور اما بہ نحویکہ بہ تازی و در ترجمہ اش میگویند
فی الدار و لفظ دار را بجرکت کسرہ مجرور می خوانند و پارسی بوسے ازین نوع تغیر ندانند
چہا دہم۔ تنوین اسم خاصہ زبان تازی است کلمات پارسی بدال آشنانہ۔
پانزدہم۔ ورتازی اسماء و افعال ثلاثی و رباعی و خماسی مجرور و مزید را اوزان
مخصوصہ متعین است و در پارسی تعین اوزان را مدخل نیست۔

شانزدہم۔ ورتازی مصادر ابواب مختلفہ بر معانی مختلفہ دلالت می کنند کہ آن
را بہ خصائص ابواب می نامند۔ و در پارسی این گونه خصائص مصادر را نشانے
یافتہ نشدہ۔

ہفزدہم۔ اما لہ در بیان پارسی و فہ ندارد و اشیاع در بعض الفاظ بصورت

راہ یافتہ و درتازی عام است -

پہرہم - ہیج کلمہ در زبان پارسی متحرک آلاخر نیامده و درتازی عمومی دارد -

نوزدهم - ہاے محقق دوا و محدودہ و واو و یاء مجہول را درتازی راہ نیست -

و در پارسی بطریق عموم -

بستم - حروف اصلیہ و زائدہ را در زبان پارسی اعتبار نمیست و در

تازی مدار معرفت اشتقاق بر اصالت و زیادت حروف نہادہ اند -

بست و یکم - اضماع قبل الذکر در پارسی مطرد است و درتازی ممنوع الا بطریق

نوعی از تاویل چنانکہ معلوم است -

بست دوم - در پارسی ترکیب اسم و صیغہ امر افادہ معنی اسم فاعل و اسم

مفعول و مصدر و ظرف و آلہ می کند و درتازی مسموع نشدہ -

بست و سوم - در پارسی غیر از دوسہ لفظ بہ تشدید نہ خواندہ اند و بضرو و رتا

شعری در بعضی از الفاظ دیگر ہم تشدید جائز داشته اند و درتازی عام است -

بست و چهارم - اجتماع ساکنین درتازی جائز نیست، الا بصورت خاص

کہ معلوم اہل تصریف است و در پارسی سہ ساکن ہم مجتمعاً جائز داشته اند -

بست پنجم - در پارسی ضمیر مجرور را کلمہ شد کہ با تاویل لفظ مضاف اتصال

دہند و این بشیر در نظم اتفاق افتد - سعدی گوید

خدایت شناگفت و تجلیل کرد / زمین پس تار تو جہیل کرد

اے خدا شنائے تو گفت و تجمل کرو ورتازی قطعاً منفصل
از مضاف نمی آزند *

تصرفات فارسیاں

بدانکہ چون کلمہ را از زبان دیگر استعمال کنند و وضعی کہ از او اصل
زبان حاصل است بسا باشد کہ در زبان دیگر متغیر می گردد - و این تغیر یا در
ہئیت کلمہ باشد چنانکہ متحرک را ساکن کنند و بطریق شد و بالعکس - و یا در
معنی کلمہ کہ واضح آن را بہ ازانے معنی معین وضع کرده باشند و در زبان دیگر
بہ ازانے معنی دیگر در آزند - نہ بطریق مجاز کہ آن از وادی دیگر است و این
از وادی غیر آن - و پارسیاں این ہر دوگونہ تصرف را در زبان پارسی جائز
داشتہ اند و این تصرف اگرچہ نظر بہ اصل وضع کہ آن را در زبان منسوب الیہ حاصل
است جائز نیست - اما چون اسانکہ زبان آن را بحسن قبول تلقی نمودہ اند مفروض
مسلم خواہد بود - واحدے را در آن مجال حرف زدن نہ وہم جائز است کہ کلمہ
پارسی خود و در زبان پارسی بے تغیر ہئیت در معنی غیر معروف مستعمل شود چنانچہ لفظ
مہمان را بہ معنی مصدری می آزند - زلالی خوانساری گوید

لے لاء و وضع ہئیت است کہ از حرکات و سکنات و ترتیب حرکات و سکنات ترتیبی برکے طاعتی

خرامانش بقصر خوش تن برو ہیشتے را بہ بہمان چمن برو

یعنی بہمانی چمن برو۔ سعدی گوید ے

کہ باشند مشت گدایان خیل بہ بہمان ارا بسلامت طفیل
و لفظ حور باضم را کہ جمع حور است مفرد قرار دادہ بلفظ حورال جمع کنند۔ سعدی گوید
ے حوران ہیشتی را دوزخ بود اعسراف

از دوزخیان پرس کہ اعراف بہشت است

و گاہے لفظ حوری را مفرد استعمال کنند چنانچہ دریں شعر ے

آں ماہ دو ہفتہ در نقاب است یا حوری دست در خضاب است
و حافظ گوید ے

شکر ایزد کہ میان من و او صلح فنا د حوریاں رقص کنان ساغر شکرانہ زوند

و از ہن قبیل است لفظ صُور و اسرار و آمال و عجائب و حقائق و غیر ہا کہ

پارسیاں گاہے واحد قرار دادہ بقاعدہ فارسی بصورت جمع الجمع مے آرنڈ غاتیانی

گوید ے اے رنگ آمیز این گہرا

مے از تو گدازش صُور ہا

نظیری گوید ے

نیست گر دیوانہ جائے تعجب بہر چسیت

کہ عجبائے ہائے دوراں دیو را خاتم رسید

ہم او گوید

غمر و تراخت خوش قریں نااہل گرو اسرار ہائے پنہاں فاش

صائب گوید

ہر چند صائب میروم سامانِ نویدی کنم زلفش بدستم میدہد سر رشته آما لہا
ولفظ صیقِل را کہ صیغہ صفت مشبہ است و معنی فاعلیت را متضمن یعنی

مصدر قرار دادہ علامتِ فاعلیت بہ حرفِ گمر در آخر او ضم کنندہ موری گوید

عشق صیقِل گر آئینہ ادراک کنم تیرہ گردیل ز زنگ ہوس پاک کنم

و ہمچنین در آخر لفظ سائی علامتِ فاعلیت بفرایند ہم او گوید

بسائی گری گر کند جلدہ حور ز دستش بگیرم شرابِ طہور

و گاہے اسمِ ظرفِ عربی را کہ بر وزنِ مفعول یا شد معنی مصدر قرار دادہ علامت

اسمِ ظرفِ بقاعدہ پارسی ہداں ضم کنند - ہلالی استر آبادی گوید

تا مباد آگاہ از فوق گرفتاری شوند میکم آزاد و طفلان از مکتبِ خانہا

و از قبیل مکتب خانہ است لفظ منزل گاہ حافظ گوید

کس نہ است کہ منزل گاہ مقصود کجاست

این قدر هست کہ بانگِ حبسے می آید

و گاہے بر اسمِ تفضیل بقاعدہ پارسی لفظِ ترکہ افادہ معنی تفضیل کند بفرایند

خواجه کرمانی گوید

مراد میسکده پرہیز کردن اولیٰ تر
کہ گفتہ اند بہ پرہیز بہر شد و ہمبار

سعدی گوید

ترکِ احسانِ خواہ اولیٰ تر کا احتمالِ جفائی بآباں
و لفظِ مسلم کہ بہ سکونِ سین و کسرِ لام است بقاعدہٴ پارسی جمع نمودہٴ مسلمان
یکسرِ لام گفتہ اند و این قیاس بجائے خود درست است اما پارسیاں درین لفظ
عجب تصرفی بکار بردہ اند یعنی بفتحِ سین و سکونِ لام مفرد قرار دادہ بہ جمیع مسلمانان

گویند حافظ گوید

مسلمانان مرا وقتے دلے بود کہ باوے گفتے گر مشکلی بود

الوری گوید

اے مسلمانانِ فغان از دور چرخِ چنبری
وز نفاقِ ماہ و قصدِ تہر و کیدِ مشتری

و لفظ کا فرابہ رعایتِ قافیہٴ فتحِ فارے آرند۔ و این عام است و در
اشعار اساتذہٴ مطرو۔ و ہمچنین در بعضے مصادر عربیہ بقاعدہٴ فارسی علامتِ مصدر
زیادہ مے کنند۔ چنانچہ در طلب و فہم و رقص کہ مصادر ثلاثیہ اند طلبیدن و فہمیدن
و رقصیدن استعمال کنند و گاہ بہ کلمہٴ پارسی را بقاعدہٴ عربی بصیغہٴ صفت تثنیہ
مے آرند۔ صوبی اشعار فانی از لفظ زلف صیغہٴ اسمِ مفعول مشتق مے کند

مزلّف چوں شود دلبر دولت میرسد عاشق
خط مشکین او خاصیت بال ہما دارو

نظیری نیشا پوری گوید ۵

بر تحریک نسیم خاطر مآسفتہ می گردد
بخود رانی سیر زلفین لدا راست پنداری

و ہم در آخر مصدر عربی حرف یاء و تاء ملحق ساخته کمال را کمالیت گویند۔ سعدی
گوید۔ ۵

اگر مانند خسارت گمے در برستانے زمین از کمالیت شرف بر آسمانے

و گاہے لفظ امنیت را بمعنی امن می آرند ۵

ظہوری این سخن باور ندارد کہ در ملک خطر امنیت نیست

و لفظ تسلی و تمثی و تماشی کہ بحرف ت یا را قبل کسور و صا و عریبہ اند بہ الف بدل

کرده تسلّا و تمنا و تماشا آورده اند و ہم لفظ تسلی کہ مصدر باب تفعّل است بمعنی تسلی

بصیغہ اسم فاعل استعمال کرده اند۔ صاحب گوید ۵

بہ اندک بخت عاشق تسلی می شود ورنہ

بہ آہو نیست دوری است چشم شوخ لیلی را

و مولف راست۔ ۵

بصیرت بیچ تسلی نمی شوم روحی بیاہنا کہ دل عالمی خراب کنیم

و از پس قبیل است خبر شدن بمعنی آگاه شدن و لفظ عذار را که بمعنی خطا
است بمعنی رخسار استعمال کنند۔ ۵

دل عالمی بسوزی چو عذار بر فروزی
تو ازین چه سود داری که نمیکنی مدارا
و گاهی بر لفظ پارسای الف و لام تعریف بقاعده عرونی داخل کنند ❖

منثور منظوم

سخن اعم از نیکه منشور باشد یا منظوم از جمله مزایای فطرت انسانی است که
صانع حقیقی یا قدرت کامله و حکمت شامله خویش آن را بجهلیه نطق بیاراست و نطق
را در لویه اظهار سخن ساخت۔ و اختلاف السبب بطریق اختلاف عوارض طبیعی ممکنه و
بالا و پدید آمدن اگر فطرت انسان اختصاص به سخن که مشتمل بر مصالح و مہیات تمدن و
معاشرت نوع انسانی است نمی بود۔ ہر آئینہ سلسلہ نظام عالم بدین خوبی کہ مے
بینی بر فساد مے انجامید۔ و مقصد سخن آن است کہ متکلم مافی الضمیر خود را در الفاظ
برویدار عرضہ دهد۔ و این امر فطری است کہ قصص و تعلل را در آن مدخل نیست و
این قدر چنانکہ متعارف است بیشتر در صورت کلام منشور و وقوع مے یا بدین منظوم

لے می توان گفت کہ از قبیل مجاز مرسل است۔ ۱۲ منہ ۵

امر صناعی است و پیدا است که طبیعت بر صناعت مقدم است بنا برین کلام
 منشور بر کلام منظوم مقدم باشد - واحدے را در آل مجال سخن شیت - چه اگر خلاف
 ایں مے بود بایستے کہ همه افراد انسانی در کلام منظوم حرف میزدند - و افسوس فلیس و
 چون انتظام معاش و معاد مروج منوط بہ سخن است کہ کلام عبارت از آن است
 پس سخن گوهرے است گر انما یہ کہ خواص شیت ازلی - آل را از قعر دریا ئے
 قدرت لم یزلی بساحل شہود جلوه داد - و در ورج فطرت انسانی و ولایت نہادے
 اگر بہ نبودے سخن از خدا نبی کے بڑے نزد ما رہنما
 و تحقیق ایں معنی کہ منشور بر منظوم مزیتے دار و یا بالعکس آن است کہ فضیلت
 و اولیت چیزے بر چیزے موقوف است بر قیاس و سعت آل چیز در امور معاد
 و معاش کہ افراد انسانی را از آل گزیر نیست و بالبداهت مے دانیم کہ کلام منشور
 در وسعت آباد عالم انسانی سجدے رواج یافتہ کہ در بیچ ازمنہ و ممالک قومے
 از اقوام عالم از آل استغنی نبوده و نخواہد بود - نظر بدین ضرورت منشور را بر منظوم فضیلتے
 است ظاہر و مزیتے است واضح و ایں معنی در بادی النظر سلم است اما نظر دقیق
 اقتضائے آل می کند کہ از جهت دیگر منظوم را بر منشور تفوق زائد حاصل است و
 ایں تفوق نہ بالعموم است - بل بہ نسبت خصوص محل - چه تاثیر کلام منظوم در نفوس
 نہ محدود تا بہ افراد انسانی است - بل در حیوانات عجم نیز مشاہدہ میرود خلاصہ چوں
 بہ اصول ایقاع مقترن باشد - و کلام منظوم در بعضی از موارد و کار اعجاز کرده است

چنانچه بر واقف کتب سیر و تواریخ ظاهر است - اما نزول کتب سماویہ در کلام
منشور دلیل پتین است بر اہمیت کلام منشور چہ بصورت نظم مفاسد اخروی احتمال
داشت کہ باعث بر ابطال مقصد ہدایت عافا و - و آنچہ در بعضی از مقامات
تنزیل آیات بصورت کلام منظوم وارد شدہ نہ از جهت نظم است بل وقوع آن
از جملہ لوازم کلام بیغ است کہ ضرورت ترکیب الفاظ بطبق قواعد معانی بدان
واعی شدہ - اما قول صحیح درین باب آن است کہ معنی باشد کہ در مقام مخصوص آن
را در کلام منشور از آن موثر تر می یابند کہ در کلام منظوم و ہمچنین بالعکس پس نتوان
گفتن کہ منشور در ہر جا متحسن است و نہ بالعکس -

والقول بحسن منہ فی منشور و کمالیس بحسن منہ فی منظوم

در مدح و مذمت کلام منظوم

بہ تقریب بحث منشور و منظوم لابد می نماید کہ شئمہ از بحث مدح و مذمت
کلام منظوم حوالہ قلم کردہ آید - تا موجب از ویاد بصیرت طالبان حق گردد و بد آنکہ قومی
از منتصبان شرائع و - و بیانات بر آن رفته اند کہ روایت شعر و حفظ و اشتغال
بدان مخالف شریعت اسلام است و در اثبات دعوی بہ مہتید مقدمات اہیہ
پرداختہ و حکم بہ منع آن صادر فرمودہ اند (اخیر فی شئہ) احسنہ اکذیہ و ہم از بعضی

شعرا این شعر نقل می کنند - ه

شعر دانی چسبیت دور از دوستان حیض الرجال
قائلش را خواه کیواں باش گو خواه مشتری

و حق آن است که از حق دور افتاده عامه الناس را از راه برده اند - چه
حکم به منع شعر و مذمت آن مبنی بر وجوه مختلفه می تواند بود - دو وجه از آن وجوه -
مثبت مدعائے ایشان نیست - از آنجمله یکی اینکه شعر اکثر مشتمل بر معانی سخیفه و
باطله از قسم هجو و هزل و کذب و غیر ذلک می باشد - دوم اینکه شعر کلام موزون
است و مجر و موزونیت موجب تبری و تنزه از آل گرد و آل را عیب گماں برده -
سوم اینکه اشتغال بدان کار عیبت دانند - چه در تنزیل مذمت آل وارد گشته
چهارم اینکه طبع ناموزون دارند و مقتضای ه الناس علما ما سچھلوا -
آں را منظور ندارند و هر چند که شعر مبنی بر حکمت و موعظت یا تحریض و ترغیب و
غیر ذلک باشد چوں آتش در میزم تر نهیج وجه در ایشان در نگیرد - و بالجملة
استنکاف و استنکار شعر بهر وجهی که باشد خلاف عقل سلیم و منافی شریع و قیوم است
در صورت اولی بر مدعی واجب و لازم است که هم چنانکه کلام منظوم اقیح
و مذموم پندارد کلام منشور را نیز قبیح و مذموم قرار دهد - زیرا که کلام منشور هم از هجو
فحش و هزل و کذب خالی نیست و باید که گنگی را بر گویائی فضیلت نهند چه کلام منشور
البته از کلام منظوم در کمی بیشتر است و عامه الناس و خواص ایشان که در

ہم عمر شعر کے نکتہ انداز شمارہ شعرا بیشتر از بیشتر بوده اند۔ و بالفرض اگر کے التزام آں نماید کہ بتدوین ہزل و فحش کلام منشور پر و از دو آل را ہزل و فحش کلام منظوم بیک میزان سنجہ یقین است کہ ہزل و فحش کلام منشور از منظوم بشمار ذرات رمل افزوں آید و راوی شعر پیش از حکایت شعر متعہد چیزے نگشتہ و برحالی نہیج وجہ فخر و نتوان گرفت زیرا کہ از حکایت آں بر باطل اقدام نہ نموده و نہ بر ایند آنے احدے از مسلمانان جبارت کرده و اگر حکایت باطل مطلق ممنوع بودے در کلام وحی اباطیل کفار متہم نہ بودے۔ محقق را نظربہ غرض اصلی است نہ بر معنی باطل۔ و ازیں جا ست کہ در شش آوردہ اند کہ نقل کفر کفر نہ باشد و علمائے کتاب و سنت در عل غریب قرآن و حدیث در ہر قرآنے متکا بنشار عرب نموده اند۔ و بر معنی باطل نظر نہ کرده۔ و از عباس رضی اللہ عنہ مروی است

اخترنا آثم القرآن ولاندرین ماسرینہ

نابتغونہ فی اللہ و قال الشعر دیوان العرب

و در آثار است کہ ذرا چہ حسن البصری رحمہ اللہ در ہوا عطا خویش پذیرین شعر نقل

مے نیست الیوم عندنا ذلہا و حدیثہا

و عندنا یونکہ کفر ہا و المعصم

و در قرون اولی بسیار، از اکار صحابہ و تابعین رضی اللہ عنہم اجمعین در مقام ضرورت متک بہ اشعار کہ وہ اند۔ چنانچہ بر ماہر علم تاریخ خود ہیلا ست

و گاہے مقصود این بزرگواران از متکبر به شعرا مرے باطل نبوده است۔ و برعکس
 این بسا باشد کہ کلمہ حق نقل کردہ آید و مراد از ان امرے باطل باشد چنانکہ در واقعہ
 یکے از خوارج با امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ شہور است۔ و اگر
 کسی کلمہ حق را ذریعہ امر باطل گرداند سامع آل را چگونہ حق غایب پنداشت۔ مع ذلک
 صاحب این رائے فاسد و ثمرات و غایات اشعاریکہ منہی بر معانی حکمت و عظمت
 دزد و قوی و مکارم اخلاق باشد نظر نہ کردہ و آنچه در بعضی از اخبار مثلاً لا یجئ
 جو فاحدکم قیحا فیریکہ خیر لہ من ان یمتلی شعرًا وارود شدہ۔ آل را بہ حجت پیش
 آورده و خبر ان من الشعر حکمتہ را فراموش کردہ۔ بل از فطرہ جبل بہ منازعت برخاستہ
 و ہم فرمان عالی حضرت رسالت مآب را صلی اللہ علیہ وسلم کہ در حق حسان ابن
 ثابت رضی اللہ عنہ فرمودند۔ قل و روح القدس معک پس پشت انداختہ و استنشا
 آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و تحسان قصیدہ کعب ابن زہیر و از غایت ارتیاج
 ارزانی فرمودن روایے حجت انما بہ کعب خود دلیل است وافی و برہانے است
 شافی بر بطلان رائے مدعی و اگر کسی بہ استیجاب اخبار صحیحہ کہ در بیان داروشتہ
 پرواز حق بر دیدہ بصیرت او جلوه گر آید و فقیر نظر بہ مظنہ اطناب کلام برہیں قدر کفا
 لازم داشت۔

و در صورت ثانیہ مجرور و زنی تقفیه موجب استہجان شغریست۔ زیرا کہ وزن
 و تقفیه بدون اعتبار زائد کہ باعث برانکار مدعی افتد بہ تیج گونه مذموم نیست چه

جمہور علمائے فحول برآں رفتہ اند کہ الشعر حسن و قبحہ قبیح کما ورد فی الآثار
پس وزن و قافیہ را در حسن و قبح مدخل نیست زیرا کہ اگر مجرد وزن و قافیہ موجب
قبح باشد بر فواصل تنزیل کہ در سؤر متعددہ با دیدے آید و در اکثر مقامات بر طبق قواعد
عروض موزون افتادہ نیز ہمچنین حکم کردہ باشیم۔ والعیاذ باللہ

اما در صورت ثالثہ مدعی رائے رسد کہ در عبارت بودن شعر با آیت الشعر انبیاء و
الغاف و ون تشبہ نماید۔ چہ ذمت شعراء ہزل گو دال بر ذمت مطلق شعر نیست
زیرا کہ اگر چنین بودے صحت استثنای الدین آمنوا و علما اضمحت ہرگز است
نیامدے و آنچه با آیت وما علمناہ الشعر ما یبتغی لہ تمسک جستہ و دلیل بر
ممنوعیت شعراء در وہ مقام قضائے عجب است کہ مسئلہ از فہم عدم استلزام
دلیل خاص ابطال دعوی عام را قاصر ماندہ زیرا کہ کلام و ذمت مطلق شعر است
نہ در شعر یہ کہ قائلش نبی معصوم باشد و اگر کسے دیدہ اعتبار کشودہ و رنگ تصب
از آئینہ خاطر زودہ باشد بہولت تمام بر حکمت نابودن شاعر حضرت رسالت
مآب صلی اللہ علیہ وسلم آگاہ مے تواند بودن۔ چہ رتبہ شاعری و ون رتبہ نبوت
و رسالت است و بنی اللہ خاصۃ حضرت ختم المرسلین گرامی تر آفرینش اوسبحانہ
و تعالی است چہ طور عقل سلیم جائز دارد کہ در امر مبتذل یا افراد نوری انسانی مسامت
نماید و رجوع اکثر علماء در ہر زمانے بہ شعر نہ ہمیں نظر بہ اہمیت شعر است بل از
جہت ضرورتے کہ در اثنائے تحقیق و تفحص و حل غرائب آیات و احادیث تحقیق

مفہوم عبارات منصوصہ روئے دہد۔ و ازین جا ست کہ عمر رضی اللہ عنہ در
 حفظ و روایت اشعار جاہلیت تا کید مزید رواداشتے۔ چنانچہ بعضے از مفسرین
 در تفسیر آیہ او یاخذہم علی تخوف ای تنقص آورده اند کہ عمر رضی اللہ عنہ این معنی
 را از شخصے از بنی ہنزل تحقیق نمود۔ و بہ ادنی تامل می توان دانست کہ اگر کسی
 از نحو و معانی و بیان بہرہ نداشتہ باشد از تعیین مفہوم کلام بلیغ فرومے مانند زیر کہ
 اعتبارات ترکیب کلام و اسالیب ترتیب الفاظ و حقیقت استعارات و
 کیفیت تشبیہات بروچہ کما بینفی جز بہ وسعت نظرویں علوم اصلا دست نہد
 ہر ہوسنا کے چہ داند جام سندان مانبتن

و اگر صورت را البعہ مدعی بر مخالفت و مذمت شعر بر انگیزد تا بہ مخاصمت
 بنشیند حقا کہ ناکام بر خیزد کما قلت

ہر آں کو در ازل کو راست کو راست و گریہ پیش بایش شمع طور است
 و آنچہ برستی نزدیک تراست آن است کہ کسانے کہ از فوق سلیم و طبع مستقیم
 بہرہ نداشتند زبان بر طعن شعر و شاعری دراز و در مجادلہ بایں و آں بازی کشد از بار بار
 حکمت و دانش کم کسے بودہ است کہ گوہر منظوم را گرامی نداشتہ خواجہ عطار فرماید

شعر و شرع و عرش از ہم فاسدند
 ایں دو عالم از سہ حرف آراستند

شعر چیست؟

شعر را از آغاز آفرینش در فطرت آدم زادگان و ولایت نهاده اند متول
گفتن که فلاں کس نخستین کس است که گفتن شعر مقصدی گشت چه بچنانکه جاذبه
کهر بانیه در ترکیب اجسام متنوعه تعبیه یافته قابلیت شعر نیز در فطرت انسانی
مرکوز است و این حکم نظر به نوع انسان است نه نظر به افراد آن چنانچه گویند
انسان اشرف موجودات است و مبنی که هر فرد نوع انسان اشرف موجودات
نخواهد بود به چنانی هر فرد انسان هم شاعر نمی باشد - و به چنانکه اجسام متنوعه
را در جاذبه کهر بانیه یک و زان نیا فریده اند طبائع شعراء نیز در شعر گفتن متفاوت
اند بعضی از محققین گفته اند که شعر را با مطلق کلام نسبت روح است با جسم
و عظام و تعریف حقیقت روح اعتراف به عجز نموده اند - به چنانی اگر گوئیم که در تعریف
شعر قوی که حقیقت آن را دانماید بجا نیا آورده اند جا دارد و هم گفته اند که شعر
کلامی است موزون و متقنی که بقصد متکلم از وعد و ریاء - و پروا قف فن پوشیده
نیست که این تعریف است بمنزله نقش نیم رخ یعنی جانب لفظ را ملحوظ داشته
جانب معنی را یکی از دست داده اند - نعم اهل میزان تا بحدی جانب معنی
را نیز ملحوظ داشته اند و گفته اند که شعر قوی است متخیل که در نقش انسانی بدل

انسا طے یا انقباضے حادث گردود۔ و بر ماہر بسبب مخفی نیست کہ ایں ہم نظر حقیقت
شعر طرد او عکساً صحیح نیست۔ ایں است تقریر ایراد کہ بعضے از معاصرین بر تعریف شعر
عاید کرده اند۔

و ما در ردّ ایں ایراد می گوئیم کہ چه طور تعریف اصحاب عربیت را نا کمل قرار
می توان دادن زیرا کہ معرف (بالکسر) اگر حد نام است لامحاله بر جنس و فصل
مستقل باشد۔ پس کلام جنس است و موزون فصل آن نا کمل چه گونه باشد؟ و آنچه
گفته اند کہ جانب معنی را در ایں تعریف ملحوظ نداشته اند۔ غلط است۔ چه کلامی کہ
مشکلم آن را بقصد و اراده موزون می کند ہر آئینہ معنی داشته باشد۔ و نفس
اثر بے مبلغ پیدا کند یا نہ زیرا کہ حقیقت اثر برائے شعر ذاتی نیست بل خارج از ماہیت
اوست۔ نعم شخصی نیست کہ اثر را بر کمال شعر محمول تواند کرد۔ چه اثر شعر را
عرضی است نہ ذاتی و اثر آنچنانکہ در کلام منظوم یافتہ می شود و نیز محقق گردود۔ پس تعریف
اصحاب عربیت ناقص نباشد۔ غایتہ ما فی الباب توان گفتن کہ در شرح و بسط
شعر بطریق مستشرقین اور با اطنابے جایز نداشته اند۔ زیرا کہ آنچه ایشان بر تعریف
شعر گفته اند آن را بر تعریف منطقی محمول نتوان کرد۔ و مع ذلک ایشان ویریں
باب آنقد تفصیل آورده اند کہ اطلاق شعر محدود بر کلام منظوم نمی ماند۔ بل بر نثر ہم
صحیح تواند بود۔ و لیکن کہ ایں معنی بر معیار مذاق مغار بہ درست افتد۔ اما ما ایں
را تسلیم نمی داریم۔ فی الجب کہ بعضے از ہندی نثر اداں کہ کاسہ لیلی مغار بہ را

مایہ افتخار و مہمات گماں بردہ اند بہ تقلید کو را نہ در تعین حقیقت شعر از جائے
 بجائے رفتہ اند و ندانند اند کہ تعریف از وادی دیگر است و تشریح و تفصیل
 از وادی دیگر۔ گوئی خشت مربع را در قالب مثلث ریختن ارادہ کردہ اند۔ و ہذا
 کما تری۔

و آنچه صاحب کتاب المعجم در حقیقت شعر آورده موبد آن است کہ ما غنیمت
 و ہو ہذا۔

”بد آنکہ شعر در اصل لغت و استن است و ادراک معانی بحدس صاحب
 و اندیشہ و استدلال است و از روئے اصطلاح سخن است اندیشہ مرتب
 معنوی، موزون، متکرر، متساوی حروف آخری آل بہ یک دیگر مانند و دریں
 حد گفتند سخن مرتب معنوی تا فرق باشد میان شعر و ہدیان و کلام نامرتب بمعنی
 و گفتند موزون تا فرق باشد میان نظم و شعر مرتب معنوی۔ و گفتند متکرر تا فرق باشد
 میان بیتہ ذو صرعی و میان نیم بیت کہ اقل شعر بیتہ تمام باشد چنانکہ پیش
 ازیں گفتہ ایم۔ و گفتند متساوی تا فرق باشد میان بیت تمام و میان مصارع
 مختلف ہر یک بر روی دیگر۔ و گفتند حروف آخری آل بہ یک دیگر مانند تا فرق
 بود میان متقف و غیر متقف کہ سخن بے قافیہ را شعر نشمرند اگرچہ موزون افتد انتہی بلفظہ
 مع ذلک اصحاب عربیت در مطاوی کلام بشرح و بسطی کہ مفار بہ پسندیدہ
 اند اشارتے فرمودہ اند چنانکہ یکے از فضلاء گوید انہ لَفْظَةُ سُرُوحَانِيَّةٍ تَمْتَجُ

باجزاء النفوس ولا تختص به منها غير النفوس الذكيّة ۛ
یعنی شعرا قائم رو حافی است کہ با خیر اے نفس انسانی امتزاج یابد یہ نحو یک غیر
از نفوس پاکیزہ سرشت دیگرے آں را ادراک نتواند کردن - دریں عبارت آنچہ
دریں باب مرغوب طبع مستشرقین است بروجہ اجمال ذکر یافتہ و ازین واضح تر
آنکہ بعضی از اجلہ اواب آورده اند الشعر قول یصل الی قلب بلا اذن ۛ - یعنی
شعر قے است کہ در دل سامع بے آنکہ از وی دستوری طلبید جاگیرد -

و این عبارت بلاریب مفہوم شعر را برہنجہ کہ مستشرقین را بسند باشد
تعیین میدہد - وہم ازین واضح ترجمہ است کہ حجت خصم را بروجہ تکلیت قطع و
وفصل میکند حیث قیل فلو انهم سألوا الحقيقة ان شئاً اهلها ما كانوا لاشرف من ان يكون ما اختار غير بيت
من الشعر یعنی اگر حقیقت امرے را مختار سازند کہ جائگاہے بلند تر برائے خود
تجویز نمایند تا از آں جا حقائق موجودات عالم را تماشا کنند ہر آئینہ بجز بیت شعر
جائے را برائے خود اختیار ننماید - و این عبارت یہ بانگ دہل ندائے کند کہ
آنچہ را مستشرقین در صفحات عدیدہ رقم زدہ اندیکے از اصحاب عربیت آں را
در مطاوی کلمات متعددہ بیان فرمودہ - طبعی قفا و باید و فکر و قفا و تا محمد را عیادت
مسطورہ را بمنصۃ کراہیں جلوہ دہد - و از ہمہ مختصر و جامع ترجمہ است ملاحظہ
را کہ از اجلہ ائمہ اصحاب عربیت است حیث قال انما الشعر صناعة
وضوب من التصویر ۛ

انواع نظم

انواع مشہور نظم کہ پارسیاں در آن شعر موزوں کنند قصیدہ، وغزل، و مثنوی و رباعی است و اینہما را نزد ایشان روا ہے تمام حاصل است ماصورت ہر یک را دریں مقام شرح مے دہیم۔

اما قصیدہ پارہ از اشعار است کہ نیمہ دیگر ہر شعر از آن بر قافیہ ملتزم باشد الا مطلع کہ ہر دو نیمہ آن قافیہ داشتہ باشد و آن شعرے است کہ ابتداء قصیدہ از آن جا کند و مصرع بودنش لازم است و معنی تصریح آن است کہ بنائے ہر دو نیمہ شعر بر قافیہ معلوم کنند و گفتہ اند کہ کم از پانزوہ شعر نبود و بخمال ہولف این شرط نظر بہ اکثریت این مقدار است نہ نظر بکلیت آن۔ و ازین جا ست کہ بعضی از ماہران نن بر سہ بیت یا پنج بیت ہم اطلاق قصیدہ جائز داشتہ اند۔

و در قصیدہ مراعات چند امور لازم دانستہ اند۔

اول حسن مطلع۔ یعنی مطلع قصیدہ باید کہ معنی باشیخت و الفاظ پر شکوہ داشتہ باشد۔ و بطریق براعتہ الاستہلال با مضمون قصیدہ مناسبتہ دار و تا اگر

لے صاحب عمدہ می گوید کہ اصطلاح مطلع کہ مشہور است درین معنی کہ لفظہ آمد غلط است و بخین

اصطلاح مقطع کہ شعر اخیر را گویند بل مطلع رکن اول ہر شعر را و مقطع رکن آخر ہر شعر را گویند - ۱۲

مقصود تنبیه است باشد از الفاظی که مشعر از معنی غم و اندوه و مصیبت و بلا باشد
برپریزد. و همچنین اگر مقصود تعزیت است از الفاظی که متضمن بر معنی شادی و سرور
و انبساط و عیش و عشرت باشد اجتناب واجب داند و بالجمله در مطلع قصیده لفظ
مستکبره و سخن ناخوش آئنده نیارد. چنانکه ابوطیب متنبی گفته -

لَا حَيْلَ عِنْدَكَ فَهَذِهِهَا وَلَا مَكَانَ
فَلْيَسْعِدِ النَّظْرُ إِنْ لَمْ تَسْعِدِ الْحَالُ

اگرچه خطاب با غیبت تن می کند اما سخت ناپسندیده باشد مواجبت مملوح
بدین مطلع که نه خیل داری نه مال همچنین کمال اصفهانی مطلع گفته است -

امید لذت عیش از مدار چرخ مدار
که در دیار کرم نیست آدمی و تیار

بنهایت نامیمون می نماید که در اول و هله بسمع ممدوح جمله "امید لذت
عیش مدار" برساند و چون درین قصیده استعطاف و اجتهاد خواهد کرد و چنین توان
گفت -

که در دیار کرم نیست آدمی و تیار

و همچنین است این مطلع ظهیر فاریابی -

نباشت نفس در سر آں کلهداری که سر بکلیه احزان مافرو آری
مطلع است خیل ناخوشگوار و نامیمون و تا تواند نسیب و تشبیه را از

حد مناسب طول زیادے نہ ہد کہ موجب ملال مے آند۔

دوم حسنِ تخلص - ہر چند ایرادِ نسیب و تشبیب در آغازِ قصیدہ لازم نیست اما چون التزام آں کند چنانکہ معمولِ اساتذہ فن است باید کہ بہ ہنجار لطیف از آں بحدِ مدوح انتقال کند و حق آن است کہ از عہدہ حسنِ تخلص بیرون آمدن غالی از وقت و معیوبت نیست۔ ابو طیب متنبی را دریں باب مسلم داشتہ اند مخلص لطیف بسیار دارد۔ و در پارسی خاقانی شروانی دریں شیوہ بروگیراں سابق آندہ۔

و صورتِ مستکہ مخلص آن است کہ از نسیب بحدِ بہ نحوئے انتقال کند کہ گوئی در ادراکِ مراد از مشتق بہ مدوح استعانت میکند چنانکہ شاعرے گفتہ

نمے بزمِ امید وصلِ زیرِ اواقم کرد تو
بتوفیقِ شہنشاہی مرادِ خویش بردارم

و چنانکہ عمادی گوید

بازم رہاں ز عشوہ بسیار چوں مرا باوہ خدا حدیث تو بسیار میرود
چہ قدر یک است کہ ہیج از انبساطِ نفس و نشاطِ خاطر کہ لازم این مقام است با خود ندارد۔

سوم مدح و ہجاء - باید کہ در بیان اوصاف از قبیل مدح باشد یا ہجاء
غلو نکند کہ سجد استہالت عقلی یا ترکِ ادب شرعی برسد و چیزے کہ مدوح با خود ندارد

بدون نسبت نکند۔ و دریں باب بسیارے از اساتذہ فن از جائے بجائے رسیدہ
 سر رشته اعتدال را از دست داده اند۔ چنانکہ انوری گفتہ است ۵
 اگر فدا ہستی بگل برانداید ترا چہ پاک ذات تو مستعد فناست
 مبالغہ ایست کہ بصراحت بر کذب قائل نہا میکند و ہنم مثل بر ضعف تالیف
 است اگر مصرع ثانی چنین مے گفت

ترا چہ پاک کہ ذاتت نہ مستعد فناست

حرف نفی و کاف علت بر جائے خود قرار مے یافت و باز مے گوید ۵

اگر بقا نبود در جہاں ترا چہ زیباں

بقا بذات تو باقی نہ ذاتت بقا است

وین شعر غلوے جایز داشتہ کہ بصراحت بر کذب قائل آں نہا مے کند و چنانکہ

رضی نیشاپوری گفتہ است ۵

شراب ضرر و دلیہ ندیم و من مخمور ۵
 چراستہ ام از عشرت طرب مجو

تا آنکہ در مقام تخلص مے گوید ۵

خدا یگان شریعت بزرگ سیف الدین ۵
 کہ جہل گشت بیف زبان او قہر

پناہ ملت عبد العزیز آئینہ شد است ۵
 ز غر بارگش خط ہر ہنر موفور

کے را کہ خدا یگان شریعت و پناہ ملت خوانند نسیب و مدح او بہ شراب وستی
 و سہولاتی نہ باشد -

صاحب کتاب المعجم بشرح محمد بن عبدالرزاق ۵

کفر است و اگر نہ دست چو دلو لا از سر لا اله بر گیرد

دفعے گرفتہ و گفتہ کہ چوں نفی این لا بخود و بخل تعلقے ندارد و مبالغتے رشتہ است و مدح قاصر۔ دور کلمہ شہادت بریں کلمہ وقف کردن ناشائست و چوں گفتہ است جو دلو معنی آنگاہ درست بودے کہ در نفی آل اثبات جو دے متصور بودے۔ و این قسم اطلاعات خود نزدیک ارباب براعت ناپسندیدہ است۔

فقیر مولف گوید کہ حیرانم از آنچہ کہ این بزرگوار فاضل گفتہ کہ نفی لا با جو د و بخل تعلقے ندارد۔ مگر شعر فروق را کہ در مدح امام علی - زین العابدین بن حسین رضی اللہ عنہما گفتہ با آل سعت اطلاعی بر اشعار تازی کہ داشت فراموش ساخته حیث قال -

مَا قَالَ لَا قَطُّ إِلَّا فِي شَهَادَةٍ لَوْ لَا أَشْهَدُ كَأَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

وہیں معنی را یکے از شعراء و پرارسی موزوں نمودہ ۵

ز رقتہ لا بزبان مبارکش ہرگز

مگر بہ آتشہند ان لا اله الا الله

بر ارباب معنی مخفی نیست کہ مقصد شاعر نہ آن است کہ اگر لا از سر لا اله از اللہ محو کنند اثبات جو د و مدوح از آل لازم آید بل معنی آن است کہ در زمان مدوح عرف لا کہ برائے نفی چیزے است جو دے ندارد و تا غایتے کہ سائلان اور

جواب سوال بجز نعم که کلمه ایجاب است چیزے نگویید۔ زیرا کہ لا گفتن مُشعر است
از رد سوال سالک۔ و رد سوال بالعموم دلیل نخل و اساک است کہ منافی
جود و کرم است و چون نفی در تشہد ہم موجود است و جود مدوح متقاضی نفی نیست
و اگر چه در غیر مقام جود باشد نابریں اگر ہم کفر نبودے از سر کلمہ شہادت حرف نفی
را محو ساختے و این نوع مبالغتے در کلام اساتذہ یافتہ می شود۔ ملاحظہ فرمایید
دوم در مدح ابراہیم عادل شاہ آورده۔

و رتیر باران فاقہ زربہ سپرے برندا تا از گران عطا شاہین میزان صورت
لا برنیار د۔

باید کہ اگر قصیدہ مشتمل بر اعتذار و استغفائے جرائم باشد تمثیلات و نظائر
پیشینیاں را بروجہ لطیف ذکر کند و حدادب را ملحوظ دارد و چیزیکہ متکبران
شدہ باشد از اعتراف ہذا صراحتاً انکار ننماید۔ نابغہ و بیانی را در باب اعتذار یا
مسلم داشته اند۔

و اگر لب بہ شفاعت شخصی یا قومے بکشاید در اظہارِ سوابقِ حقوقِ خدمات
سعی نموده در استرحام مبالغہ نماید۔ و چنان وانماید کہ عفو جرائم و تربیت و دامنہا
قدیم از اخلاق اکابر ملوک نامدار است۔

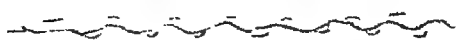
و اگر مطلب نہی از منکرات و مناہی باشد باید کہ بر سبیل حکایتے از غیر
تسلیج تبیحہ آن را در مطاوئی ذکر محامد و محاسن وانماید۔ و بہ غلو بہت و ہیبت

متوجه سازد۔

حسن طلب نباید کہ در استعطاف و اجتداز ترک ادبے کہ از آداب
شائستہ شانِ ممدوح باشد نماید۔ زیرا کہ رعایتِ ادب و حجلہ ابواب لازم
باشد و بہ اظہارِ فضائل و کمالاتِ خود بروئے حقہ بطریقِ محبوب ثابت نکند۔ بل
دریں باب تا تواند مسترخی العنان باشد۔ و اگر بضرورت حاجت اقتدایر بسبیل
کنایت ادا نماید و در آں ہم از الفاظی کہ مشعر از اقتراح و الحاح باشد اجتناب
واجب داند۔

و ہذا اگرچہ در ہمہ حال قبیح نیست زیرا کہ حسانِ رضی اللہ عنہ مشرکین را
ہجو میکنند و در مواجہت پیغمبرِ خدا صلی اللہ علیہ وسلم خوانند۔ اما چون مبنی بر امور
دنیویہ باشد مستحسن نیست و بالجملہ از جاوہ حق کوئی انحراف نوزد۔ و از ذکرِ فواض
کہ بہر حال منافی اخلاق است خود را دور و دور۔

حسن مقطع و نہالہ قصیدہ باید کہ بتقریب لطیف و بلیغ سر انجام دہد۔ تا معنی
کہ در پایانِ قصیدہ مستمعین استماع کنند اثر نیک از آں در ولہا باقی ماند۔ و اگر
بدعا پردازد و باید کہ در طلبِ چیزے برائے ممدوح مبالغہ و دراز قیاس را جائز
نشمود۔ چنانکہ رسم بعضے از چکاہہ سرایانِ متاخرین است۔ و بالجملہ او غلبے
معنی کہ غفلت آں را مستحسن شمارند مختار باشد۔

غزل

غزل را چون قصیدہ مطلع ضروری است۔ ویاید کہ زائد از پانزدہ بیت
نیارد۔ و ابیات غزل را سلسلہ کلام مربوط نمے باشد و ہر چند بنائے غزل بر ذکر
لوازم عشق و محبت نہادہ اند۔ اما اسانزدہ در غزل از ہر موضوع سخنہا گفتہ اند۔
و بہترین موضوع برائے غزل تصوف است کہ ابیات فارسی زبان ان
بہرہ عظیم دارد۔

متقدّمین در غزل شیعہ پسندیدہ و روشے سادہ دارند۔ و کہ تکلفات بارو
نمے کہ وند۔ و متاخرین از ہر گونہ محسنات لفظیہ در غزل بکار بردہ اند۔ و ہر چند
ایشان در اختراع تشبیہات نادرہ و استعارات لطیفہ شگرفیہا بروئے روز
آوردہ اند۔ اما اثر و انفعالی کہ در غزل متقدّمین مے بینی در کلام متاخرین
نخواہی یافت۔ چہ آنچہ از طبیعت مے زاید بہ تبعیت نمے آید۔ و آغاز نیش
بر وجہ حسن تعلیل را متاخرین رواجے تمام دادہ اند۔ و ہر چند بظاہر و لکش مے
نماید اما چون مبنی بر ادعائے محض مے باشد بحجت نمے آرد و بیشتر نظیری و
کلیم و صائب و غنی کشمیری و میرزا بیدل و ریں راہ گام زدہ اند۔ و سعدی و خرم
و حافظ غزل را بہ شیوہ و نشیں و روشش گزین گفتہ اند۔ بو شیعہ خواجہ حافظ کہ غزل
را قبول عام دست دادہ کہ دیگران را میسر نیامدہ۔ کما قلت ۵

بہاگ خطہ شیراز سے صبا چوسی بسوئے تربت حافظ بن دوسہ گامے
 بگوڑ روحی ہندی کہ اسے امام غزل یکے پچم کہ غزل را نما ند جز نامے
 بسیارے از لفظ پرستان نظیری را اور غزل براورج فلک نشاندہ اند
 وندانتہ اند کہ یہ تطبیع راہ مے رود نہ بہ تطبیع چنانکہ بہ تنبیع حافظ در مطلع اولین
 غزل مے گوید

اذا ما شئت ان تخی حیاۃ حلوۃ لجا بر سوائی برآورہ مستوری بروں نہ پیا
 مولف گوید حیاۃ حلوۃ لجا ترکیبے است کہ معنی ندارد۔ و حافظ شعر
 یزید ابن معاویہ -

انا المسموم ما عندی بہر یاق و لا راق و ادر کاسا و ناوہا الایا ایھا الساقی
 را بہ شوئے تضمین نموده کہ با مصرع خودش رابط جسم و جان پیدا کر وہ بہ الحبلہ
 سلاست و غدو بہت کہ مدار قبول عام بر آن است در غزل نظیری مفقود است
 و اغلاق و ابہام در اکثر اشعار او موجود۔ آیا نشان میدہی کہ در دیوان نظیری باز
 ایں دو شعر حافظ

صبحم مرغ چمن با گل تو خاستہ گفت ناز کم کن کہ دریں باغ بسے چوں تو شکفت
 گل بنجدید کہ از را است ترنجیم و لے بیچ عاشق سخن تلخ بہ معشوق گفت
 شعرے یافتہ مے شود۔ و یا مطلع از غزلے در برابر ایں مطلع وارد ہ
 غلام نرگس مست تو ما جدا را اند خراب بادۂ لعل تو ہوشیار اند

چشم و لب را ازین بهتر ستودن سحر را با اعجاز و در یک میزان بنجیدن است
آگاه باش که این مطلع در لغت است و بر نظم فقیر بهتر ازین مطلع در لغت کس
از فحول اساتذہ نیاورده -

بالجمله غزل را ناگزیر است از سلاست الفاظ و عذوبت و دلنشینی ترکیب
و تناسب ترتیب و ندرت تشبیه و لطافت استعاره و تا تواند از اغلاق و ابهام
و تعقید و شوق و احتیاج و رز و به نیجه که بحر و استماع معنی شعر حلقه اثر بر سر و
دلها کوید - زیرا که مقصود از غزل ترویج خاطر و خوشامد نفس است - و اگر در حال
بمزید تفکر و تامل ضرورت افتد چنانکه ہندیاں اشکال و اغلاق معنی را بر کمال طبع
قائلش محمول کنند آن را غزل نباید گفت بل از قبیل لغز و تمہیہ باند دانست
و ہم باند بنائے غزل پر وزن خوش و مطبوع و الفاظ غریب سلیم معانی را آن مرق
ہند و از کلمات مستکرہ و دشمن احتراز واجب داند - کما ذہب الی محمد بن قیس
الرازی صاحب کتاب المجمع -

مثنوی

مثنوی چنانکہ معلوم است بنائے آن بر ابیات مفردہ مستقلہ نہادہ اند
و در حلقہ آنها تصریح لازم و آن را مزدوج نیز گویند - و نسبت بہ قصیدہ و
غزل سہولتے دارد و این نوع مخصوص بزبان پارسی است و رباعی نشانی

ندارد و بعضی از مولدین بتقلید عجیبیاں در تازی ہم کم دریں نوع بہ تکلف
شعر گفته اند۔ اما چندان دلکش نیفتاده و این همچنان است کہ بعضی از اہل
عجم دریں روزگار در بارسای بہ ہنجار مغار بہ طرح نقلی انداختہ اند کہ از قید
اوزان متعارفہ و روی وقافیہ کلی غاری مے باشد بمذاق ما مشارقہ خوش
نمی آید۔

و بنائے مثنوی براوزان مخصوصہ نہادہ اند و اکثر اساتذہ بالعموم در بحر
تقارب و ہزج و رمل و سرلیج مے گفتہ اند۔ رزم را باب بحر تقارب و عشق و
محبت را باب بحر ہزج و تصوف۔ ابا بحر ہزج و رمل خاصۃً مناسبتی است کہ با بحر
و یک نیت دریں بحر ہم غیر از مسدس الارکان نیاوردہ اند۔

باید کہ سرشتہ ترکیب سہل و سہل الفہم و نگین مضی کہ بیشتر از لطافت شبیہ
و استعارہ مے خیزد از دست نہد۔ و نگذار کہ الفاظ رزم را با الفاظ بزم و باکس
خلط و دہد۔ زیرا کہ میان الفاظ ہر موضوع امتیاز بہین است و اکثر تذکرہ نویسایاں
بر آنند کہ داستان رزم بہتر از حکیم فروسی و افسانہ عشق و محبت بہتر از شیخ نظامی
و دیگرے را دست نہادہ و این قول بر راستی نزدیک تر است۔

رباعی

در اوائل این را ترانہ و دوبیتی مے گفتند و مقصود راست بر و بیت پس

بیت اول باید کہ مصرع باشد و ثانی گاہے مصرع و گاہے غیر مصرع و ہر دو
بیت متحد القافیہ مے آرند و مخصوص است با بحر ہزج مزاحف اعراب اعرام
کہ زاید از بست و چہار وزن نیست چنانکہ عروضیاں شرح دادہ اند۔ و رباعی
موضوع است برائے ہر گونہ معانی حکمت و دانش و تصوف و مدح و بجا و غیر
ذلک و مصرع چہارم باید کہ قوت زائد داشتہ باشد۔ و بالجملہ رباعی عجیب چیز
است و اکثر اساتذہ دریں میدان سمند طبع را جولاں دادہ اند۔ اما حکیم عمر خیام و
سلطان ابوسعید ابوالخیر بر دیگران سابق آمدہ اند۔

و صاحب کتاب المعجم گفتہ کہ بحکم آنکہ بنائے آن بر دو بیت بیش نیست باید
کہ ترکیب اجزائے آن درست و قوافی متکمل و الفاظ غریب و معانی لطیف باشد
و از کلمات خسو و تجنیسات متکرم و تقدیم و تاخیر ناخوش خالی بود۔ و اگر با آن چیز
از صناعات مستحسن و مستبدعات مطبوع چون مطابقت لطیف و تشبیہ درست
و استعارہ پاکیزہ و تعابیل موزوں و ایہائے شیریں یا ربودنیکو تر آید۔

اقسام نظم جز این چہار کہ مذکور شد دیگر ہم ہست از آنجملہ قطعہ است و
آن بجنہ قصیدہ مے باشد و فرق میان ہر دو در بیت اولین است اگر مصرع
باشد قصیدہ گویند ورنہ قطعہ۔

و سبط۔ آن است کہ بنائے ابیات قصیدہ بر پنج مصرع متفق القوافی
باشد و مصرع ششم را قافیہ مختلف قوافی اول آرند۔ منوچہری گوید ۵

خیزید خزا آید که هنگام خزان است باد خشک از جانب خوارزم وزان است
 آن برگ آں ہیں کہ بر آں شاخ رزان است کوئی کہ یکے پیرین رنگ زان است
 و ہماں تعجب سرگشت گزان است کاندر چین و باغ نہ گل ماند نہ گلزار
 و ترجیع بند - و آن مجہوزہ اشعار است چوں غزل کہ شعر اولین ہر بند آں مصرع
 باشد و قافیہ اش غیر توانی ہر بند آرند -

ترکیب بند - ہماں صورت ترجیع بند دارد اما بیتے کہ در پایان ہر بند آرند
 مکرر نہ باشند بل ہر یک جدا گانہ مستقل باشد در قافیہ و روی و ایس کثیر الاستعمال
 است -

دوہمہ انواع نظم بقولیف کار بند باشند و آں بر قرارے کہ صاحب المعجم
 گفتہ آن است کہ بنائے شعر بر وزن خوش و لفظ شیریں و عبارت متین و توانی
 درست و ترکیب سہل و معانی لطیف نہد - چنانکہ با فہام نزدیک باشد و در ادراک
 و استخراج آں باندیشہ بسیار و امعان فکر احتیاج نیفتد و از استعارات بعید و
 مجازات شاذ و تشبیہات کاذب و تجنیسات متکثر خالی باشد و ہر بیت در لفظ
 و معنی بنفس خود قائم بود - و جز از روئے معانی و تنسیق کلام بدیگرے محتاج و آں
 موقوف نباشد - و الفاظ و توانی در مواضع خویش متمکن باشد و جملہ قصیدہ یکے
 و یک شیوہ بود - و عبارت گاہ بلند و گاہ پست نہ شود - و معانی گاہ متسق و گاہ
 مضطرب نہرود - و مجاورت الفاظ و نیافت آں با یک دیگر مرعی باشند و از

غرائب الفاظ و مجربات لغت فرس در آن مستعمل نباشد بلکه از صحیح و مشہور لغت دری و مستعملات الفاظ عربی کہ در محاورات و مراسلات پاری گویان فاضل متداول باشد مرکب بود۔

ارشاد اسے چند در شعر و لکھن

بعد از آنکہ قاری ب حقیقت فصاحت و بلاغت و ماہیت تشبیه و استعارہ و ایراد محسنات لفظی و معنوی آگاہ گردید البتہ موازنہ شعر و لکھن بروئے دشوار نخواہد بود اما میدانم کہ علم شعی مثلاً علم عمل بدان نمے باشد شعر نیکو گفتن نتیجہ استقامت طبع و موزونیت آن است چنانکہ سابقاً ذکر آن رفتہ اما شعر فہمیدن توقف بر سلامت ذوق و مزاوت کلام اسانڈہ فن است و چون باب نمونہ بنامین اہم مقاصد این کتاب است۔ بنا بریں ارشاد اسے چند در باب شعر و شاعری ایراد میروند و نادریں معنی طالب را وقتے روندہد۔ دریں موضوع آنچه مؤلف می خواست اکثرے آن را صاحب کتاب المعجم بروجہ احسن بسکب تحریر آورد فقیر ہماں را بسند شمرود فاضل مؤلف می گوید

”بدانکہ شعر را ادواتے است و شاعری را مقدماتے کہ بے آن ہیچ

کس را لقب شاعری نہ زبید و بر ہیچ شعر نام نیک درست نیاید۔ اما ادوات

شعر کلمات صحیح و الفاظ عذب و عبارات بلیغ و معانی لطیف است که چون
 در قالب اوزان مقبول ریزند و در سلک ابیات مطبوع کشند - آن را
 شعر نیک خوانند - و تمام صنایع جز باستکمال ادوات آن دست ندهد و کمال
 شخص بے سلامت اعضا و الباعض آن صورت ندهد - و اما مقدمات
 شاعری آن است که مرد بر فردایت لغتی که بر آن شعر خواهد گفت و قوف یابند
 و اقسام ترکیب ابیات صحیح و فاسد آن را مستحضر شود - و مذاہب شعر از مطلق و امر
 کلام و تاسیس مبنای شعر و سلوک مناجی نظم بشناسد و سنت و طریقت اشیا
 و بر نفوت و صفات و درجات مخاطبات و فنون تعریضات و تصریحات و قوانین
 تشبیہات و تخیسیات و قواعد مطابقات و مغالطات و وجوه مجازات و
 استعارات و سایر مصنوعات کلامی بداند - و بر طریقی از حکم و امثال و شرطی
 از تواریخ احوال ملوک متقدم و حکمائے سابق واقف گردد - و معانی لطیف
 از ضعیف فرق کند و خبر سن مطلع و لطف مقطع هر شعر مطلع شود - تا هر معنی را اور
 کسوت عبارت لائق بر منتظم نظم نشاند و در سر و سخن از معانی سر و تشبیہات
 کاذب و اشارات مبہول و ایماآت مشکل و ایہامات ناخوش و تخیسیات متکبر
 و اوصاف غریب و استعارات بعید و مجازات نادرست و تکلفات تعقیل و
 تعلیم و تاخیرات ناپسند مجتنب باشد - و در ہمہ ابواب از قدر حاجت بطنین
 (افراط و تفریط) بیرون نرود و از مالا پدہ کاہد و در مالا بعثی تیراید - و پیش

از آنکہ در نظم شعر شروع کند و بدعوی شاعری میاں در بند و اول مختصرے در علم
 عروض و توانی بر خواند تا بر بحر قدیم و حدیث و آقف شود و اوزان خوش از
 ناخوش فرق کند۔ و بجز زولا بجز از احیاف بداند و صحیح ابیات از سقیم بشناسد
 و توانی اصلی از معمول تمیز کند و آنگاه سرمایہ نیک از گفتہائے مطبوع و مصنوع
 استادان این صنف و پاکیزہ گویان این فن بدست آید و از قصائد و مقطعات
 درست ترکیب غذب الفاظ لطیف معانی نیکو مطلع پسندیدہ مقطع شیریں مخلص
 از دوادین مشہور و معروف و اشعار مستعذب تحسن و رفون مختلف و انواع
 متفرق طرے تمام یاد گیر و وجوہ ہمت بر مطالعہ و مذاکرہ آں گمارد۔ و بہ
 بحث و استقراء بروقات و حقائق مصنوعات آں واقف گردد تا آں معانی
 در دل اور سُوخ یابد۔ و آں الفاظ در فہن او قرار گیرد۔ و آں عبارات ملکہ
 زبان او شود و مجموع آں مادہ طبع و مایہ خاطر او گردد۔ پس چوں قویحت او
 در کار آید و سکر طبع او کشادہ شود فوائد آں اشعار روئے نماید و تبارج آں
 محفوظات پدید آید۔ آنگاہ شعرا و چوں چشمہ زلال باشد کہ مدد از رو دہائے
 بزرگ و جوہائے عمیق دارد و چوں مجون خوشبو آید۔ کہ رواج آں مشام ارجح را
 معطر گرداند و کس بر اخلاط آں واقف نہ شود و باید کہ چوں ابتدائے شعرے
 کند و آغاز نظم نہد نخست نثر آں را پیش خاطر آید و معانی آں بر حقیقل

نگار و الفاظ لاتی آن معانی ترتیب دهد و وزن موافق آن اختیار کند
 و از توانی آنچه ممکن گردد و خاطر بدان مساعدت کند بر ورته نویسد و هر چه
 از آن سهل و درست باشد در آن وزن جایگزین و ممکن آید انتخاب کند
 و شایگان و معمول را بدان راه نه دهد و در نظم ابیات به سیاق سخن و ترتیب
 معانی التفات نه نماید تا جمله قصیده را بر پیل مسوده تعلیق زند و کیف مسا
 اتفاق بگوید و بنویسد و اگر اتفاق افتد که قافیه در معنی بکار برده باشد -
 وینتی مشغول کرده بعد از آن معنی بهتر رو نماید و بیتت از آن غلب تر
 دست دهد و از آن قافیت درین بیت متکسر آید - نقل کند پس اگر
 بیت اول حاجت باشد آن را قافیت دیگر طلبد - و گرنه ترک
 آن آرد و چون ابیات بسیار شد و معانی تمام گشت جمله را مرثه بعد از آخری
 از سر آتقان باز خواند و در نقد و تنقیح آن مسافت نماید میان ابیات تلفیق کند و هر
 یک را بموضع خویش باز برد و تقدیم و تاخیر از آن زایل گرداند تا معانی
 از یک دیگر گسسته نشود - و ابیات از یک دیگر بیگانه نه نماید - و بهر همه
 وجه توانی ابیات بمصایح و تطابق الفاظ و معانی لازم دارد - چه بسیار
 باشد که دو مصرع یا دو بیت با یک دیگر از راه معنی متناسب نیاید و بدان
 سبب رونق شعر باطل گردد - چنانکه شاعر گفته است
 در جام اوست چشمه حیوان از آن کزو دین سرفراز و قاعده ملک محکم است

مصرع اول لائق دوم نیست و این معنی در رباعیات بیشتر افتد که شاعرا
معنی خوش در خاطر آید و بیشتر چنان بود که آن را بیت آخر سازد۔ پس اولی
بداں الحاق کند و در آن از تناسب لفظ و تجاذب معنی غافل باشد چنانکه
رضی نیشاپوری گفته است ۔ ۵

ہر دم ز تو دل با دم سرو بجو است وز جام تو جرعه دُر وے بود است
معذورم اگر در سر دادم از انک آن درو سرم از سر دروے بود است
کہ نخست بیت آخری گفته است و انگاہ بیت اول را بداں الحاق کرد
و مصرع دوم از بیت اول لائق معنی بیت نیفتادہ است و عطف آن بر مصرع
اول نیکو نیامدہ ۔ و در قوانی اولی چنان باشد کہ تعیین آن بر معنی مقدم دارو۔
پس معنی را بداں الحاق کند و بر آن نبد و نامتکمن آید و بیچ کس را تغیر آن ممکن
نگرد و چنانکہ انوری گفته است ۔ ۵

دوش با آسماں ہے گفتم بر سبیل سوال مطلب اسے
کہ مدار حیات عالم کیست روے سوئے تو کہ و گفنا بے
گفتم ایں را دلیل باید گفت بیچ دانی کہ مے چہ گوئی ہے
میر آب است و حق ہے گوید و من الماء کل شیء حے
و بیچ شے یک قافیہ را ازیں شعر بدیکہ کے مناسب تبدیل نتواند کرد۔ و

اگر نظم ابتدا کند و انحاء قائمہ را بر آں بندد و را بود که چنان ممکن نیاید و
تغییر و تبدیل آں ممکن بود - چنانکه دیگر گفته است ۵

سودائے تو مادر سرین ساخت مقرر غمہائے تو از تنم نہ بگذاشت اثر
اکنوں در دل آرزوئی پیچ نیست جز آرزوئی روئے تو ای زیبا خور
و اگر کسی خواهد کہ ایں توانی بدیگرے خوشتر از آں تبدیل کند تواند چنانکہ
گوید - ۵

سودائے تو مادر سرین ساخت قرار غمہائے تو از تنم بر آورد و مار
اکنوں در دل آرزوئی پیچ نیست جز آرزوئی روئے تو ای زیبا یار
و پنچیں باید کہ در الفاظ و معانی ہر بیت دقائق تنویر بجا آورد اما اگر لفظی
رکیک افتد عذبے بجائے آں نہ بد و اگر معنی فاضل یا بد تمام کند و دریں باب
چوں نقاش چہرہ دست باشد کہ در تھا سیم نقوش و تداویر شاخ و برگها ہر گلے
بر طرے نشاند و ہر شلخ بسوئے بیروں برود و در رنگ آمیزی ہر صیغ جائے
خرج کند و ہر رنگ بگلے دہد - آنجا کہ رنگ سیر آید نیم سیر صرف نکند و آنجا کہ صیغ
روشن باید تا رکیک بخار نبرد - چوں جوہری استاد باشد کہ بہ حسن تالیف و سبب
ترکیب رونق عقد خویش بیفزاید - و بہ تفاوت تلیف و بے ترتیبی نظم آب
مروارید خویش نبرد و باید کہ در افانین سخن و اسالیب شعر چوں نسیم و

تشبیه و مدح و ذم و آفرین و نفی و شکر و شکایت و قصه و حکایت سوال و
 جواب و عتاب و استعجاب و تمنع و تواضع و تابی و تسامح و ذکر و یار و رسوم
 و وصف آسمان و نجوم و صفت ازهار و انهار و شرح ریا و امطار و تشبیه
 لیل و نهار و نعمت اسب و سلاح و حکایت جنگ و مصاف و فن تهبانی و
 لغازی از طریق اناضل شعراء و اشاعر فضلا عدول نه نماید و در نقل از معنی بعضی
 و تحویل از معنی بعضی غرور لطیف و شروع مستحسن واجب داند و در رعایت
 درجات مخاطبات و وجوه مدائح یا قصی الاسکان بکوشد ملوک و سلاطین را
 جز باوصاف پادشاهانه چنانکه در فصل اغراق بیان کرده آمدست نه ستاید و زرا
 و امراء را به خواندنیخ و قلم و طبل و علم مدح کند - سادات و علمائرا به شرف حسب
 و طهارت نسب و وفور فضل و غزالت علم و تراست عرض و نباهت قدر
 ستاید - زما و عباد را به تبیل و انابت و توجه حضرت عزت صفت کند و اوساط
 الناس را با مراتب نازل عوام فرو نیارد - عوام را از پایه خویش بسیار بر
 نگذرا ند - خطاب هر یک را از غیر منصب و لائق مرتبت او کند و هر معنی او از زبانی
 لفظ مطابق و لباس عبارت موافق بیرون آرد - چه کسوت عبارات متعدد
 است - و صور معانی مختلف و همچنانکه زن صاحب جمال در بعضی بلایس
 خوب تر نماید و کنیزک پیش پها در بعضی معارض خردار گیر تر آید - هر معنی
 را الفاظی بود که در آن مقبول تر افتد و عبارتی که باشد که بدان

لطیف تر نماید و دریں باب نظم و شریکیان است - و سخن موزون و ناموزون
برابر چنانکه گویند «یکے از خلفاء قاهر عالمے بشہرے فرستاد و او را در تیمارداشت
شخصے از معارف آل ولایت وصیت فرمود و در آل مباحث تمام نمود و عامل
بموجب فرمان دیوان عزیز آل شخص را احترام واجب داشت و بہ التماس
او بعضے از ضیاع آل مملکت بر سبیل عمل بردے نوشت و تحصیل طرے از
اموال خزانہ بے باز گذاشت - پس بہ سعایت شریاں و نمیمہ بدگویاں
خاطر عامل از وے آزرده گشت - و وحشتے از جانبین پیدا آمد و آل شخص بولعبت
استظهار یکہ بعنایت دیوان داشت بداں التفات نہ نمود و آل را دزنی
نہ نہاد - تا بہ مرور ایام آل آزار کینہ تمام شد - و عداوت بزرگ گشت عامل
آل شغل از وے فرود کشود و در محاسبت او مناقشت بیش آورد - روزے
آل معروف بہ عامل در محاکات آواز بلند کرد و سخنے سخت گفت عامل بہ تعزیر
او اشارت کرد - از اطراف بدو دستہا دراز شد و مشت و چوب رواں
گشت و از اں ضربات مختلف یکے بر قتل او آمد - در حال جان تسلیم کرد عامل
او کہ وہ پشیمان گشت و از خشم دیوان اندیش مند شد و زہار خرج انداخت
و بہ قراہین غلیغہ التماس ساخت و دست تصرع در دامن مقربان حضرت زد و
بہر یک از ایشان چیزے نوشت تا باشد کہ یکے از ایشان بوجہ جہل آل
حال بمقام عرض رساند و عذر او در آل اقدام تقدیم کند و عزامت آل بہریت

را بر مال قرار دہد۔ و بحقوبت غضب دیوان عزیز ماخوذ نگردد۔ بیچ آفریدہ رایا رائے
 آں نہ وید کہ در آں باب قدم پیش نہد و آں التماس را دست بر سینہ زند۔ و
 ہنگام متفق بودند کہ اگر ایں حال مباح مبارک رسد بے شک قتل عامل فرمان ہد
 و بیچ کس را مجال شفاعت نہ باشد۔ عامل و سیرے فاضل و صاحب سخنے
 کامل داشت چوں قلق و اضطراب او پدید و عجز و اضطراب او مشاہدہ کرو گفت
 مخدوم را چندیں اندیشہ بخاطر راہ نہ باید داد۔ و ایں حادثہ را چندیں عظم نہ باید نہاد
 کہ در اثنائے خدمت کہ بدیوان نویسیم و در خلال تذکرہ کہ بحضرت فرستیم۔ ایں
 حال اکسوت عبارتے پوشانم و عرض ایں واقعہ بروچہ و قلم آرم کہ بر تو بیچ واپ
 نباشد و در استرضائے خلیفہ بچندیں تکلف تضرع احتیاج نیفتد۔ آنگاہ قلم
 برداشت و مصالح کہ بود باز نمود۔ چوں سیاحت سخن بدیں حکایت رسید و
 گفت اما فلاں فائتمندہ فاسقونہ فادبتہ فوانق الادب الاجل

یعنی حال فلاں معروف چیاں بود کہ اورا امین بعضے از اموال دیوان ختم۔
 و خان یافتہ ادبش کروم تا دیب من باطل او موافق افتاد۔ چوں آں مکتوب
 بحضرت رسید و آں حال محل عرض یافت لذت بلاغت ایں عبارت و
 لطف موقع ایں غدر نگذاشت کہ بر بیچ و جہتا رہ غضبے در باطن خلیفہ اشتعال
 گیرد۔ یا تغیر خاطرے بضمیر اوراہ یابد۔ عامل سر آزاد ازاں در طہ بیروں آمد۔
 و را نگاہ ازاں خطر خلاص یافت و در شہرازیں جنس بسیار بودہ است کہ بیک

بیت عظام امور ساخته شده است و رقاب عقول در رقبه تسخیر آمده - و
ضغائن مورد بودت و محبت مبدل شده و برعکس پس بوده است که یک
بیت موجب اشارت فتنه های بزرگ شده است و سبب اراقت خونهای
خلیج گشته - چنانکه شاعر گفته است ۵

به بیتے شود مرد با کینه نرم بچو شد به بیتے و گر خون ز تن
بساول که گشت از پے شعر رام بسا سر که برید نظم سخن

تخلص

بدانکه تخلص از اختراع شاعر اعجم است اهل عرب بداں آشنا نبوده اند
و ایراد تخلص در همه اقسام نظم فارسی مطرو است بطریق جو از اما در مقطع
غزل تا بحال متعارف نمانده که حکم و جواب پیدا کرده گوئی نظر بذات غزل منبره
لازم بین قرار یافته که انحراف از اں جایز نیست و وجه اختیار تخلص غالباً مبنی
است بر ضرورت ایجاز که لازم کلام بطبع است زیرا که ایراد نام شاعر سالماور
کلام شعر با باشد که در بحر و مخصوص موزون و موافق طبع سلیم نمی افتد بل بقای
زشت می نماید و اختیار تخلص مشعر از مناسبته است که شاعر آن را بداں
مناسبت بر خود می گیرد - یعنی مناسبست ملوک سلاطین و بعضی بنا سبب وطن

مآلف و بعضی بمناسبت کیفیات نفسانیہ و بعضی بمناسبت حرکت و فن کہ بدان
اشتمال داشته باشند و غیر ذلک تخلص می نمایند۔ اما تخلص باید کہ یا ممکن مختصر
باشد و از مصطلحات و محاورات لطیای و از جنس موضوعات سو قیای نباشد
و اگر ممکن بود متضمن بر معنی تفاؤل باشد۔

ما گفته ایم کہ اہل عرب با تخلص آشنا نبوده اند۔ بل ایشان بالقب و کنیت
مشہرت پیدا نمید۔ کنیت اسمی است مثل بر اضافت لفظ اب و
ابن و اہل عجم از ازاں بہرہ نہ۔ و آنچه بعضی از اکابر عجم در کتب سیر و تواریخ با کنیت
مشہرت دارند بہ نتیجہ اہل عرب است کہ عذر از دولت اہل عجم بکف کفایت
ایشان نفوذ پذیرہ است و الناس علی دین ملوکہم و این بعینہ ہیچنان است
کہ در روزگار ما مشاہدہ میروہ از حال تقلیدین اہل ادب با کہ نامہائے خود را بروجہ
حروف بجاے انگلیس مختصر میکنند از آنجا کہ قدامت پسندہ تم و روش
پیشہ زبان را در اکثر امور دست بردارند۔

ہر غیب کہ سلطان بہ پند و ہنر است

چنانکہ بسیارے از ناواقفان حقیقت است بہ تقلید کفرہ مغاربہ ریش و بروت
را چہ و گفته اند۔ فوا اسفی

ما دل کسی کہ از شعرائے عجم بہ تخلص مشہرت یافت است او ابو الحسن رودکی
است گویند رودکی نواخت زیرا کہ از ماہران فن موسیقی بودہ است و بعضی گفته

انکہ رووک نام قریہ الیت کہ اصلش از انجاست والعلم عند اللہ تعالیٰ

تبصرہ

و باید دانست کہ شاعر در جود شعر خویش بہ بیشتر علوم و آداب محتاج
باشد و بدین بہت باید کہ مستطرف بود و از ہر باب چیز کے داند تا اگر باریاد
معنی کہ فن او نباشد محتاج شود آوردن آل بروے دشوار نشود و چیزے نگویہ
کہ مردم استمدلال کنند بدان کہ او آل معنی ندانستہ است چنانکہ انوری گفتہ
کیواں موافقان ترا اگر جگر خور و
نسرین چرخ را جگرے جدی مستہ باد

و مستہ عبارت است از طعمہ مرغیان شکاری کہ بوقت حاجت بدیشان
دہند و کرگس نہ از جملہ مشکہ مستہ خوار است و ازین بہت این بیت بروے
گرفتہ اند -

در سرفات شعر

و نہ باید کہ شاعر با خود تصور کند کہ شعر موضع اضطراب است و متقدمان سائے
ضرورت شعر خطا یا ارتکاب کہ وہ اند و ظنہا در شعر خویش بکار داشتہ چہ اقتدا

به نیکو گویاں نیکو آید نه به بد گویاں - و نیز باید که شعر شعرا را غارت نکند و معانی
ایشان به تغییر اوزان و اختلاف الفاظ در شعر خویش بکار نبرد که ملک مروم
به تصرف فاسد ملک نپذیرد و سخن دیگران بر خویش بستن و لالت بر فضل نکند -
و بیاید و آن تن که سرفات شعر چهار نوع است - احتمال و سلخ و لمام و نقل -

اما احتمال سخن و دیگرے بر خویش بستن است و آن چنان باشد که شعر
و دیگرے را مکار بر تا بگیرد و شعر خویش سازد بے تغییر تصرفی در لفظ و معنی آن یاب
تغییر اندک چنانکه بیتے بیگانه بمیان آن در آرد - یا تخلص بگیرد و اند - چنانکه سنائی
در مدح سلطان بهرام شاه قصیده گفته است که مطلعش این است ۵

گر در رخت صف زو است لشکر دیو و پری

ملک سلیمان تراست گم مکن انگشتی

و عجمی بعینه این قصیده را بابتی چند بران زیادت آورده و تخلص به شاه

ما ز نذران کرده و هر دو در یک عصر بوده اند معلوم نیست که سابق کدام است و

۵ صفی نیشاپوری در اخذ و سرقت گوید

شاعر دزد ماکیاں باشد که بزیش نهند بیضه غار

غاز آخربوسه آب رود او به کون دریده ماند باز

۵ در گرشاپب نامه اسدی طوسی شعرے است ۵ مکن تکیه بر ملک نیادشت ۴ که سیاه کن خنجر پرورد
سعدی در گلستان بعینه همین شعر آورده و هر دو از اساتذہ فن بوده اند اما اسدی بر سعدی تقدم زمانی دارد و غالباً که او را
و همچنین شعرے فرزندانده ایست از او نم مخور ۵ تکیستی که به ز خدا بنده پروری

در کلیات سعدی موجود است و هم در دیوان اوحدی مراغی یافته شده موجب حیرت است ۵

مخاصب کدام و چنانکه معنی گفته ۵

گر چه بچھاوست بر آردستی بڑام دست تافرو د آری دست
ورافعی از و برده است و گفته ۵

زین پس بخداے ~~مست~~ پست بڑام دست تافرو د آری دست
و اما سخن پست باز کردن است و در شعر این نوع سر قه خوارم شد
که معنی و انظر فرا گیر و ترکیب الفاظ آن بگردان و بهر چه دیدار آید بپایان
گفته است - ۵

ریش و بخت همه خضاب کنی خوشتر از اے عذاب کنی

ابوطاهر خسروانی از و برده است و گفته ۵

عجب آید مرا از مردم پیر که به ریش اخضاب کند
بخضاب از اهل به نبرد خوشتر از اے عذاب کند

اما المام قصد کردن و نزدیک شدن است بچیز - و در سرقاب شعر
آن است که معنی فرا گیر و بسیار و دیگر و به دیگر بکار آرد - چنانکه از رقی
گفته است ۵

مدف ز بیم یایا در شد بکام هنگ ز خون برنگ یوا قیت رنگ که ملاک
یعنی لالی یا را از راست ضرورت شعر انداخته است را زری از و برده است
نیکوتر از و گفته ۵

تہ تو گر طلا یہ بدریا کشد شو وُرد و صمیم حلق صدق داند انا
 واما نقل آن است کہ شاعر معنی شاعرے دیگر بگیرد و از بابے بیابے
 دیگر برد و در آل پرده بیرون آرد - چنانکہ مختاری گفته است ے
 کجا شد آن زقبائے دریدہ و خستہ حیر کنوں بیاید حیرش درید و وخت بیا
 رفتی نیشا پوری بیاب ملک بردہ است و گفته ے
 بعزم خدمت در گاہ تو بہر طرفی بسا ملک کہ از تاج مے نہند کہ
 و از باب معانی گفته اند چوں شاعرے را معنی دست و ہد آں اکسوت
 عبارتے ناخوش پوشاند و بلفظ ریک ادا کند و دیگرے ہماں معنی فراگیرد و بلفظ
 خوش و عبارت پسندیدہ بیرون آرد و او ہداں اولی گروہ و آل ملک او گروہ
 و لا اقل فضل اسبق چنانکہ رودکی گفته ے

با صد ہزار مردم تنہائی بے صد ہزار مردم تنہائی

یعنی با صد ہزار مردم تو فردی با ہنر و دانش در میان ایشاں و بے صد
 ہزار مردم تو بسیاری کوئی بجائے صد ہزار مردی و اگرچہ معنی نیکو است عبارت
 ریک است و عنصری ازوے بردہ است و گفته ے

اگرچہ تنہا باشد ہمہ جہاں با دوست و اگرچہ با او باشد ہمہ جہاں تنہا است

و بیت عنصری اگرچہ در آل بسطے کردہ است نیکو تر و غلب تر از بیت
 رودکی است با و جازت آں پس این معنی ملک عنصری شد و رودکی را فضل بقی

ماند -

و نوعی از سرقہ آن است کہ از زبانے بہ زبانے دیگر ترجمہ کنند چنانکہ شاعر
گفتہ است -

اگر بہ مدح و ثنا ہر کسے ستودہ شود تو آں کسی کہ ستودہ بہ تست مدح و ثنا

و ایں از قول حسان بن ثابتؓ اخذ نمودہ حیث قال

ما ان مدحت فُحِّدًا بمقالتی لکن مدحت مقالتی بحُمد

و پنجیں یکے او شعرائے ہند شعر ہمگر

کجا ہمراہ گردو سایہ بامن کہ روزِ من بود باشب برابر

را بزبان اُردو ترجمہ زدہ - چنانکہ مے گوید

سینہ بختی میں کب کوئی کسی کا ساتھ دیتا ہے

کہ تاریکی میں سایہ بھی جدا رہتا ہے انساں سے

بہرہ دہین علم معانی

معانی علمے است مثل بر قواعد کہ بدان می توان دانستن احوال لفظ را
کہ آن لفظ بمقتضائے حال مطابق است یا نہ۔ و بکار بستن آن قواعد تکلم در ادائے
معنی مراد از غلط و خطا محفوظ می ماند۔ و کلام فصیح و بلیغ را از غیر فصیح و بلیغ
امتیاز دادن می تواند۔

فصاحت

علمائے بلاغت گفته اند کہ کلمہ و کلام و تکلم ہر سہ را بوصف فصاحت
موصوف توان کردن۔ و چون مفہوم ہر یکے ازینہا غیر مفہوم دیگرے است تعریفے
جامع کہ ہر سہ را شامل باشد تجویز نہ توان نمودن بنا بریں کلمہ فصیح آن است کہ از
تفاوت حروف کہ موجب ثقل بر زبان افتد خالی باشد۔ مثلاً ع
نہ جستہ ز شستش غزال حرم

صاحب المعجم می گوید که بعضی از کلمات است که قدما آن را بر طبق استعمال
کرده اند. و در متاخرین زیادت و حذف مشهور و متداول گشته است و بدین
سبب در نظم و شریحان و سلاخ است چنانکه گداگر و همانا و مائادنی و همی و
کنول و کنول درول و اندرول و برول و بیرو و وفنا و افنا و چار و
چار و دگر و دیگر و ترو و بدتر و جائیگاه و چنای و چو نای و خامش و خاموش
و شاه و شش و ماه و مده و راه و ره و کوتاه و کوته. و بعضی کلمات باشد که بسبب
تبادل متحرکات و سواکن فصیح تر آمد چنانکه دامن از دامان فصیح تر و پیرهن از پیراهن
خوشتر و ناگهان از ناگاه هاں بهتر و آگاهی از آگاهی بلین تر و همچنین شکوه از شک
ردگروه از گروه اولی تر و از جمله مغیرات همینر بمعنی هنوز و غنودین بمعنی غنودن
و شنودین بمعنی شنودن و خفتیدن و خسپیدن بمعنی خفتن و رساندن و رساندن
بمعنی رسانیدن و رمانیدن و شستن بمعنی نشستن و امثال این بسیار است
شاعری درمی گواید درین باب تقلید قدما نکند و در آنچه گوید از جاده درمی مشهور
و متداول عدول جائز نه شود. و هم از مخالفت قیاس لغوی چنانکه منصور
منطقی گفته -

باز گرم دل چنانکه بتو دادم صبر کنم صبر و هر چه با و با دادم
در صحیح لغت درمی باز گیرم بے حرف یا مستقل نیست و مسعود سعد
گفته است -

مرانسانہ تیر فراق کر دو ہنذر
کسے شنید کہ باشد کماں نشانہ تیر

در لغت صحیح ہنذر نیست و متعل ہرگز است وہم از غرابت و مراد از غرابت
وحشی بودن آن کلمہ است بہ نحو یکہ معیش ظاہر نہ باشد و در استعمال نیاید بعد ہی
گوید -

بہر ہفتا سہ چنی مکنہ کورقری بنی بنو اچش روش
از قبیل کلمات غریبہ است بلتب و مرغن و مزلف - و این شعر شش تہرہ
ہم ازین قبیل است

کازسی سیارہ قرآن تا بہ عنایت تمام است این سلوک سی صد بیت
و کلام فصیح آن است کہ از تنافر کلمات و ضعف تالیف و تعقید و کثرت
تکرار لفظ واحد عاری وہم از توانی اضافات پاک باشد - تنافر کلمات چنانکہ
امیر خسرو گوید -

موتے مہ ماہوئے ماہو یا بہ بے او موئم موئے ویم ماوا بہ
مائم مہی و آں مہ ماہا ما بہ ماہا مہ و موئے مہ ماہا ما بہ

و ضعف تالیف چنانکہ عرفی گوید -
منکہ یاشم عقل کل راناوک انداز ادب
مرغ اوصاف تو از اوج بیاں انداختہ

وایں مثال در صورتی متصور است کہ حرف کاف بمعنی استفہام ماخوذ باشد
و اگر بمعنی بیان اخذ کنند مثال ضعف تالیف نبود اما ایں توجیہ ضعیف است
و تعقید چنانکہ شاعرے گفتہ است۔

نامہ پر شد گم و آتش نامہ ابا زانگنم
گر کبوتر نیست طاووسے پر از انگنم
و دیگرے راست

نکستش بگیری و گر کند ہم چشمنی لیل
چرا در شوره زار سیبک اشک مجنوں دہا ہوا

و صاحب مخزن الفوائد در امثلہ ضعف تالیف اسکان متحرک و تحریک ساکن
آوردہ و ایں منہی بر ضرورت شعری است نہ ضعف تالیف۔ و توانی اضافات چنانکہ
حافظ گوید۔

ساکنانِ محرم سر عفاف ملکوت بامن انشیں باوہ مستانہ زدند
و مستکلم فصیح آن است کہ بر استحصال کلام فصیح قدرتے نامہ و تہارتے عامہ
داشتہ باشد بہ نحو یکہ ہنگام تکلم ایراد کلمات فصیحہ بے دغدغہ تردد و توقف بروے
سہل آید۔

بدانکہ فصیح تنافر و غرابت بسوئے علم لغت است و مرجح مخالفت قیاس
لغوی بسوئے علم تشریف و مرجح ضعف تالیف و تعقید لفظی بسوئے علم نحو و مرجح
تعقید معنوی بسوئے علم معانی است۔ اینہا را بہ آہنہائی توان وریافت۔

بلاغت کلام وصفی است مرکب فصیح را که مطابق مقتضائے حال بود و متکلم بدین
 نوع کلام را بلوغ گویند - پس بلاغت وصف کلام و متکلم هر دو معنی تواند شد - نه
 وصف کلمه - زیرا که کلمه مرکب ناقص از اسناد و عاری می باشد و کلام را ناگیر
 است از اسناد - و ما در صفحات آینده شرح میدهیم که مذهب امام عبد القاهر
 در مفهوم فصاحت و بلاغت غیر آن است که گفته آمد - زیرا که مذهب امام آن است
 که هیچ لفظ بے اعتبار نیست فصیح تواند بود و بر طبق سابق مفهوم فصاحت محدود
 است در سلامت الفاظ از امور متذکره و ظاهر است که این امور را اعتبار معنی
 چیز بے باخود ندارد - و امام موصوف در پایان کتاب دلائل الاعجاز در فضیله بسیط
 ابطال مذهب انحصار فصاحت در الفاظ نموده است و گفته که عقلاء اتفاق کرده
 اند که اعجاز قرآن منبج بر وصف فصاحت و بلاغت از آن است که عالمیا از مثل
 آن عاجز هستند و از عقلاء هیچ کس را نشنیده ایم که فصیح و بلوغ بودن قرآن از
 جهت خلو آن از حروف ثقیله متعسر النطق قرار داده باشد و اگر چنین بود
 بایستی که هر کلام سبکی و ساقط را چون از ثقل مذکور عاری باشد فصیح گوئیم و این
 قطعاً جائز نباشد - و کلام مرکب است مثل بر دو کلمه که متضمن اسناد باشد -
 یکی را مسند الیه و دیگری را مسند خوانند و اسناد نسبتی است میان هر دو قائم نفس
 متکلم که مخاطب را از آن بخیر بگوید و آن نسبت را اعم از اینکه ایجابیه باشد یا سلبیه
 حکم گویند چون زیگیر بیان است و زید عمر و رازد و ریس هر دو جمله گریبان و تر و بگیا

یگانہ سند واقع شدہ و ایں نسبت کہ مُشعر از خبر باشد احتمال صدق و کذب ہر دو میدارد۔ و پہل احتمال ماہر الامتیاز است در جملہ خبریہ و انشائیہ۔ چہ در خبریہ مُخبّر عنہ در خارج وجود داشته باشد کہ مخاطب را از آل خبری حاصل آید و در انشائیہ پیش از تکلم امری در خارج یافتہ نمی شود کہ از آل خبر دهند۔ بل متکلم ہنگام تکلم امری را ابتداء انشائیہ کند۔ چنانکہ گوئی کہ زید را بزین و عمرو را مزین ہیں ہر دو جملہ ہر خید نسبت فعل بسوئے فاعل موجود است اما وجود نسبت پیش از تکلم متکلم در خارج وجود نمی داشت و لهذا احتمال صدق و کذب ندارد۔

چو ایں معنی در یافتی بدان کہ علمائے علم کلام را در معنی صدق و کذب خبر اختلاف است اما آنچه نزد جمہور ایشاں مسلم است آن است کہ صدق خبر مراد است از مطابقت حکم بانفس الامر یا واقع کہ آل را خارج گویند۔ و کذب خبر مراد است از عدم مطابقت آل با واقع۔

و تعریف بلاغت لفظ مقتضائے حال وقوع یافتہ و تا معنی ایں اصطلاح بر قاری واضح نگردد بر حقیقت بلاغت آگاہ شدن نتواند۔

مقرر است کہ چون از حادثہ کہ پیش از تکلم متکلم حدوث یافتہ است خبر دهند سامع از علم بدان بکی خالی الذہن بودہ باشد یا از آل آگاہی داشتہ باشد در صورت ثانی در حدوث آل حادثہ شک را مجال باشد یا نہ و در صورت عدم شک اورا از انکار باشد یا بدان اقرار کند۔ و ازیں احتمالات سامع از

چار حال بیرون نتواند بود - خلکو ذہن ادا ازاں حادثہ و شک او در آن و انکار او
ازاں و اقرار او بیدان و انکار را ہم مدارج متفاوت است پس این ہمہ صور
محتملہ را حال گویند تفصیل این اجمال آنکہ متکلم شخصے را کہ خالی الذہن و از وقوع
و لا وقوع آن حادثہ اصلاً آگاہ نباشد و شخصے را کہ در وقوع آن شک داشته
باشد و شخصے را کہ از وقوع آن منکر باشد و شخصے را کہ وقوع آن را باور کردہ
باشد بر یک و تیرہ تواند خبر دادن - بل لابد است کہ بصورت خطاب با خالی
الذہن کلام را از ہمہ انواع موکدات فارغ آرد - و در محل انکار مخاطب کلام
را بر حسب تفاوت مدارج انکاریہ موکدات منضم سازد و در محل شک و تردید
او نوعی از تاکید کفایت کند - زیرا کہ خالی الذہن را با الفاظ موکدہ خبر دادن
بیہیچ معنی ندارد و ہمچنین منکر را بے موکدات خبر دادن از الہ انکار او نکند - پس
این ہمہ کیفیات مختلفہ را کہ مخاطب بدان طایف است حال گویند مقتضائے
حال امرے است کہ حال مخاطب آن را مقتضی باشد - مثلاً مخاطب اگر منکر
باشد انکار او حال او باشد و انکار مقتضی آن است کہ متکلم کلام را بموکدات
استوار کند - پس ایراد تاکید در محل انکار مخاطب مقتضائے حال باشد و ہمچنین
در بعض مواقع کلام مسند الیہ را لفظاً ذکر کنند و در بعضی از انہا حذف و در بعضی
از موارد معرّفہ آرند - و در بعضی از انہا تکرہ - این ہمہ را مقتضائے حال گویند
چہ حال مخاطب مقتضی ایراد این امور باشد -

بحث عمومی در باب بلاغت

پیش از آنکه در باب بلاغت بر دستور مصطلحات این فن که طریق ماہران ادب است چیزے بزرگواریم بہ بحث عمومی مے پروازیم۔ تا قاریان ہوشمند را در فہم بعضے از مسائل این فن سہولتے دست دہد۔ از اینجا کہ معظم مسائل بلاغت و تصدیق آل تعلق بہ طبع مستقیم و ذوق سلیم دارد۔ می گوئیم کہ استقامت طبع و سلامت ذوق امرے است کہ حصول آل موقوف بہ مہویت نیاز نیست مطلق است کہ بحکم خلق کل شیء توہد ی ہر کس را چیزے کہ مے بآست ارزانی داشتہ و تحمل و اجتہاد را در آل راہ نیست و در اخبار و اوست از خواجه عالم و عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم الناس معادن مکعادن الذهب الفضة یعنی ہچنانکہ طلا و نقرہ در معدن نظر بہ لطافت و کثافت طبعی بر یک درجہ تواند بودن ہچنین طبع مہوم را نظر بہ صفا و کدورت بر یک وزن نیافریدہ اند۔ و بہ ہمیں نقصان و کمال فطری موقوف است حصول و ابرج کمالات انسانی ویا ہج ذوے از افراد انسانی در فراختائے فیض ازلی از حد و استعدا و طبعی قد مے فرا ترک نتواند نہاد و کما قیل

۵

نقصان قابل است و گرنہ علی الدوام فیض سہولت ہر کس را برابر است

پس طبیعت بمنزلہ صانع تر و دست است و سخن شائستہ بمنزلہ مصنوع تما
قیاس نقصان و کمال مہارت صانع در فنے کہ مہاشتر آن است از نقصان کمال
مصنوع توان گرفت و همچنانکہ وقوف بر وقایع صانع کہ صانع کامل در مصنوع
خویش بکار می برد - جز مہار فن دیگرے را دست نندہر - همچنین اطلاع بر خفایا
زوایا تے سخن شائستہ کار ہر کور سوادے نیست - ہوشمندے باید پاکیزہ نہاد
کہ با لطافتِ طبیعی و استقامتِ فطری انواع سخن اساتذہ فحول را بدیدہ اعتبار بمطالعہ
در آوردہ ہراتب اکتساب کمالات سخن گوئی و سخن فہمی ارتقایافتہ باشد و بلاغت
نہ آن است کہ مصطلحات قوم را بداند زیرا کہ اگر تحقق این معنی بمجروح دانستن
مصطلحات مطلق بودے البتہ ہر کہ و مہ کہ ہمدارست و مزاوت کتب درسیہ
اشتغال نمودے سرآمد بلغار زمان بودے - و ستر این معنی وقتے منکشف گردد
کہ کسی بہ تالیف رسالہ یا نظم شعرے روئے می آرد تا چوں عجز خود را در خود بدقیق
معلوم نماید بروے ہویدا گردد کہ عالم بہ کتب مدو نہ علمیہ مکتب است و طبع خبیہ
بدقائق کلام مجبول - و تا بہ قلاوزی بدرقہ طبیعت دریں را وئی قدم نہ نہد و حصول
بمنزل مقصود متصور نیست و لکن صدق الزحمتی ان المسافۃ من علم المعانی
میسیرۃ اعوام - یعنی رسیدن بذروہ و قاتی علم معانی را سالیان دراز بکار
است و بسا افتادہ کہ مدعیان خام طبع بہ حقیقت بلاغت نارسیدہ بہ تحسین
کلام مجذول و مرذول اطرائے و دراز قیاس جایز شمرد و فراہم آوردن الفاظ

مستند و حشیه را بر استعداد قائل آن حمل کند - و بخلاف آن سخن گر انما یعالی

ع

را بحکم

و کون من عائب قولا صحیحاً و آفته من الفهم السقیم

از پایه اعتبار میکنند - و الحق که بلاغت عبارت است از ایضاح معنی
و تحسین لفظ - و چون هر چیز را ظاهر و باطن می باشد ایضاح معنی اشارت است
به باطن بلاغت تحسین لفظ به ظاهر آن - و هرگاه ظاهر و باطن چیزی به لوازم
شأن آن آراسته و پیراسته گردد و شک نیست که آن چیز موجب انجذاب
خاطر و باعث برتعالک طبائع اقد و همین است مفهوم قول مجربین جنیه قول
تضطر العقول الی فهمه با سهل العبارة ط

درین جمله چنانکه می بینی تضطر العقول الی فهمه اشارت است بسوئی

ایضاح معنی و با سهل العبارة بسوئی تحسین لفظ و قدرت ایضاح و تحسین دست
نزد به تمام متکلم از اصل مافذ الفاظ و وضع حقیقی و مجازی آن و معرفت مقتضیات احوال
متکلم و سامع یکی آگاه نه باشد و هم در معرفت کمیت و کیفیت الفاظ و معانی که
مشعرا و حقیقت اینجا و اطناب است و متگاه بلند دارد و ازینکه شرح و اویل دانسته
باشی که مفهوم بلاغت مثل است بر ضرورت حسن لفظ و معنی که سبک جید عبارت
از آن است پس مفهوم فصاحت غیر مفهوم بلاغت نه باشد چنانکه شیخ عبد القادر
در کتاب دلائل الانحجار تصریح بدان نموده - و درین باب مبالغه بیش جایز داشته

ماصلش آنکہ فصاحت نہ ہیں منہی بر حسن مراعات الفاظ است چہ لفظ نیست کہ
 بے رعایت معنی آں را فیض تو اں گفت و اگر رعایت جانب معنی در مفہوم فصاحت
 معتبر نہوے۔ سامع از مغزات الفاظ بیچ متمتع نہ شدے چہ استعمال قواعد
 نحو بروجہ کہ باید بے رعایت جانب معنی سووے ندارد۔ ظاہر امرادیشخ
 از فصاحت بدیں معنی بلاغت است چنانکہ صاحب مطلق تفریح بداں منودہ۔
 وسیائی تفصیلہ

فصاحت بلاغت

بدانکہ قوے مستند کہ مبلغ علم ایشان از طوایر الفاظ تجاوز نہ کردہ و بلطائف
 معانی کہ در ضمن نظم الفاظ بروجہ مخصوص داعی بلاغت باشد پے بروزہ اند۔ و
 ایں معنی ناشی از جہل ایشان است بحتائق اشیا کہ جزو متبصر دیگرے را در آں
 راہ نیست۔ چہ بر بصیرت مخفی نیست کہ الفاظ ہیولائے نخستین کلام است کہ صورت
 کلام بر آں عارض گردو و حسن وقع صور موقوف است بر حسن نظم۔ و حسن نظم عبارت
 است از وضع اجزائے مادہ بر حسب قوانین نحو و ایں معنی با وضارع الفاظ مفردہ
 تعلقے ندارد چہ وضع الفاظ مفردہ امرے است کہ واضع آں را بضرورت طبیعہ
 بکھت امتیاز اعیان و اعراض وضع کردہ و ایں معنی تعلق بہ علم لغت و تہریف

دارد و ارتباط کلمات با یک دیگر به نحوی که سامع بر غرض متکلم آگاه گردد و تعلق به علم نحو
دارد و اما فصیح و بلیغ بودن کلام امری است زائد بر این همه که گفته آمد. مثالش
غلام زرگس مست تو تا جد از خراب باد و لعل تو هوشیار اند
خراب باد و لعل تو هوشیار اند

مفهوم فیت که شعر خلیه فصیح و بلیغ است اما زنه ارگماں نبری که فصاحت و بلاغت
آن بر مفردات الفاظ مثلاً غلام، زرگس، مست، تا جد از، خراب، باد و، لعل،
هوشیار، موجود است و نه ترکیب الفاظ. بر طبق قوانین نحوی را در بلاغت شعر
و غزل است چه قوانین نحو بیشتر از اظهار غرض متکلم بواسطه الفاظ اثر می ندارد و
مفهوم بلاغت مخایر این مفهوم است زیرا که بر حسب قوانین نحوه و انیم که غلام مضاف
است بسوئے زرگس مست که مرکب توصیفی است و باز موصوف با صفت مضاف
است بسوئے ضمیر مخاطب و مضاف و مضاف الیه متحداً مبتدا واقع شده چهار اند
خبر مبتدا است و مبتدا با خبر جمله اسمیه باشد و هم برین نسق است ترکیب مصرع
ثانی. اما نتوانیم گفتن که مفهوم بلاغت در مطاوی این اصطلاحات نحوی تعبیه شده
امام عبدالقادر جرجانی در پایان کتاب دلائل الاعجاز فصلی چند در باب تعیین مفهوم
فصاحت و بلاغت ایراد کرده و کشف تحقیق و دفع اغالیط و اوام ناس که تحقیق
نا رسیده مفهوم فصاحت را در الفاظ مفرد و محصور داشته اند بر وجه تفصیل نموده و
شرح بلیغ درین باب رانده و گفته که مزج فصاحت الفاظ مفرد را قرار دادن

بمیزان عقل و زنی ندارد - چه الفاظ تابع عمل فکر است و تا معنی از معانی که ماخذ
آں در مظاہر اعیان موجود است در دل متکلم خطور نہ کند وجود الفاظ متصور نیست
و باز می گوید کہ بعضی از تحقیق نارسیدگان گمان برده اند کہ حکم فصاحت کلمات
ہر جا کہ باشد مرجع آں معنی نتواند بودن - بل فصاحت فی نفسہا وصف لفظ است
بحیثیت ملفوظیت و منطوقیت آں و ندانستہ اند کہ چون الفاظ مفردہ را بفصاحت
موصوف می کنند مراد آں می باشد کہ آں الفاظ در لغت بجائے خود ثابت است
و معانی آں را بکثرت استعمال مسلم داشته اند یا بعبارت دیگر آں الفاظ بر مقتضای
لغت و قوانین موضوعہ درست افتادہ - چه فصاحت در اصل لغت شعر است
از ابانت و اظہار معنی مخصوص گویند افعلم الرجل بكذا اذا صح به و اگر متصف
بودن الفاظ بوصف فصاحت ہیں از بہت الفاظ بحیثیت ملفوظیت آں بودی
لازم آمدی کہ ہر کلمہ کہ بخصوص صفتی فصیح بودی کلمہ دیگر کہ غیر آں کلمہ است و
بہ ہماں خصوص متصف البتہ فصیح بودی - مثلاً کلمہ سخن را در لغت پارسی بحركات
مختلفہ براوزاں متعددہ خواندہ اند - آیامی توان گفت کہ ہر کلمہ کہ بر وزن سخن باشد
بحركات مختلفہ فصیح باشد و لیس كذلك بناءً علی ذلك اصلاً باور نتوان کرد کہ
فصاحت کلمہ ہیں از بہت کلمہ باشد کہ صوتی است منطوق لا غیر و عجب تر
آنکہ علمائے علم بیاں در کتب فن ایراد نمودہ اند ان الاستعارۃ عنوناً ليجعل اللفظ
اللفظ فصيحاً وان المجاز جملةً والايجاز من معظم ما يوجب للفظ الفصاحة

آیانی بینی که علمائے بدین گویند تصریحات که دال است بر مرجع بودن فصاحت
 بسوئے معنی لفظ را بحیثیت ملفوظیت آن فصیح گفته اند عا شاد کلا - چه مستعار
 و تحقیق معنی لفظ است نه لفظ بل لفظ را تبعاً مستعار می گویند زیرا که هرگاه می
 گوئیم "شیرے دیدم" مراد ما مرد و شجاع نمی باشد - بل ادعای کنیم اینکے مرے
 را بحیثیت باس و بطش عین شیرے دانیم و همانا این معنی را بلفظی که منطوق
 است تعلقی نیست بل درین مقام بیش از نقل اسم تغیرے واقع نه شده - اما
 از نقل اسم در اصل لفظ شیر تغیرے روئے نداده و ہم می گوید که نوعی از آزاره
 است که مستعار بودن لفظ در آن بهیچ وجه متصور نیست بل غیر از معنی مصداق
 استعاره بهیچ چیز نتواند بود - چنانکه امیر خسرو در مثنوی خضر خانی گوید -

چو خاک تیره گیر دامن باد

نماند ابر را ز دامن آزاد

می دانی که چه چیز است که دامن باز را بدال تشبیه داده تا لفظ دامن
 را مستعار له گفته آید - بیش ازین نیست که مادر را در وسعت عمل به شش جامه
 در بر و چادر بر سر تشبیه داده و بس نظای گوید

تیره زن از خارش چرم خام

پیشته در افکند شب را بجام

حرف را افاده معنی اضافت می کند و برهماں پنج گزند که رشد شب را

با اسب تشبیہ داده والاچہ چیز است کہ مستعار لہ کام تواند بود و همچنین دریں

شعر ۵ پیائے برق ہم نتوان سیدن در حریم او
رو دور و دراز است کہوتر بال و پر شکن

استعارہ در پیائے برق واقع شدہ و بال مجملہ بہ یقین مے دانیم کہ مرصع ایں
نوع استعارہ غیر از معنی چیزے دیگر نمے باشد و طرفہ اینکہ در بحث ایجاز اکثر
براسنہ بسیارے از محصلین جملہ لفظہ اقلیل معناہ کثیر در وصف طائفہ کلام
بلوغ جاری مے شود و ایں جملہ است کہ در حقیقت بیچ معنی ندارد - چہ الفاظ معانی
متعینہ دارد کہ واضح آں را بہ ازائے معانی معلومہ وضع کردہ و در آں قلت
و کثرت را مجال تطرق نیست -

و بالبداهت معلوم است کہ الفاظ معدودہ بیش از مفهوم معانی محدودہ
افادہ چیزے دیگر نتواند کردن - نعم اگر توجیہ ایں جملہ چنان کردہ آید کہ متکلم بلوغ
بدالالت یک معنی بر معنی دیگر فوائد کثیرہ ملحوظ داشتہ البتہ جا دارد و اگر آں فوائد
بدالالت لفظ افادہ مے کرد لاریب کہ محتاج الفاظ کثیرہ مے بود و ایں خود ہماں
است کہ ما در صد اثبات آں پافشردہ ایم -

بدانکہ موضع لفظ در کلام تعیین کردن بجز تعیین معنی آں متصور نیست آں
از نظم و ترتیب الفاظ مترتب نی شود بصورت مخصوص بعد از تامل و فکر در
معانی یعنی تا نخست عمل فکر در نفس متکلم بہ تعیین معنی بہ اتمام نہ رسد بہ ترتیب الفاظ

احتیاج نے آئندہ کوئی ترتیب الفاظ از توابع تعیین معانی است و نفس چہ
 تا وقتیکہ مفہوم معنی و نفس متکلم ثابت نشود الفاظ حکم مجرد اصوات دارد کہ افادہ
 چیرے نکند۔ و در مجرد اصوات نظم و ترتیب متصور نباشد۔ زیرا کہ نظم و ترتیب
 مستدعی تعیین مواضع کلمات است در کلام و این امر بے آنکہ نخست معنی و نفس
 متکلم ثابت گردد امکان ندارد۔

درین مقام اشکالے است کہ ذکر آں موجب از دید بصیرت طالبان
 این فن است تقریش آنکہ مفہوم فصاحت بجز تناسب و التیام الفاظ و تعدیل
 مزاج حروف چیرے دیگر نیست زیرا کہ التیام لفظی و تعدیل مخارج حروف درست
 نباشد تلفظ آں بر زباں ثقیل آید۔ چنانچہ درین مصرع **ع**
 زبشتش نہ جستہ غزال حرم

چہ گو نہ فی بینی قرب مخارج حروف را در رکن اول عروضی این مصرع کہ فعل
 باشد موجب ثقل گردیدہ و ہمچنین درین مصرع نظامی **ع**
 زمین شش شد و آسمان گشت ہشت

سہ حرف شین متواتر ہند و شش یکدگر افادہ و حل این اشکال ریں
 منوال گفتہ اند کہ اگر مفہوم فصاحت را ہمیں در سنخ الفاظ محصور آشتہ
 باشیم بے آنکہ معانی را ہیچ وجہ در آں دخل باشد یعنی مجرد الفاظ کہ صوت محض است
 لازم آید کہ فصاحت را از چیز بلاغت خارج و از نظیر بودین بلاغت بر طرف **ع**

باشیم۔ و چون چنین باشد حال خالی از دو امر نخواهد بود۔ یکے آنکه ہمیں قدر را در
 مفاضلہ بین الکلامین عمدہ قرار دہیم و امر را اندر در معیار مفاضلہ اعتبار نہ نہیم۔
 و دیگر آنکہ ایں قدر را وجہی از وجوہ مفاضلہ قرار دہیم کہ مقتضی تقدیم احد الکلامین
 بر دیگرے باشد و وجوہ را نہ غیر ایں وجہ نیز در مفاضلہ ملحوظ داریم۔ اگر بہ شق
 اول گراییم لامحالہ فضیلت کلام را در ہمیں قدر محدود کردہ باشیم و اعجاز کلام را
 بجز ایں یک وجہ و وجہ دیگر نخواہد بود۔ در کاکت آں بر لیب ارب مخفی
 نیست چہ ایں امر مستلزم آن است کہ امورے را کہ در حدود بلاغت ز قبیل
 وضوح و دلالت صواب اشارت و ابداع در طریق تشبیہ و تمثیل و اجمال تفصیل
 و وضع فصل و وصل و حذف و تحقیق و تقدیم و تاخیر و غیر ذلک ذکر مے کنند در
 موجب اعجاز کلام و غلے نباشد بنا بر ایں اعجاز کلام بحیثیت بلاغت آں نخواہد بود
 زیرا کہ ایں ہمہ امور مذکورہ را با التیام حروف و تناسب آں تعلقے نیست و اگر
 بشق ثانی تمسک جوئیم یعنی التیام حروف را وجہی از وجوہ فضیلت قرار دہیم۔
 و آں را در شمارہ وجوہ مفاضلہ بین الکلامین داخل انکاریم۔ ضرر ایں اختلاف
 بیش از ایں نخواہد بود کہ فصاحت را از حیز بلاغت و بیان خارج کردہ باشیم
 و آں را اسم مشترک قرار دادہ باشیم کہ گاہے اطلاق مے یابد بر چیزے کہ سبب
 آں کلام را فیصح مے گویند و گاہے بر چیزے کہ مرجع آں بسوئے سلامت
 الفاظ است از موجبات نقل۔ و ازیں ہر دو امر در مانج فیہ ضررے نمیرسد۔

اما مجوز این شق را می گوئیم که بر طبق قیاس تو می باید که قسمی از نظم و ترتیب
الفاظ چنان باشد که بر شق معانی که مستلزم افادہ باشد نبود و مع ذلک با وصف
عجاز متصف گردد و فساد این تقریر بظاہر است -

و اگر اهدای از مدعیان لفظ پرست از در مجادله در آید و گوید که ما الیام و تناسبات
حروف را بله آنکه لفظ دال بر معنی باشد معجز نمی شماریم چه مراعات تعادل
حروف و قوت و دشواری آنکه با مراعات تعادل مراعات معانی احتیاج افتد چنانکه
مراعات جمع و تجنیس و غیر ذلک با مراعات معانی و دشواری آید - در جوابش می
گوئیم که از اینها که گفتی از بحث خود بیرون شدی و از سر دعوی خود که لفظ من
حیث هو لفظ مستحق مرتبت می باشد برخاستی - و علت نظم الفاظ غیر آن
علت قرار دادی که معروف بین الناس است و هم مستلزم آن شدی که
ترتیب معانی امری است سهل و بین و تفاضل مردم درین باب چند اختلافات
ندارد - و هر چند که تعادل میان حروف پیدا آید مرتبت کلام بیشتر می باشد - اما
می گوئیم که این هم ناشی از سوء فهم تست و مبنی بر وهم - چه معنی تعادل حرف
غیر از این نیست که لفظ از ثقل مثل **ع**

زمین شش شود آسمان گشت هشت

فارغ باشد و پیدا است که نوع دفع ثقل بر فصاحت شمار
و دشوار نتواند بود - بنا قیاس مدعی بر جمع تجنیس درست آید و معلوم است که

ایں نوع استکراہ و ثقل و قفہ عارض گردد که متکلم یا شاعر مقصدی تصنع یا تکلف
بوده باشند۔ اما کسی را که در نظم و ترتیب الفاظ مسترخی الغنان باشد عروض ایں
گونه استکراہ اتفاق نی افتد۔

و اگر کسی بدیدہ اعتبار در احوال نظم و ترتیب الفاظ و انگہ در مخفی نخواهد بود
که در صورت تسلیم دعوی مدعی لازم می آید که معنی بسبب صعوبت اصل لفظ باشد
و ایں باطل است زیرا که نزد جمیع عقلاء خلاف آن معروف است۔ یعنی لفظ
بسبب صعوبت اصل معنی می باشد۔ چه التزام مالا یزوم و نظم و ترتیب الفاظ
بالبیقین موجب اختلال معنی است و هرگاه معانی تہہ را در قالب الفاظ ریختن
ارادہ کنی ہر آئینہ الفاظ را پیش پا افتادہ بینی و طلب لفظ بے تعیین معنی در
نفس امکان ندارد۔

بدانکہ ایں مسئلہ مبہنی است بر اصلے از علم حکمت و آل این است کہ تصور
لفظ و تصویر معنی در ظرف و تہن در یک حال می باشد و تقدیم و تاخیر میان ہر دو
متصور نہ۔ و یا تصور ہر دو لازم و ملزوم است و تقدیم و تاخیر میان ہر دو اعتباری
است و الحق کہ شق ثانی اقرب الی الصواب است۔

و اگر کسی بہنجار ناراستی در صدور نقض باشد و گوید کہ چون لفظ را بر طرف می
سازی و مرتب کلام را مقصور بر معنی می دانی فصاحت را در عداد صفات
الفاظ ثمرون معنی ندارد۔ و استعمال آن برخلاف آن شاہد است۔ زیرا کہ در

مجاور می گویند این لفظ فصیح است و نه گویند این معنی فصیح است مے گوئیم که متصف بودن لفظ بوصف فصاحت از آں جهت است که لفظ بختیبه متصف

بوصفه باشد که بذاں وصف دلالت کند بر مزیت مخصوصه که در پئے اثبات آں بستیم و ظاهر است که بدین حیثیت معنی را دال نتوان گفت و آنچه در کتب بعضی از قدامه کلامی است که دال است بر تقسیم فضیلت بین الالفاظ و المعانی چنانچه در وصف کلامی گویند "معنی لطیف دارد و لفظ شریف" دلالت مے کند بر مزیت الفاظ چنانکه دلالت مے کند بر مزیت معانی - همانا مراد ایشان نه شرافت الفاظ من حیثیت الالفاظ است بل از آں جهت که ترتیب معانی بترتیب الفاظ متعلق است و اگر این جهت را ملحوظ نداریم لفظ شریف را معنی متصور نیست - گوئی وصف شریف را برائے لفظ بطریق مجاز استعمال کرده اند -

دریں مقام اگر چه در بحث مفهوم فصاحت شرح بلیغ رانده ایم کشف بعضی از مضللات که بمنزله سنگ راه طالبان این فن مے باشد ضروری مے نماید تا مذہب صحیح را بروحیه بصیرت اخذ کرده باشیم - چه تقلید کورانه در پیج حال محمود نیست -

باید دانست که قائلین بانحصار فصاحت در الفاظ استدلال کرده اند که جمیع عقلاء متفق هستند بر صحت تعبیر یک معنی بدو لفظ که یک از آں بهر دو فصیح باشد و دیگر غیر فصیح و فصیح را بر غیر فصیح مزیت مے باشد و اگر مزیت لفظی بر لفظ محدود

بر معنی بودے ہر آئینہ مزیت صورت نسبتے با آنکہ معتبر عنشی واحد است و نیز گفته اند کہ اگر مفہوم فصاحت نہ آں بودے کہ ما قائل آں مستیم البتہ لازم آمدے کہ شعرے یا کلامے کہ بوصف فصاحت متصف است از عبارات تفصیل و شرح خویش فصیح تر نبودے۔ بل بچنانکہ شعرے یا کلامے را فیض مے گوئیم تفصیل و شرح آں را نیز فیض گفته باشیم۔ چہ عبارات سفرنگ (تفسیر) ہم بر ہماں معنی مضمون مشتمل است کہ در شعر یا کلام مندرج است و اگر عبارات تفسیر و شرح معانی شعر یا کلام را مشتمل نبود آں عبارات را تفسیر و شرح قرار دادن امکان ندارد۔ بنا بریں ادعائے محدود بودن مفہوم فصاحت و الفاظ امرے است ثابت کہ انکار آں مجال ندارد این است تقریر قائلین مشار الیہم بروجہ اختصار۔

اما رد آں بجلہ تعالیٰ بروجہ تفصیل آنکہ مراد قائل بصحت تعبیر یک معنی بدو لفظ اگر بدو کلمہ مفردہ باشد مثلاً دشت و ہامون قائل از بحث خود بیرون افتاد و سر رشته دعوائے خود را از دست در داد۔ چہ مراد با از فصاحت فصاحت کلمات مفردہ نیست بل فصاحتے کہ بعد تالیف کلمات بصورت مخصوصہ حادث میگردد و اگر مراد قائل از دو لفظ دو فرد کلام مختلف الالفاظ متحد المعانی است در رفع ایں اشکال مثالی در معرض بیان مے آریم۔ گوئیم کہ صانع علی و صنعت خویش بعضے از خلق را پیے آنکہ در ساختن آں چیزے از لوازم لطافت و وقت فن بکار برد مطبوع مے سازد و در بعضے دیگر تہرستی خویش از غرائب و لطائف فن آں

قدربکارے برو کہ موجب استعجاب نظارگیاں مے باشد۔ ہر دو طبعوں را مثلاً
 گوشوارہ یا خاتم گفتن روا خواهد بود۔ اما در میزان صنعت ہر دورا بر یک معیار
 سنجیدن خطائے فاش است بحین معنی باشد کہ در محاورہ و سوتیاں بیش ازغر
 ہر اعتبارے ندارد۔ وہماں معنی را فضا باغت شعار بصورتے در معرض بیان
 آزد کہ باگو ہر شاہوارے ازرد۔ و اگر کسی گوید سیاہ را سفید نتواں کر معنی است
 صحیح اما متبذل کہ منطوق عامیان است۔ وہیں معنی را یکے از اساتذہ بصورت
 شگرف تر و انمودہ کہ خالی از غرابت نبودہ ۵

فصاحت کن مرا چندانکہ خواہی
 کہ نتواں شستن از رنگی سیاہی

چگونہ مے بینی ہر دو کلام را کہ با اتحاد معنی در اختلاف صورت چہ در
 متفاوت افتادہ۔ پس یقین باید دانست کہ مراد جمیع عطفاء از قول بصحت تعبیر
 از یک معنی بدو لفظ آن است کہ مابین ہر دو کلام با اتحاد معنی در سدا جت و
 غرابت کہ مدار بر آن است تفاوت عظیم مے باشد۔ کما لا یخفی نہ آنکہ یک معنی
 را در سلب الفاظ مختلفہ کیف باتساق ترتیب دہند و ہر دورا در میزان براعت
 بیک وزن سنجند و اگر کسی از راہ جہل و تعصب اشلہ مسطورہ را بیک وزن
 کہ دو میان ہر دو فرقی نکند ہر آئینہ از راہ طلب حق دور افتادہ باشد و اگر
 بقول فرق میان ہر دو کہ از ان چارہ نیست سر فرود آرد و طلب را ہماں است

و مدعی را در آن مجال سخن نه - چه مزیتی که یکے را بر دیگرے حاصل است نه از جهت حروف و کلمات مجروده معتبر است بل از جهت حسن نظم و ترتیب کلمات که مقرون به توخی معانی نخواست و اگر کسے دیدة اعتبار کشوده و به تامل صحیح و فکر بنیج در باب تشبیه و استعاره و کنایه غرض نموده باشد همانا سبب این مجتث عظیم برومخی نخواهد ماند - زیرا که کلامے از کلامے دیگر با آنکه متحد المعنی باشد در حسن سبک و خوبی اسلوب که عبارت از توخی معنی نخواست تفاوت شریقین متمایز مے باشد - در امثله مے گوئیم "زید چوں شیر است در قوت بطش و شجاعت" زید گوئی شیر است "زید شیر است" شیرے دیدم، و در همه این صور مراد از شیر زید باشد آیا گماں مے بری که احدے از مدعیان هر چهار جمله را در قوت شیر و وقعت فی النفس بیک معیار بر گیرد و حاشا که جز از فائز العقل کسے دیگرے بدین گونه بنیایا اقدام نماید -

اما و آنکه مرجع فصاحت لفظ بوده باشد لازم آید که شعرے یا کلامے فصیح و تفسیر و شرح آن متساوی الاقدام باشد چه هر دو یعنی مفسر و تفسیر متحد المعنی هستند - برین منوال است که باید این تقریر و قتی مسموع باشد که مدعی از در انکار در آمده حسن معنی را که به اختلاف صور الفاظ در مدارج مختلفه معرض بیان مے آید از نظر بفکند و فرقی در میان کنایه و تصریح و استعاره و غیر استعاره نکند و از قبول اصل مستحکم که گفته اند المجاز ابلغ من الحقيقة بکلی سر باز زند و در و این

شعر

۵

من آن مورم کہ در پایم بمالند
 نہ ز نورم کہ از ششم بمالند
 و دران جملہ "من آن" تاوانم کہ ز بدن مردمان و یکسے آزارے نے رسام
 فرقی نکند و ہم جملہ "سیاہ" را سفید تتواں کرد و ع
 کہ نتواں شستن از رنگی سیاہی
 ہر دور از یک وادئی قیاس کند و پچنیں جملہ "موسے سرم بگی سفید گردید"
 را ہرنگ -

۶

مرا برد بارید بر پر زاغ

گماں بردو کسے کہ جہل او تابدیں غایت رسیدہ باشد سخن باوے سخن
 را از پایہ آن فرود آوردن و خود را بوجہ حماقت متہم کردن است اکنون تحقیق
 دار سیدی کہ منشا قول بہ اتحاد تفسیر و مفسرین جہل است بمعرفت رتبہ کلام
 زیرا کہ مجرد اتحاد معنی تفسیر و مفسر اصلاً موجب آن نیست کہ ہر دورا در یک میزان
 براعت و بلاغت زن کنیم و چگونہ مفسر و تفسیر را یک و زان می گیریم چہ مفسر
 را و دو دلالت است ہیکے دلالت لفظ بر معنی و دیگر دلالت معنی کہ مدلول لفظ
 است بر معنی دیگر - و تفسیر را ہمیں یک دلالت بیش نیست و ہمیں سبب مزیت
 مفسر است بر تفسیر و مجال است کہ ایں نوع فرق در مفسر و تفسیر نفس لغت متحقق گردد

مجاز لغوی و عقلی

بدانکه مجاز بر دو قسم است - اول مجازیکه نزد اهل لغت مسلم باشد - دوم اینکه مجاز
بودنش بر حکم عقل موقوف بود - اول را مجاز لغوی خوانند و ثانی را مجاز عقلی - و
هرگاه کلمه مفرد را بجاز وصف کنند چون لفظ شیر که مجاز است برائے مرغ خجراع
و لفظ دست که مجاز است برائے قوت و قدرت - هر آئینه این حکم باشد
که از راه استعمال لغت بدو عائد شده است - زیرا که متکلم آن را به تعلق
تشبیه یا به تعلق ملاست مابین هر دو معنی از معنی اصلی که نزد اهل لغت ابتداً
برائے آن موضوع است برداشته بر غیر آن اطلاق نموده و هرگاه جمله را بجاز
وصف کنند - مجاز بودنش بر حکم عقل خواهد بود - و لغت را بجا تعلق نه - چه
اعتباریکه جمله را بحیثیت جمله بدون عارض می شود و در آن بسوئے لغت معنی
ندارد - زیرا که صورت جمله چنانکه در سخن مقرر است از ترتیب دو اسم یا یک
اسم و یک فعل حاصل آید و این موقوف بر قصد و اراده متکلم است - و سخن
لغوی را در آن مجال تصرف نیست - چه در جمله زید عمر و راز و مقصود متکلم اشبات
فعل زدن است و تالیف کلمات جمله عمل اوست نه عمل غیر - و آنچه دانستین
آن بالغت تعلق دارد معانی مفردات الفاظ است مثلاً زد که فعل ماضی است

ولالت پر زمانہ گزشتہ و نیز کہ فعل مضارع است دلالت پر زمانہ حال یا استقبال مے کند۔ اما این عمل کہ فعل با چه چیز تعلق دارد و موقوف بر قصد متکلم است اعم از نیکہ در قصد و صادق باشد یا کاذب و اسناد آل فعل حقیقی است یا مجازی و فہم این معنی بر لیبیب اریب دشوار نیست زیرا کہ در ظاہر لفظ ہر چند اثبات حکمے برائے چیزے است اما من حیث المقتول صحیح نخواہد بود۔ سعدی در قطرہ باران گوید ۵

چو خود را چشم تھارت پدید صدف در کنارش بجاں پرورید
سپہرش بجائے رسانیدگار کہ شد نامور لولولے شاہوار

اسناد فعل پرور یا بسوئے صدف و بچنیں اسناد فعل رسانید بسوئے سپہر حکم عقل مجاز است نہ بجا است۔ چہ لغت را دریں عمل عالم تجویز نمودن مستلزم آن است کہ لغت واجب مے کند اختصاص فعلے بذات قادر مطلق نہ بغیر آن و ہم لازم آید کہ دریں شعر شیخ ۵

باو در سایہ دستانش گسترانیدہ فرش بوقلموں

اگر بگوئیم کہ گسترانیدن فرش در لغت با فعل باو است بلا ریب اثبات فعل برائے باو حقیقت خواہد بود نہ مجاز۔ گوی چیزیکہ بیشتر ارا مجازے گفتیم۔ اکنون بحقیقت متکلب گردید۔ و این مبالغہ است چہ القہر تھائق اثبات ممنوع است بختم جمیع العقلاء۔ ثم این معنی در کلام فردہ مستبعد نے نماید

زیر کہ اگر احدے از مدعیان ادعائے آل کنند کہ لفظ دست را ابتدا در
 وضع اول بمعنی قدرت وضع کرده اند و بمعنی عضو معروف بطریق مجاز استعمال
 یافتہ بحکم عقل مستحیل نہ باشد چہ دلیلے بریں مدعائیت کہ لفظ دست بمعنی عضو
 معروف باید کہ بمعنی عضو معروف باشد و نہ دلیلے است بریں کہ وضع لفظ
 یہ ازائے معنی مخصوص اولی است از لفظ دیگر و اگر در وضع اول اسپرانی تعیین
 یافتہ مضائقہ نہ داشت بل ایں تعیینات لغویہ از قبیل تعیین اشکال حروف
 ہجاست بہ ازائے حروف مسموعہ کہ برائے اصوات ملفوظہ بمنزلة امارات
 و علامات قرار یافتہ۔ بل محض از اتفاقات است کہ قوم را بر آں مواضع
 افتادہ و پیچ عاقل گفتن نہ تواند کہ عقل بتعیین شکل مخصوص بہ ازائے صوت حرف
 مسموع حکم باختصاص مے کند و اگر عقل را در آں مجال تصرف مے بود ہر آئینہ
 مواضع اقوام مختلفہ بر رسم خط مختلف مے افتاد۔ و نہ در لغت قومے از
 لغت قومے دیگر اختلاف روے میداد۔

دریں مقام امکان آن است کہ مدعی را شکے حادث گہ و دود و دفع
 آں ضروری است تقریرش اینکہ اہل لغت حکم میکنند کہ صیغہ زدو برائے
 اثبات فعل است۔ چیزے را در زمان ماضی۔ و در جملہ فصل بہار سبزہ
 و مانید۔ مراد ما معنی مقبول است چہ فعل بہار و مانیدن سبزہ است۔ و
 ادراک ایں معنی فعل عقل است نہ لغت۔ و چون فہم حکم و حقیقی بودن نسبت

فعل بسوئے اوسبحانہ و تعالیٰ نیز کار عقل است نہ کار لغت - بنا بریں میگویم کہ
در جملہ مذکورہ نقل حکم معقول موضوع لہ باشد بسوئے حکم معقول دیگر - کہ مشابہ حکم
اول است و این صورت بعینہ مشابہ بصورت نقل لفظ شیر است بسوئے مرد
شجاع و چون چنین است آیا گفتن می توانیم کہ نقل لفظ شیر بسوئے مرد شجاع
من حیث العقل است نہ من حیث اللغت - و مذہب شما برخلاف این
رفته جوابش بر وجه تفصیل آنکہ آنچه تو می گویی کہ نقل حکم در جملہ مذکورہ بعینہ همچو نقل
لفظ شیر است و ہر دو را از یک وادی قرار دادہ درست نہ باشد - چہ میان
ہر دو فرق واضح است و وزان آن یک وزان این دیگر نیست زیرا کہ فعل
علی الاطلاق موضوع است برائے اثبات امرے مرچیزے را و لاریب این کار
لغت است - اما حقیقت حکم ظاہرے کند استحقاق اثبات را و تعیین مستحق کار
عقل است نہ کار لغت و لفظ شیر و لغت موضوع است برائے و زائد مخصوص کہ
مستحق آن است و اگر لغت بخص ظاہر آن را مستحق قرار نہ دادے استحقاق و بدین
اسم از دیگر اشیا اولی نہ بودے و استحقاق قادر مطلق تعالیٰ شأنہ با ثبات فعل و
اختصاص آن با فعل حکم عقل ثابت است نہ بحکم لغت و لفظ شیر را از موضوع
بحکم لغت نقل می کنیم نہ بحکم عقل و چون فعل دمانید در مثال مذکور بر حالت علی
یعنی اثبات امرے در زمان ماضی بہرہاں دستور باقی است و از حقیقت خبر
دور نماندہ - نتوان گفتن کہ اسناد آن بسوئے بہار تصرف در معنی فعل است بل

در نسبت فعل است بسوی مسند الیه کہ مستحق آن است۔ چہ مفہوم فعل بیش
ازین نیست کہ او موضوع است برائے اثبات امرے مرچیزے را در زمانیکہ
باشد۔ اما اتصاف چیزے باستحقاق اثبات امرے در مفہوم فعل داخل نیست۔
وہن امثالا ریب فیہ ط

نظر بہ مناسبت مقام اصلہ دریں باب بہ بیان مے رود۔ و آل این است
کہ مجاز را بہ ازائے حقیقت ہنواہ اندطریقے کہ برائے قرار دادن حقیقت یا مجاز
دیکے ازین ہر دو تعیین دہند در دیگرے نیز معتبر خواہد بود۔ و شک نیست کہ
قطع و فصل حقیقت بودن لفظ شیر بمعنی درندہ مخصوص تعلق بہ لغت دارو نہ بعقل
فلہذا در مجاز بودن ایں لفظ یعنی بمعنی مرد شجاع نیز حکم لغت را اعتبار نہند نہ حکم عقل
را و بچہیں چون بدانتیم کہ طریق حقیقت در اثبات فعل برائے چیزے حکم عقل است
نہ حکم لغت واجب است مجاز بودن فعل از راہ عقل نہ لغت۔ بنا بریں خیال سہل
مے نماید کہ در جملہ قادر مطلق تعالیٰ شانہ دامن کوہ را از گلہائے رنگارنگ پر
ساخت“ ازین قول کہ عقل بر حقیقت بودن ایں فعل دلالت مے کند تردے
در خاطر راہ مذہیم و در جملہ“ فصل بہار صحن چین را روکش باغ ارم ساخت“
نیز ہماں عقل است کہ حکم بجاز بودن ایں فعل مے کند۔

اگر قائلے از ما سبق اخذ کند کہ تقریر مہدی شما اقتضائے آن مے کند کہ طریق
مجاز یعنی منہی بر عقل است و لغت را در آل مدخل نیست چہ لفظ شیر را بر مشبہ

اطلاق نے کنند تا شیر بونش اوعا نکند نہ ہیں اوعاے محض بل بصفت بطش
وبأس کہ شیر بدان متصف است برائے مشبہ مُسلم مے دارند تا بحدیکہ بہ یقین استوار
مے دارند کہ مشبہ شیرے است از جماعت شیراں کہ از صورت انسان بصورت
شیر نمودار گشتہ و از آنچہ گفتہ ایم بوضوح تمام ثابت است کہ اطلاق اسم مشبہ بہ
بر مشبہ بر طریق مجاز نے کنیم تا اورا بعینہ فردے از افراد مشبہ بہ استوار نداریم لہذا اوعا
وچوں چنین است لاریب کہ جملہ شیرے دیدم“ مجاز باشد از را عقل چنانکہ
در جملہ فصل بہار صحن چمن را روش باغ ارم ساخت“ دریں ہر دو صورت
حکم مجاز نتیجہ عقل خواہد بود۔ و علی ہذا تجویز تقسیم مجاز بسوئے لغوی و عقلی بطلان
پذیرفت۔

جوابش آن است کہ آنچہ تو میگوئی است است کہ حکم مجاز بونش حکم عقل
است۔ اما چوں بہ نظر غائر و رنگری ترا از تسلیم این یک سکتہ چارہ نخواہد بود۔ کہ
اسمے را چوں بہ غیر موضوع لہ اطلاق مے کنند در ہمہ حال مجاز است از اسمے کہ
موضوع لہ آن است و بہ ہمیں سبب مالت را طریق حکم مجاز قرار دادہ ایم۔
و اگر کسی گوید کہ مُسلم نے داریم کہ لفظ شیر بر غیر موضوع لہ اطلاق یافتہ۔ زیرا کہ
شما خود قائل ہستید کہ ما بر مرد شجاع اطلاق ایں لفظ نے کنیم تا معنی ایں لفظ
را در حق دے اوعا اثبات نے کنیم۔ پس دریں صورت قطعاً لفظ شیر در موضوع
لہ استعمال یافتہ۔ چہ پہنگام اطلاق بہ یقین مے دانیم کہ غیر از معنی شیر چیزے

دیگر از اوصاف مرادمانی باشد - جوابش آنکه غایتی مافی الباب آنچه از تقریر
 بر پایه ثبوت می رسد آنست که لفظ شیر بر موشجاع بطریق تاویل و تحنیل اطلاق
 یافته زیرا که به یقین معلوم است که اطلاق این لفظ بر موشجاع کم فی الحقیقت آن
 شیر نیست که ده ایم نه بر چیز دیگر - آیا کسی گمان می برد که درین اوجا غیر از
 معنی شجاعت چیز از لوازم درنده مخصوص - مثلاً دندان و چنگال و سپیک مخصوص
 و غیر ذلک در اراده مداخل می باشد؟ و هر چند که شجاعت از اخص اوصاف
 شیر است اما لغت این لفظ را نه میس به از آن شجاعت تعیین داده بل به
 از آن شجاعت که پاپیک و بهیبت مخصوص بدان شبه تعلق دارد - و اگر به از آن
 مجر و شجاعت بودی لفظ شیر از قبیل صفات بودی نه از قبیل اسماء - و نیز
 لازم آید که هر چیز که در وصف شجاعت بدی غایت بودی لفظ شیر را اطلاق
 یافتی بطریق حقیقت نه بطریق تاویل تشبیه -

در بیان این همه گفتیم امریست که از ذکر آن گزیر نیست و آن این است
 که هرگاه حکم مجاز بودن موقوف به تعلیل باشد تخصیص اوصاف جمله مجاز را وسیع
 و جبهه باید و الا چه مانع خواهد بود از اینکه کلمه مفروه هم متصرف مجاز باشد بنا برین
 می توان گفتن که فعلی از افعال مثلاً زد که صیغه ماضی است مفرد متصرف مجاز
 بود - جوابش آنکه فعل بر معنی دلالت کند که تا آن را پیچیده اسناد نکنند حقیقت
 و مجاز بودن او متصور نباشد و ثابت کردیم که مفهوم مجاز جزو دلالت لفظ

نہیں۔ بل مجاز بودن آں پر نسبت امرے است کہ خارج است ازاں زیں
 روئے امکان حقیقت و مجاز بودن تصور مثبت و مثبت لہ صورت نہ بند و زیں
 جاست کہ ما کہتہ ایم مجاز و حقیقت من جہت العقل بدون جملہ و کلام متصور نہ۔ و
 ہچنانکہ کلمات مفروضہ با صدق و کذب تصفٰی تواند بود۔ با حقیقت و مجاز نیز
 انصاف نہ پذیرد۔ و ہذا ظاہر۔

مجانے کے درجہ باشد

نظر تسہیل تفہیم تمہید مقدم ضروری سے نماید تفسیرش آنکہ مدار فائدہ کلام
 فی الحقیقت بر اثبات نفی است زیرا کہ خبر اول واقعہ معنائی کلام است کہ
 ساز معنائی بر آں مرتبہ سے باشد و آں منقسم است بر دو حکم اثبات نفی و
 اثبات مقصودی مثبت و مثبت لہ است چنانکہ کوئی زید زود زید زندہ عمر و است مثال
 اول فعل زودن برائے زید ثابت می کنی و در مثال ثانی اثبات صفت برائے
 زید و برہیں مثال است شخصی نفی کہ منفی و منفی عنہ را اقتصامی کند چنانکہ کوئی زید زود
 و زندہ عمر و است در مثال اول فعل زودن از زید نفی می کنی و در ثانی نفی صفت از آں
 و چون چنین است احتیاج اقتضا بہ وہ چیز کہ اثبات نفی بدان فعل سے پذیرد یکے
 ازاں ہر دو مثبت لہ و دیگر سے مثبت خواہد بود و چنانچہ یکے ازاں ہر دو منفی عنہ و

دیگرے منفی - و این معنی در دو جمله متحقق گردد جمله اسمیه که مشتق باشد بر مبنی و خبر و جمله فعلیه که متضمن باشد مفعول و فاعل را پس مثبت و منفی را مسند گویند و مثبت له و منفی عنه را مسند الیه - از آنچه که گفته آمد بوضوح می بیند که برائے هر یک از دو حکم اثبات و نفی احتیاج است بسوئے تقیید دوبار و تعلق بدو چیز تفصیلش آنکه چون بگوئی زید زوالبتہ دریں مثال (اثبات زدن) برائے زید کرده و (اثبات زدن) تقیید اثبات است باضافت آل بسوئے زدن و باز ہمیں تقیید بسببہ نخواهد بود بل باز ثانی آل را مقید می کنی یعنی اثبات زدن برائے زید گوئی لفظ (برائے زید) تقیید ثانی است که حکم اضافت ثانی دارد - پس همچنانکه اثبات مطلق که مقید نہ باشد در مثال مذکور متصور نیست بحیثیہ که وجود اثبات بے وجود مثبت له متصور باشد همچنان امکان ندارد که اثبات مقید بہ تقیید واحد وجودی داشته باشد یعنی ہمیں اثبات چیزے پس زیرا کہ مفهوم اثبات چیزے مقتضی چیزے دیگر است کہ مثبت له باشد یعنی اثبات چیزے برائے چیزے و این مشتق است بر دو تقیید (اثبات چیزے و اثبات چیزے برائے چیزے) و بر ہمیں نسق قیاس کن حکم نفی را کہ نفی مطلق و نفی چیزے فقط متصور نیست - بل محتاج است بسوئے دو قید تا بگوئی کہ نفی چیزے است از چیزے -

اکنون بدانکہ بعد از ہر دو تقیید مسطورہ بالا حکم دیگر است کہ بمنزلہ تقیید ثالث است تفصیلش بریں منوال است کہ اثبات و نفی گاہے باشد کہ از چہتہ

می کنند و گاهی از جهت دیگر که غیر جهت اول باشد چنانچه در مثال زید و زدن را فعل زید ثابت می کنی و در جمله زید بیمار گشت برائے زید اثبات صفتی و سایر افعال بلعیه بهین حکم دارد و در بعضی از افعال حکم بر هر دو جهت منبی باشد چنانکه گویی زید ایستاد و زید نشست - اگر بگویی که فعل ایستادن و نشستن با مر تو از زید صدور یافته همانا جهت دارد و اگر بگویی که ایستادن و نشستن هر یک صفتی است که مشتق بر بهیئت مخصوصه است و در زید متحقق است البته هر یک جهت باشد که غیر جهت دیگر است -

و چون بر اصل سابق توقف یافتی بدانکه درین مقام اصل دیگر است که مقصود بالذات است و آل این است که فعل بر دو قسم منقسم است متعدی و غیر متعدی و متعدی بر دو نوع است یک آنکه مفعول به دارد چنانکه گویی زید را زدم و برین مثال زید مفعول به واقع شده که فعل زدن از تو بر روی وقوع یافته و زید به نفس خود مرکب آل نشده دیگر آنکه متعدی بسوئے چیزی باشد که مفعول علی الاطلاق است و آل در حقیقت بمعنی کرد و ساخت و نمودنی باشد که از مصدر خاص مشتق نه باشد بدل بر معنی عام مشتق باشد و این چنین فعل چون اسناد آل بسوئے چیزی کند مفعول آل چیزی مفعول علی الاطلاق خواهد بود چنانکه گویی

زید قیام نمود دریں مثال قیام مفعول فی نفسه است نہ مفعول بہ۔ زیرا کہ چیزے
 دریں جایافتہ نشدہ کہ وقوع فعل بر آں متصور باشد پس اثبات دریں صورت
 بنفس مفعول تعلق دارد یعنی وصف چیزے نتواند بودن۔ اما نوع دیگر آن است
 کہ مفعول بہ داشته باشد چه دریں صورت فعل از مصدرے اشتقاق یافته کہ
 در آں معنی فعل را برائے چیزے ثابت می کنند چنانکہ در جملہ زید را زوم فعل
 زدن را متکلم برائے نفس خود اثبات می نماید و اثبات ملحق بہ مفعول نتواند بودن
 زیرا کہ مفعول بہ چون فعل فاعل نہ باشد امکان ندارد کہ آں را فعل او ثابت
 کنند و اثبات آں بطریق وصف از قبیل البعد محالات است یعنی مفہوم مثال
 مذکور آن است کہ فعل زدن را متکلم از خود بر زید واقع کند اما ذات زید را
 برائے خود ثابت نتواند کردن چه اثبات معنی ایست کہ لابد است آں را
 از جہتے و دریں مثال جہتے یافتہ نمے شود و در جملہ خداوند تعالی زید را زندہ ساخت
 زندہ ساختن را فعل خداوند تعالی ثابت می کنیم اما ذات زید را فعل او سبحانه
 و تعالی ثابت نمے کنیم بل ایں معنی از کلامے دیگر اثبات خواہیم کرد مثلاً خداوند
 تعالی زید را آفرید یا پیدا نمود و غیر ذلک پس تمہید ایں مسائل می گوئیم کہ ہر گاہ
 خواہی کہ کیفیت وقوع حقیقت و مجاز در جملہ بدانی لازم است بر تو کہ نخست در
 دو امر متائل تمام و انگری۔ یکے آنکہ آیا اثبات فعلے در محلے وقوع یافتہ کہ اصل
 شائستہ آن است یا از محلے کہ شائستہ آن است دور افتادہ۔ دیگر آنکہ آیا

شنیدم کہ جمشید فرخ سرشت بسر چشمہ پر بسکے نوشت
 نوشتن کارِ کاتبان است نہ کارِ جمشید۔ پس مجاز فی الالفاظ
 است۔ چہ اثبات فعل بسوئے چیزے کردہ کہ فعل در اصل از ثنائین فاعلیت
 ہم او گوید۔

پس از ما بجای گل و در بوستان
نشیند با یک دگر دوستان
گل دادن فصل بوستان یا فصل بهار نیست بل از افعال
مخصوصه ذات خداوندی است پس مجاز فی الاشباح است و مثال مجاز
فی المثلث اسدی گوید

زوش بر گلوگاه و مغزش بدوخت زبیکان بزخم اندر آتش فروخت
در جمله مغزش بدوخت مسند الیه پهلوانی است که ذکرش در ابیات بالا گذشت
و در مسند مجازنی المثلث است زیرا که دو حق بر آن جامع موضوع است انا و شس
از آن بر خارج حقیقت است مجاز و همچنین در مصرع ثانی مجازنی المثلث است نه مجازنی المثلث
برقند و هر کس در دود آخچه کشت نه ماند به جز نام نیک و ورشت

کشتن و درودن تلقی به زرع دار و نه به اعمال نظامی گوید ۵
 شکسته چنان گشته ام بلکه خرد که آبادیم را همه باد برد
 مراد از شکسته و خورد شدن تباہی حال است و همچنین در مصرع ثانی مراد
 از آبادی رونق ایام شباب است و هر دو مجاز فی المثلث است سعدی گوید ۵
 بخون عزیزاں فرو برده چنگ سرانگشته تا کردہ عتاب رنگ
 وریں شعر مسند المیزبک است کہ در شعر بانی مذکور است مراد از چنگ بخون عزیزاں بردن
 خشکی حال عشاق است بنا بریں مجاز فی المثلث است اسنادش بجائے خود حقیقت است
 و گاہے چنان باشد کہ مجاز فی الاثبات و مجاز فی المثلث هر دو مجتمع شوند شیخ
 عطار فرموده - ۵

مگر دیوانہ مے شد برا ہے سرخروید در پالیز گاہے
 بدیشاں گفت چوں خرد شد لک کوب چہ است استخوانش بر سر چوب
 چنین گفتند گاہے پرسندہ راز برائے آنکہ دار چشم بد باز
 چشم بد مراد از آسیب است کہ آل را چشم زخم و در عربی عین الکمال
 گویند - و ایں مجاز فی المثلث است و اسناد باز داشتن چشم بد بسوئے خرد
 مجاز فی الاثبات چہ فی الحقیقت اسناد ایں نوع آثار جز بذات خداوندی نتواند
 بود و همچنین دریں مصرع مؤلف ۵

کسوت از رفیت پوشید است پنداری چمن

دریں مصرع مجازی الاثبات والمثبت ہر دو یافتہ مے شود۔ چہ مراد از کسو
 زربقت انواع گلباست و ایں مجازی مثبت است۔ و اسناد فعل پوشید
 بسوئے چمن مجازی الاثبات است۔

و چوں بدانسی کہ منہاج فرق میان مجازی الاثبات و مجازی مثبت
 چیست۔ اکنون بدان کہ وقوع مجازی الاثبات چنانکہ پیشتر شرح آں تفصیل
 رانده ایم و در ضمن امثلہ و النووہ ایم۔ من حیث العقل مے باشد و وقوع مجازی
 فی مثبت من جهة اللغۃ دلیل بریں مدعا آن است کہ شرط اثبات مقید بودن
 آن است با دو چیز یعنی اثبات چیزے برائے چیزے۔ یا عبارت دیگر اثبات
 مسند برائے مسند الیہ و ایں معنی شعر از تالیف جملہ است کہ کلام باشد۔ معلوم
 است کہ تالیف جملہ نتیجہ عمل فکر است۔ کہ مشتمل است بر حکم عقل نہ بر حکم لغت
 زیرا کہ در جملہ "زید عمر و رازد" اثبات فعل برائے زید است۔ و در جملہ "زید عمر و
 رازد و نفی آن از زید۔ و ایں عمل اثبات و نفی فعل امر است کہ مستکلم مدعی
 آن است و آنچه از تصدیق و تکذیب یا اعتراف و انکار دریں و معمولی یافتہ
 شود فی الحقیقت بسوئے مستکلم عائدی شود۔ لغت را و آں مغلطہ نیست پس
 چوں چنین است امریکہ و آں جملہ از قبیل صحت و فساد و حقیقت و مجازی یافتہ
 شود حاکم بدان امر عقل محض است لغت را ازاں بہرہ نیست۔ و ایں
 معنی مخصوص یہ لفظ معین نیست بل عام است تازی و عجمی و ترکی و ہندی و

غیر ذلک را - چہ قضایاے عقل اقوام مختلفہ متحد الاساس است و اس را اسناد مجازی گویند اما مجازی مثبت مثلاً فصل بہار زمین مرده را زنده ساخت ماخذش بہ لغت چیزے دیگر نیست زیرا کہ اطلاق لفظ زندگی بر چیزے کہ در حقیقت زندگی نیست بر بنائے تشبیہ و تحمیل است و لغت عالم بدان است کہ زندگی صفتے است کہ ضد مردگی است و عقل را در آل مجال تصرف نہ خانہ لا قیاس فی اللغة

و اگر کسے از در اعتراض در آید و بگوید کہ آنچہ گفتہ اید کہ مجازی الاثبات از جهت عقل است و مجازی فی المبیث از جهت لغت ما سلم نمے داریم بل گوئیم کہ مجاز در ہر دو مسئلہ صورت مجازی فی المبیث دارد زیرا کہ مصدر فعل برائے تاثیر در امر حادث موضوع است چنانکہ زندگی موضوع است برائے صفت معلومہ و در جملہ "فصل بہار زمین مرده را زنده ساخت" تعلق فعل بہ طریق سبب بہ بہار است - و وزانش ہماں وزان مہجت و سر سہری زمین است کہ تعبیر ازاں بہ زندگی رفتہ پس مجاز در اطلاق فعل برائے چیزے کہ در لغت فعل برائے آن موضوع نیست ہماں اسلوب دارد کہ اطلاق لفظ زندگی برائے چیزے کہ در لغت برائے آن موضوع نیست و چوں دانستین ہر دو اسلوب تعلق بہ لغت دارد و شما گفتہ اید کہ مجازی فی المبیث تعلق بہ لغت دارد نہ مجازی فی الاثبات لازم افتاد کہ آنچہ را مجازی فی الاثبات گفتہ اید ہماں مجازی فی المبیث باشد این است تقریر اید

بروجہ تفصیل - و تقریر جواب بریں منوال است کہ طریق دخول مجاز در ہر دو مسئلہ بریک و تیرہ نیست چنانکہ معترض گمان آں برودہ - زیرا کہ مدخل مجاز در فعل از راہ اضافت چیزے بچیزے است - نہ بنفس اسم - چہ اگر گویند کہ فلاں بہجت بریں بازندگی گفت و فعل اصلاً مجاز راہ نیست -

نعم مجاز است اگر زندگی را بچیزے اضافت کنند - بخلاف مثال مذکور چہ دریں صورت نفس اسم (زندگی) در فہم وقوع مجاز فی المثلث کافی است و ظاہر است کہ دریں مثال سامع مجاز را بے اضافت اسم بچیزے فہم کردن مے تواند -

و آنچه لابد است از ضبط آں دریں مقام آن است کہ حکمے کہ عقل بوجہ آں فتویٰ دہد بہ نحو یکہ خلافش بہیچ وجہ جائز نہ باشد آں را بدلالۃ لغت منسوب و مشروط کردن محال است - چہ لغت بمنزلہ امارات و علامات مے باشد - و علامت و امارت بے وجود چیزے کہ آں علامت و امارت بر آں دال است سووے ندارد مثلاً لفظ ہر کہ اسم موصول است موضوع برائے ذوی العقول دالالت او بریں معنی از بہت لغت صحیح است چہ بہ ازائے ذوی العقول اشیائے غیر ذوی العقول ہم وجود دارند - اطلاق ایں لفظ بر آںہا صحیح نبود بنابرین اگر احدے از مدعیان ادعا نماید کہ بعضے از افعال من بہت اللغت دالالت بر قادر مطلق سبحانہ و تعالیٰ مے کند در غلط فاحش مبتلا بودہ باشد - چہ

این قول مستلزم آن است که غیر قادر مطلق نیز در وجود حادث مؤثر است و
 این قضیه بحکم عقل صریح باطلان است و کسیکه وقوع چیزے از غیر قادر گماں
 برد گوئی حقیقت وقوع را ندانسته و بر ندانند لازم آید که مطلقاً وقوع فعل نه
 بوده باشد و چون مطلقاً وقوع را ندانسته گوئی آن را بجز فعل ندانسته -

و آنچه درین باب از دانستن آن ناگزیر است فرق کردن است میان
 باطل و مجاز - زیرا که هر دو در ظاهر الفاظ متحد الاسلوب هستند - اما در حقیقت میان
 هر دو بون باین است - و دانستن این فرق موقوف است بر معرفت حد مجاز
 در جمله - چنانچه گفته اند که جمله که مشتمل بر حکمی باشد و آن را از محل عقلی آن با نوسه
 از تاول بیرون آرند مجاز است - مثلاً چنانکه سابق مذکور شد همان دانیدن
 فصل بهار است مرسبه را - درین مثال اثبات فعل برائے بهار ثابت کرده ایم
 و پیدا است که این منشی خارج از محل عقلی آن است چه محل عقلی آن در حقیقت
 اثبات فعل است برائے قادر مطلق سبحانه و تعالی که در قضایای عقلی معلوم و
 مبرهن است - اما بر سبیل تاول و عرف عامه ناس آن را بچیزے که در ظاهر سبب
 آن است نسبت کرده ایم و سبب برون بهار مرسبه را اعرسیت که بطریق مشابه
 قطعیه علی الدوام مانوف طبلع است - تا بحدیکه در نفوس استمرار این واقع مبرزله
 حقیقت استمرار یافته و این نوع مجاز در مجاری کلام بیش از آن است که بایراد
 امثله کثیره احتیاج افتد - سعدی گوید

میوہ درخت کے خار آورو درخت پرور کہ بار آورو
 بار آوروں از برائے درخت اثبات نموده - ہم او کو یہ
 درخت اندر بہاراں برنشانند زمستان لاجرم بے برگ ماند
 دریں ہر دو شعر چنانکہ معلوم است بار آوروں و برنشاندن فعل درخت نیست -
 بل فعل قاور مطلق سبحانہ و تعالیٰ است کہ قدرت کاملہ او ثمر از درخت بیروں مے
 آرد اویں جاوانتہ باشی کہ باطل و کذب را نشانے است غیر نشان مجاز چہ
 مبطل و کاذب در اخراج حکم از محل اصلی و اسناد آں بسوئے غیر مستحق تاویل
 نے نماید و سببیت مقصودہ را بفاعلیت فاعل تشبیہ نے کند - بل اثبات قضیہ
 مے کند بے آنکہ در آں عمل از چیزے بچیزے رجوع و ذرع را بسوئے اصل رو
 کند - چنانکہ در عمل مجاز مقرر است - گوئی کو رے است کہ غیر صحیح را صحیح و غیر
 ثابت را ثابت مے پندارد - و حکے را کہ در موضوع خود ممکن نبود در محل
 آں گماں مے برد - و بچنین است حال کاذب متعمد کہ بہ تلبیس و تمویہ سامع را
 مے فریبد و از حد تاویل خارج افتد -

مسند البیہ

ہذاں اسے قاری ہوشمند کہ مزینت و فضیل کلامے بر کلامے دیگر نہیں

محمور است در فراہم آوردن الفاظ و تصفح وجوہ لطافت تشبیہ و استعارہ بل
 مزیت و فضل کلامی موقوف است بر تحریری معانی نحو کہ عبارت از تصحیح ترکیب
 کلام است بر ہیکل قوانین متعہدہ نحو مقتضی آن است چہ بسا معنی ارجہند است
 کہ بہ ادنی التیض عبارت یا مخالفت قوانین نحویہ از اوج کمال جودت جہت نقصان
 روایت فروے افتد۔ و چون کلام را از اجزائے مختلفہ یعنی اسم و فعل و حرف
 ترکیب مے دہند ہر یک از اجزائے ثلاثہ را در کلام حیثیت حاصل آید کہ
 دیگرے را نتواند بود۔ و تعیین مقام ہر یک در تاثیر معنی بلاغت و غلے دارد
 کہ اگر آں را بہ تقدیم و تاخیر از اں مقام انتقال دہند مفاد کلام کہ در صورت
 اولی تصور بود و در صورت ثانیہ مفقود مے گرد و بل معنی دیگر کہ غیر معنی اول باشد
 از آں کلام مفہوم مے گرد کہ مقصود تکلم نیست و ہر چہ عامۃ الناس کہ کلام
 ایشان از اصوات حیوانات عجم امتیاز مے بیش ندارد و از معرفت اہتمام
 معنی کہ تعیین مقام لفظی حاصل آید عاجز باشند و مفہوم جملہ زید و یر و پیش
 من آمد۔ و یر و زید پیش من آمد فرق نکنند اما بر ماہر فن بلاغت خود ظاہر
 است کہ ہر دو جملہ متحد المفہوم تواند بود و ما این معنی را بہ تفصیل تمام در باب
 تقدم و تاخیر شرح دادہ ایم۔ حالادین مقام عوارض مسند الیہ را کہ عمدہ کلام است
 حوالہ قلم مے نمایم۔

اما حذف مسند الیہ بر وجوہ متعددہ جائز داشتہ اند اولاً نظر با حراز از

عجبت و قینکہ قرینہ قائم باشد و کلام را بر ظاہر حال سامع بنا کنند۔ سعدی
گوید۔

بدیں ہر دو خصلت غلام توام چہ نامی کہ مولائے نام توام
یعنی من مولائے نام توام۔

نمایا برائے حفظ لسان از ذکر آں نظر بتحقیر چنانکہ گوئی ناہنجار است ثباتاً
نظر بہ عدم فرصت زیادت سخن بوجود قرینہ حال چنانکہ گوئی مار است را بجا نظر
بہ احتراز از سوز ادب چنانکہ گوئی "خداوند مہربان ماست" بترکیب توصیفی
خامساً در مقام اخفا از خصماً غیر مخاطب بغرض سہولت انکار متکلم را گنجائش باشد
کہ مراد او شخص دیگر بود۔ چنانکہ گوئی "غیث است" و مراد تو زید باشد۔

بدانکہ در مقام مدح عموماً و در تخلیص خصوصاً حذف مسند الیہ واجب اند۔
انوری گوید۔

شاه سنجہ کہ کترین خدمش در بہاں پادشاہ نشاں باشد
یعنی آنکس شاہ سنجہ است۔ عربی گوید

میر بوالفتح کہ در سینہ دولت مہرش
آفتابے است کہ تحویل ندارد و زحل

یعنی آں خداوند اجل کہ در شعر سابق مذکور است میر بوالفتح است ایں
اسلوب کلام را حل بر بدل از چیز سے کہ در شعر سابق ذکر یافتہ نتوان کرد۔ زیرا کہ

مبدل منہ بابل نسبتِ تشکیلیت دارد و در ہر دو مثال مذکور بدل از مبدل منہ برزیاو
مفہوم مشتمل است و ایں نکتہ بر عامیان مخفی مے ماند۔

اما ذکرِ مسند الیہ نیز بر وجوہ متعددہ مے آرند اولاً اینکہ اصل و مسند الیہ
آن است کہ مذکور گردد۔ و امر مے مقتضی عدول از آن نیست۔ ثانیاً نظر بر
زیادتِ ایضاح و تقریر چنانکہ کوئی کسانیکہ از صحبت جاہلاں بہرہینزد و راست
گفتاری و درست کرداری شعار خود سازند ایشان برگزیدگانِ خلق عالم ہستند
لفظ ایشان ضمیر جمع غائب بطریق ایضاح و تقریر مسند الیہ واقع شدہ۔

مثلاً۔ برائے تہنیت غباوتِ سامع چنانکہ ذکر زید میمان آمدہ باشد و یکے
از حاضران در حق وے گوید تا بعضی از گراں طبعاں را امانِ غیر او زو و زوید
آنچہ من میدانم مرد صاحبِ دل است۔“ رابعاً۔ برائے اظہار تعظیم چنانکہ کوئی
”جناب آغا خطیب فصیح اللسان ہستند۔“

خامساً۔ برائے تبرک۔ چنانکہ کوئی حضرت حق جل و علا خالقِ ماست۔
سادساً۔ برائے استعزاز۔ چنانکہ کوئی ”یارِ عزیز ہر بانِ ماست“
اما تعریف مسند الیہ گاہے باشد کہ نظربہ اقتضائے مقام بہ ضمیر مخاطب
یا تکلم یا غائب آرند۔ سعدی گوید

روزگارم بشد بنادانی من نکردم شما خد رکبند

و در مسند الیہ غائب کوئی او بر ما مہربان است۔“

وہم برادر اسم علم تا احضار مسند الیہ در فرہن سامع بہ اسم بالذات مقصود
باشد - چنانکہ گوئی زید در فن طبابت یکتائے زمان است و گاہے از ایراد

علم استلذاذ مقصود باشد - جامی در لغت گوید ے
محمد کش قلم چون نامور ساخت زمیشت حلقہ طوق کمر ساخت
و گاہے اظہار عظمت شان نظامی گوید ے

ز راجہ منعم پیل پولاد خاے کہ بر پشت پدیاں کشم بلیاے
اے ز راجہ منہستم کہ در شجاعت و جلاوت مشہور آفاق است و گاہے
تیرک - ے

خدائے خواست کہ بر عالمے بنشاید

ترا بر حمت خود پادشاہ عالم کرد

وہم تعریف مسند الیہ بہ اسم موصول ہے آرند ہر گاہ مخاطب غیر از صلہ بر
احوال مختصہ او اطلاع نہ داشتہ باشد - چنانکہ گوئی "آنکہ ویشب در بزم مشاعر
غزلے تازہ خواندہ بود و در فن ریاضی ہمارت تمام دارد - وہم تعریف بہ اسم موصول

گاہے برائے مصلحت عدم تصریح باسم مے کنند - چنانچہ دریں شعر ے
آنکس کہ مرا بکشت باز آمد پیش ماناکہ دلش سوختہ برشتہ غیش

وہم نظر بہ تفہیم امرے در محاورہ گویند گذشتہ آنچہ گذشتہ فقیر مولف
را دقتے در ایام شدت سر با بخانہ دوستے لب آب اتفاق بہیت افتاد - بشیر

و برنج لازم ضیافت بجا آورد - چون بستر خواب مائل شدم گلیم سبک که
پنبه اش بغایت تنک و اجزایش از هم گسته پاره پاره بر او پیکر جمع گشته بود
پیش من آورد طوعاً و کرهاً خود را بدان پیچیدم - و شب آن همه زحمت سرما
کشیدم - ملولانه

پس از من که چون بگذشت آن شب
من و سرما و لب سرگرم یا رب

بامداد آن چو سراز باین خواب برداشتم به آب رخ بست دست به وضو
برافراشتم چون از فریضه صبح فراغت یافتم آن دوست به تهیید عذر تقصیر کیه معلوم
او بود زباں به معذرت برکشاد - روحی خسته و درم قطعه که در کیفیت احوال آن
شب گفته بود با قلم فرنگی بر کشیده به تشش داد - قطعه این است - قطعه

نمود بالذاتین شهر سرد سیر زمین	که از تطاول سرما نهفته ام همه شب
گلیم کهنه به برداشتم ز بد بختی	به تارهایش در اشک نهفته ام همه شب
چو غار پشت سرو پائے من شده یکجا	تنک به دامن سرما نهفته ام همه شب
ز سرد مهری یا ران گرم خو گوئی	چرخگی چو گل تر شگفته ام همه شب
فراخ بود سماط برنج و شیر کز آن	ز کام و سرفه و بلغم برفته ام همه شب
براستخوان نجفم برفت آنچه برفت	و بسم تکلف نه گفته ام همه شب
کنار رود در آن مهر رخیز و شاق	عز و شش ناله روحی شفته ام همه شب

وہم بغرض تنبیہ مخاطب برخطائے کہ در حق دے گماں بزند۔ سعدی گوید۔

۵

آنچہ دیدی برقرار خود نماند و آنچہ بینی ہم نماند برقرار
در حق مخاطب گمان آں بود کہ اعتبارات فانیہ و نسویہ را قرار دادے و ثبات
نہادہ فرصت عمر را بغفلت مے گذارد۔

وہم بغرض ایما بسوئے جہتِ خیر کہ از قبیل خیر است یا شر سعدی گوید ۵
ہر آنکہ تخم بدی کشت چشم نیکی داشت
دماغ بیہدہ بخت و خیال باطل بست

دریں شعر و رسلۃ اسم موصول کہ معطوف و معطوف علیہ است ایما درست بخت
خیر کہ مشتمل است بر لے از شر کہ تعبیر ازاں بہ خیمت و خسراں تو اں کردن۔
تعریف مسند الیہ بہ اسم اشارہ ہم مے آرند معلوم است کہ در زبان پارسی
اسم اشارہ برائے واحد قریب مذکر باشد یا مونث لفظ ایں موضوع است
و برائے جمع ایناں و برائے واحد بعید لفظ آں مذکر باشد یا مونث و برائے جمع
آناں۔ حافظ گوید۔

۵

شراب لعل کش و روے مرجیناں ہیں
خلاف مذہب آناں جال لکا ایناں ہیں
اما ایں ہر دو صیغۃ جمع مخصوص بذی العقول است و برائے جمع غیر ذوی

ذوی العقول اینہا و آئینہا گویند۔

و این ہر دورا ذوی العقول ہم نے آرند و مقصود از تعریف مسند الیہ
 بہ اسم اشارہ گاہے امتیاز آں باشد از غیر بروحہ کمال عرفی گوید
 ۵
 این جام کہ از رائے شیر تو فلک ساخت
 زود آ کہ کند غنچہ گل مشہرت جیم را

و ہمہ گوید۔ ۵

این شیمہ و این سبز و این لالہ و این گل
 آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید
 و گاہے تحقیق چنانکہ گوئی ”این آئینس است کہ دیروز پدر خود را
 دشنام مے داد“ و گاہے تعظیم و این بلفظ آں مے آید و اکثر موارد حکیم ثنائی
 گوید۔ ۵

آں ز فضل آفت ہر رائے فضول آں علمدار و علمدار رسول
 علم بالفتح اشارہ است بسوئے علم کہ جناب شمیمت مآب صلی اللہ
 علیہ وسلم در عزوہ خیمہ بحضرت اسد اللہ الغالب علی ابن ابی طالب
 ارزانی داشتہ دعائے فتح پر دست وے فرمود۔ و علم بالکسر اشارہ
 است بسوئے حدیث مشہور انا مدینۃ العلم و علی بابہا لا غنیمت
 گوید۔ ۵

عزیز آل انتخابِ سینہ ریشاں
جوابِ مصرعِ زلفِ پریشاں

و تعریفِ مسند الیہ بہ اضافتِ مطرواست و مقصود از آل گاہے
اختصار در کلام باشد تا مفہومش بزودی ہرچہ تمام تر در ذہن سامع استقرار
یابد۔ کہے راست ۔

ماہم این ہفتہ شد از شہر و بہ چشم سالے است
حال ہجراں توجہ دانی کہ چہ مشکل حالے است
لفظ ماہم نظر بہ قلتِ حروف و مقامِ اظہارِ خبرت و سائمتِ مختصر تر
مے نماید از لفظ یارنا زین من و غیر ذلالت ۔ و گاہے از اضافتِ تعظیم
مضاف الیہ مقصود مے باشد۔ چنانکہ گوئی: ”آقا تم ہرچہ مرضی باشد بفرمایند
پیش خدمت بندہ حاضر است“ و گاہے تعظیم مضاف بجائی گوید
نہیجے کہ دیا مصر خیزد کہ دشیم غبارِ مصر پیزد
مرا خوشتر از اں باباست صید بار کہ آرد نافہ از صحرائے آثار
در اضافتِ غبارِ سوئے مصر تعظیم غبارِ مندرج است کما لا یخفی بعدی
گوید۔

چوں سگِ ندۂ گوشت یافت نپرسد کاین شتر صلاحت است یا خرد و جال
و گاہے تحقیر مضاف چوں در مثال مذکور خرد و جال۔ بخلافِ خرد عیسا

کہ مقصود از اضافت تعظیم مضاف است - سعدی گوید - ۵
 خرمیے اگر یکہ ردو چوں بیاید بہنور خراشد
 چہ اگر مفہوم تعظیم خردیں شعرا اعتبار نکند - مصرع ثانی بمصرع اول مربوط
 نئے شود - و گاہے مقصود از اں کفایت تفصیل چیزے بود جائیکہ تفصیل
 متعذر باشد چنانکہ گوئی "چو در آں قعر رعل اقامت انداختیم اہل بلدہ
 بتقدیم لوازم خدمت ما پیرداختند - صائب گوید - ۵
 با اہل دروکار بود داغ عشق ۱ برہر گلے کہ عطر ندارد گل از نیت
 و تنکیر مسند الیہ گاہے بقصد افراد آں آرد - حافظ گوید - ۵
 لعل از کان مروت بر نیاید سالہا است
 تابش خورشید و سحر ابر و باران ۲ اچہ شد
 و گاہے تحقیر - چنانکہ تنوین در تازی افادہ تعظیم و تحقیر ہر دو میکنند - در
 پارسی یائے مجہول و ہمزه بر حرف ہاء کہ در آخر کلمہ باشد مفید معنی تعظیم و تحقیر
 باشد - سعدی در مقام تعظیم گوید - ۵
 یتیمی کہ ناکردہ قرآن در دست کتب خانہ رچند ملت بہشت
 وہم او در مقام تحقیر گوید - ۵
 طبعیے کہ باشد خودش زرد روے
 از و داروئے سرخوردنی مجوے

و ہمزہ متضمن معنی تعظیم مؤلف راست - ۵
 نظارہ کہ رنگ تسلق نثار اداست
 در بزم دوست دارغ دلش در بہا دہند
 و ہمزہ متصل بر معنی تحقیر - میر رضی دانش مشہدی گوید - ۵
 و خمیزہ بدل از چشم اشکبار نماند
 شکست شیشہ سیماب در کنار مرا

و ایراد وصفی برائے مسند الیہ نظریہ کشف و ایضاح آں از آں
 جہت کند کہ آں وصف در اصل معنی برائے مسند الیہ موضوع است و
 ہمیں را صفت کاشفہ گفته اند - چنانکہ اہل میزان در تعریف انسان گویند
 آدمی تن زندہ گویاست و علوم است کہ درین مثال ہر چہ مسند پر سہ لفظ
 مشکل است اما در معنی آں را حقیقت واحدہ اعتبار باید کرد و پس تعلو
 در لفظ است نہ در معنی و وصف گاہے افادہ معنی تخصیص کند یعنی
 از اسمائے نکرہ اشتہار کے کہ میان آنہا باشد کم کند - یا رفع احتمال غیر
 میان اسمائے معروف و بنا کہ گوی زید تاجر مرد راست باز است و گاہے
 افادہ تاکید محض کند - چنانکہ گوی "دیروز گذشتہ باد سردی وزید -
 اما در پارسی این نوع تاکید را از بلاغت نمے شمارند -

و مقصود از تاکید مسند الیہ گاہے تحقیق مفہوم و تقریر بدلول آں

می باشد - و این در جائے باشد که متکلم سامع را غافل از سماع گمان برد
یا احتمال آن داشته باشد که سامع آن را بر معنی غیر مقصود حمل خواهد کرد
حافظ گوید -

۵

دل و دینم دل و دینم پر دست برودش برودش برودش
مقام استشها و مصرع ثانی است که مسند الیه سه بار تکرار یافته
و مصرع اول مشتمل بر تاکید است اما مکرر مفعول به است نه مسند الیه -
و هم تاکید گاهیه و مقام دفع توهم تجوز استعمال کند - چنانکه گوئی
"اعلم حضرت خود به نفس نفیس به انصرام این هم بزرگ متوجه شد" لفظ
خود به نفس نفیس بر پیل تاکید است تا سامع را گمان آن نه رود که انصرام
هم بر دست احدی از اعیان دولت اتمام یافته هم در مقام دفع
توهم عدم شمول - حافظ گوید -

۵

گر من آلوده دینم چه عجب همه عالم گواهی صحت دست
لفظ همه تاکید است عالم را - و در پاسی فصیح تاکید بر مکرر مقدم
آرند بخلاف تازی کمالیخی -

و ایراد عطف بیان بعد از ذکر مسند الیه بغرض افاده ایضاح آن
باسم مختص مطر است - چنانکه گوئی - "مخدوم مایرزا علی قلی خان دیروز
از حج بیت الله بولین مراجعت فرمودند و همچنین درین مصرع مؤلف

شبه شرق خورشید بر زد علم

خورشید عطف بیان است شبه شرق را -

و ایراد بدل از مسند الیه اکثر نظریه افاده زیادت تقریر می کند
چون بدل مشتعل باشد بر نوع از ایضاح و تفصیل چنانکه گوئی - "برادر شما
زید شب پیش من آمده بود" و معرفت فرق میان عطف بیان و بدل خالی از
صعوبت نیست کما صرح به التبیان

و عطف چیز بر مسند الیه افاده تفصیل کند مع اختصار و عبارات

سلمان ساوجی گوید -

علت پیری و درو پیا و ضعف جسم و چشم می برد در دوسر من بنده را از خدمت
هم عمری گوید -

این چشمه و این سبزه و این لاله و این گل

آل شرح ندارد که بگفتار در آید

دریں هر دو شعر مسند الیه که فاعل فعل است بحرف عطف مربوط و به

عطف تفصیل فاعل مطلوب است نه تفصیل فعل که مقصود نیست و قید مع اختصار

در عبارت از اا اختیار آمده تا ترکیب زید پیش من آمد و عمر و پیش من آمد -

از ما نحن فیه خارج ماند - زیرا که دریں ترکیب چند تفصیل مسند الیه ملحوظ است

اما از اختصار عاری است - بل از قبیل عطف جمله بر جمله است و آنچه گفته اند

کہ قید مذکور برائے احتراز است از مثل ترکیب زید پیش من آمد عمرو
پیش من آمد بے حرف عطف غلط است زیرا کہ دریں ترکیب بیچ دالت
بر تفصیل مسند الیہ نیست۔ بل گمان آن است کہ کلام ثانی از کلام اول بر
سبیل اضراب واقع شدہ۔

و گاہے عطف افادہ تفصیل مسندے کند چنانکہ گوئی۔ زید آمد پس
عمرو۔ و زید آمد باز عمرو۔ و فرقی میان پس و باز کہ ہر دو برائے عطف اند
ہمان است کہ در تازی میان فار و ثم یعنی پس برائے تہتیب بلا تہلت
است و باز برائے تراخی و دریں ہر دو جملہ ہر چند کہ تفصیل مسند الیہ ہم از
خوانے کلام مفہوم مے گردو۔ اما مقصود بالذات نیست بل بتبعیت
تفصیل مسند لازم آمدہ۔ و تفصیل مسند بہ نحو یکہ در جملہ اولی آمدن عمرو بعد از
آمدن زید بلا تہلت و وقوع یافتہ و در جملہ ثانیہ آمدن عمرو بعد از آمدن زید
بتراخی مقصود بالذات متکلم است و ایں نکتہ شنیدنی و گرفتنی است۔
و تاخیر مسند الیہ در جائے کند کہ مسند متعقبنی تقدیم آں باشد چنانکہ در
بحث مسند مذکور خواہد شد۔

آنچہ تا غایت سمت ذکر یافت ہیگی نظر بہ مقتضائے ظاہر حال بود۔
و گاہے چنان باشد کہ بسبب اقتضائے حال اخراج کلام برخلاف اقتضائے
ظاہر مے کند و وضع ضمیر بجائے مظهر و بالعکس از ہمیں قبیل است مثال

وضع مضمربجائے مظہر۔ چنانکہ میرزا رفیع قزوینی گوید ۵
 بامن اگر سپہر بود سرگراں چہ باک
 چوں پیر گشت ناز پذیرے تو او کشید
 در مصرع ثانی ضمیر فعل ناقص راجع بسوئے پذیر است وہماں ضمیر
 مسند الیہ است و ایں خلاف متفقنائے ظاہر است چہ متفقنائے ظاہر آن
 است کہ می گفت ”چوں پیر پیر گشت نازش می تو او کشید و نکتہ دریں
 نقل اسلوب آن است کہ ناز پذیر ترکیب اضافی است و مفہوم اضافت
 مظہر شعر است از قوت تخصیص مضاف با مضاف الیہ و ایں قوت در ترکیب
 ”نازش می تو او کشید“ یعنی در صورت اضافت بسوئے اسم مفعول متصور
 نیست زیرا کہ تفاوت است میان چیزے ثابت بے واسطہ و ثابت
 با واسطہ انہم فائدہ لطیف و مثال وضع مظہر مقام مضمربجائے عری گوید ۵
 گل ہم چہ کند باد صبا خواست کہ عری
 آمد سو کشمیر و گلش بر اثر آید
 اے گل بر اثرش آمد متفقنائے ظاہر آن است کہ می گفت او بر
 اثرش آید یعنی اسم مضمرب مقام مظہر کفایت می نمود اما نظر بہ زیادتِ ممکن مسند الیہ
 در ذہن سامع بصورت اسم مظہر مذکور شد و اگر مضمربے بود مفہوم ممکن صورت
 نے بست زیرا کہ متکلم در شعر ما قبل اہتمام بہ انتظار گل ذکر نمود و بعد از آنکہ

موجب توقف ظهور گل را ایماں ساخته و دریں صورت ناگزیر است کہ سامع
منشطر به صراحت لفظ گل را استماع کند تا کلفت انتظارش مرتفع گردد۔
و از قبیل وضع مظهر مقام مضمراست لفظ زمین در مصرع ثانی شعر فرخی ہستانی
اگرچہ از باب مسند البیہیت ۔ ۵

چوں تو از بہر تماشا بر زمینے بگذری ہر گیا ہے زان زمیں گرد زبان افتخار
و ہم لفظ رسول اللہ در شعر سید حسن غزنوی ۵
یا رسول اللہ سزاواری کہ گویم اے خدا بر رسول اللہ دو دانہ ہرچہ بہت افزوں است
و این تکرار متضمن معنی تبرک و استلزام است۔

و گاہے مقصود استعطاف و استرحام باشد۔ امیر خسرو گوید ۵
خسرو غریب است و گدا افتادہ در شہر شما
باشد کہ از بہر خدا سونے غریباں بنگری
و نگفت کہ من غریب ہستم۔

و از قبیل نقل اسلوب است کلامی کہ در اصطلاح علمائے بلاغت
آں را التفات مے نامند و آں خیال است کہ معنی را بطریقے از طرق
ثلاثہ یعنی تکلم و خطاب و غیبت ادا کنند پس ہماں معنی را بطریقے از طرق
مذکورہ کہ خلاف مقتضائے ظاہر و خلاف ترقب سامع باشد تعبیر کنند و چوں
نقل ہر یک از طرق ثلاثہ بدیگرے بر دو وجہ امکان دارد۔ نقل اسلوبے

دیگر رانشش صورت متصور است اما شرط آن است که معتبر به شخص واحد
باشد اول از تکلم ب خطاب عربی گوید ۵

قصه مهر و وفا با تو نیارم گفتن کاین حکایت چو نهایت نپذیرد اول
عربی افسانه مخوان بیت دیگر شعر است گوشه چشم نموند که تنگ است محل

دوم از خطاب به تکلم هم او گوید ۵

عربی آغاز گریه کن شاید کاین کهن خاکدان خراب شود
نشسته آسمان بدست تو نیست گریه ختم جہاں خراب شود

سوم از خطاب به غیبت کسی راست ۵

بدیدہ سوائے تویی آسمان لے خور برویت گرفتہ نور علی نور
بہ باہ عافیتش آں سیب سپیں چاہے خواستہ از عین کافور

چهارم از غیبت به خطاب عربی گوید ۵

عزم او گر باغبان دہر گرد و دور نیست
گر نشود چوں آفتاب اندر جہاں سیار گل

به خطاب انتقال می کند ۵

اوا کہ از اندیشہ عقل صلح اندیش تو
بر نفس بندورہ غمازی اسرار گل

پنجم از غیبت به تکلم انوری گوید ۵

بندہ امشب با جمال الدین خلیب او برائے و ملک چوں خوشید و تیر
تا با کنوں خیز و میزے داشتیم زانکہ در عشرت نباشد زو گزیر
ششم از تکلم بعینیت انوری راست ۵

ورنہ فردا اوست ما و اوست کائے مسلمانان زین کافر نفیر
انوری این خرد گیهائی کند تو بزرگی کن بر و خردہ مگیر
و چوں مسائل مسند الیہ منجربہ بحث خلاف مقتضائے ظاہر شدہ بعضہ
از موار و آن را کہ باب مسند الیہ تعلق ندارد حوالہ رقم ۷۷ سازیم تا مجموعہ
از و یاد بصیرت طالبان فن معانی آید۔ ازاں جملہ یکے آن است کہ کلام
مخاطب را بر خلاف مراد او حمل کنند حافظ گوید ۵
گفتم کہ ماہ من شو گشتا اگر بر آند
معنی ماہ را بر خلاف مراد مخاطب حمل نموده۔

و ازاں جملہ است ایراد فعلیہ بدلتی کہ یکے از ہر دو حقیقتہ معمول
آں فعل باشد و دیگرے مجازاً۔ سعدی گوید ۵

کساں شہد نوشتند و مرغ و پرہ مرار وے ناں جی نہ بیند ترہ
شہد حقیقتاً معمول فعل نوشتند واقع شدہ و مرغ و پرہ مجازاً زیرا
کہ مرغ و پرہ و فی است نہ نوشیدنی۔ و این را از قبیل ۵
علقہ قتبنا و ساء باردا - باید دانست -

مسند

معنی اسناد معلوم است و مسند در جملہ اسمیہ خبر است و در فعلیہ فعل
و جملہ فعلیہ یا خبر باشد یا انشاء پس بدانکہ حذف مسند جائز است آل
را و جوہ مختلفہ مے باشد مثلاً قصد اختصار و اختصار از عبت خاقانی گوید

۵

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من
بر من چہا نے مردوزن بخشیدہ اند الا کہ تو

یعنی من در وطن آسودہ نیستم و تو بر من نہ نشو و نہ وہم در بعضی از
موارد متعلق مسند را ذکر کنند و مسند را حذف چنانکہ سعدی در گلستان از
زبان یکے از اہل مجلس در حق مطربے گوید ”ہممہ عمرش در ہے در کف
نبودہ است و قرائنہ در وف“ و جائے دیگر گوید ”ہممہ کس را ندان تیرشی
کند گرد و قاضی را بہ شیرینی“ دریں ہر دو جملہ در وف و بہ شیرینی متعلق بہ
مسند محذوف است یعنی در وف نبودہ است و بہ شیرینی کند گرد و وہم دریں
معنی است شعراء

۵

قرار در کف آزادگان نگیرد مال نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غزال

یعنی نہ صبر در دل عاشق قرار گیر و نہ آب در غربال قرار گیر و۔
 و برائے حذف قرینہ مے باید مثلاً وقوع کلام در جواب سوال چنانکہ
 سعدی در گلستان گوید ”لقمان را گفتند ادب از کہ آموختی گفت از بے
 ادبیاں“ یعنی من ادب از بے ادبیاں آموختم۔ و این مثال مشتمل است بر
 حذف مسند و مسند الیہ ہر دو و ازیں واضح تر آنکہ شخصے را کوئی ترا کہ زو؛ او
 در جواب گوید زید۔

و همچنین ذکر مسند را وجوہ مختلفہ است از انجملہ تحقیق مع التاکید است
 چنانکہ سعدی گوید۔ ”در حال اعرابی کہ شبی یکے را از دوستاں نزد خود پڑوتا
 و شبت تنہائی بہ ویدار وے منصرف گرداند۔ چوں آں دوست بر در ہماش
 وقوف یافت تمامی بر دوسفر کرد۔ بامداداں چوں گریاں دیدندش کسے
 گفت حال چیست؟ مگر آں در ہماے ترا زد و برد گفت لا والہ بدرقمہ برد۔
 دریں مثال جملہ لا والہ بدرقمہ بر و مقام استشہاد است اگر اعرابی در جواب
 سائل مے گفت لا والہ بدرقمہ معنی تحقیق مضمون جملہ و تاکید بذری فلتن
 در اہم متصور نمے بود۔

و ہم در مقام تعریف بہ غباوت سامع ذکر مسند ضروری است چنانکہ
 کوئی زید برادر من است در جواب شخصے کہ از تو سوال کند برادر تو کہ ام
 است و ہم در مقام تعیین مسند کہ اسم است یا فعل تا اسم دلالت بر ثبوت

و استمرار کند فعل بر حدوث و تجد و چنانکہ در نحو مقرر است۔ مثلاً گوئی "زید گریان
 است و زید مے گرید، زہار کہ ہر دو جملہ را متحد المفہوم کماں بری و ایرامسند
 بہ فعل بہ غرض افادہ تفتید آن است بہ یکے از از منہ ثلاثہ کہ ماضی و حال و
 استقبال است بروجہ اختصار۔ زیرا کہ فعل بنفس صیغہ خویش دلالت بر
 یکے از از منہ ثلاثہ مے کند و دریں دلالت حاجت بہ قرآن ندارد۔ بخلاف اسم
 کہ بے انضمام قرنیہ خارجہ دلالت بر زمان نکند چنانکہ گوئی زید امروز گریان
 است و چوں وضع اسم منہی است بر ثبوت وجود چیزے فی حد ذاتہ بے آنکہ
 در تحقق وجود بہ تدنج حالے از حالے محتاج باشد چنانکہ معہود فعل است۔
 زیرا کہ تحقق وجود فعل را ناگزیر است از حصول آل شایہ فشیاء پس فرق
 است میان اسناد اسم باسم و میان اسناد فعل باسم چنانکہ بالا گذشت
 و برہیں اصل منہی است فرق میان ہر دو گوئہ اسناد۔

مخفی میاد کہ در بعضے از مواو کلام مسند را مقتید بشرط میکنند و در زبان
 تازی ادوات شرط مختلف است و ہر یک از اں افادہ معنی غیر معنی ادوہ
 دیگر کند و در زبان پارسی ادوہ شرط ہمیں ہر دو حرف آرواگر مستعمل است و
 میان ایں ہر دو ادوہ معنی تفاو تے نیست بخلاف زبان تازی کہ ہر یک

۱۔ و گاہے حرف چو و چوں کہ مشعر از معنی ظرف است متضمن معنی شرط مے باشد۔ اما دریں
 مقام خارج از بحث است۔ ۱۲

از ادوات مثلاً ان ولو اذا وغیر ذلک افادہ معنی جدا گانہ سے کند تا جملہ
 ان جاء فی زید اگر منہ تعلق بہ استقبال دارد و جملہ لوجاء فی زید لامکرمتہ
 بماضی و جملہ اولیٰ بر جہزم وقوع شرط و لامکرمتہ لالت یکیند بر عدم وقوع شرط
 و همچنین ادوات شرط لزبان تازی معانی مختلفہ قرار داده اند و در زبان پارسی
 شرط ہمیں بریکے از ہر دو اداۃ مذکورہ ایراد سے کند و بس چنانکہ کوئی اگر زید
 پیش من ادا آمد و اگر زید پیش من سے آمد حرف شرط نسبت زبان استقبال ماضی امتیاز سے
 نیست - لغم و در زبان پارسی نوع تفاوت معنی از صیغہ فعل سے تو اس
 شناختن مثلاً اگر بمعنی کوہ - سعدی گوید ۵

سو و دریا نیک بودے گرنہ بودے بیم موج
 صحبت گل خوش بدے گرنیستے تشویش خار
 و چوں بر فرق ہر دو زبان در ادوات شرط و وقف یافتی بدانکہ تقیید
 مسند بشرط کا ہے بغرض تہدید باشد - سعدی گوید ۵
 ز گوش پنبہ بر دل آرد و اد خلق بدہ
 و گر تو نے ندہی داد روز داوے ہست
 فردوسی گوید - ۵

اگر خبر یکام من آید جواب من دگر زو میدان و افراسیاب
 در شرط تہدید سے مضمراست کہ بیش ازاں در الفاظ دیگر تصور نیست

و چند آنکه اجمال است و وقوع آن در نفس اثرے تمام دارد تا مصرع ثانی
تفصیل آن اجمال است و الحق کہ ادائے این معنی بدیں اسلوب لطیف
احدے را بہرولت دست ندد۔

و توینخ مع انجیل ہم او گوید ۵

اگر ما در شاہ بانو بدے مرا سیم و زرتا بزا نو بدے
شرط متضمن است بر معنی تبری کہ مستلزم توینخ است بہ نحو یکہ افادہ
تخیل ہم مے کند۔

و الزام و تکیہ - سعدی گوید ۵

گر از عہد خردیت یاد آمدے کہ بیچارہ بودی در آغوشش من
نکردی دریں روز بر من جفا کہ تو شیر مردی و من پیرہ زن
پیرہ زن سپر خود را بطریق الزام مے گوید و حجت اورا مے شکند کہ
جفاے تو بر من متضمنے مرآت و احسان نیست و ہم متضمن معنی تخیل است
و مثال تکیہ - حافظ گوید۔ ۵

در کوئی نیک نانی مارا گذر ندادند گر تو نے پندی تغیر وہ قضا را
شرط و مصرع ثانی مشتمل است بر تکیہ و میان الزام و تکیہ فرتق
عام و خاص است۔

و ہم افادہ معنی تعلیق امرے بجال غلطی یا عادی کند۔ سعدی گوید

اگر مجنون و لیلی زندہ گشتے حدیث عشق ازین دفتر نشتے

وہم او گوید۔

اگر خود بر در پیشانی بپیل نہ مرد است آنکہ دورے مرنی نیست
وگا ہے برائے افادہ معنی اظہار رغبت در امرے کہ مختص و مکمل است
سعدی از زبان حال گریہ می گوید۔

اگر رستم از دست این تیر زن من دوش و ویرانہ پیر زن
وگا ہے برائے ترغیب مخاطب یا تافول کسے راست۔

جوانی چوں نسیم نو بہار است ولے پر آب و رنگ گلزار است
اگر دریافتی برداشت بوس و گر غافل شدی افسوس افسوس!!

در مابقی ذکر یافتہ کہ در زبان پارسی حرف شرط ہیں آں و اگر
یافتہ شدہ و در تازی برائے شرط ماضی و مستقبل و امر مطلق و غیر مطلق و نحو

جد اگانہ تجویز کردہ اند وہم گفتہ ایم کہ معنی لو کہ در تازی برائے شرط ماضی
مستعمل است در زبان پارسی از صیغہ فعل ماضی تہنی یا ماضی استمرار

کہ با حرف شرط ایرادے یا پداخذے کنند و تفصیل معنی لو آن است کہ ایں
حرف برائے شرط در ماضی جاتی کہ انتفائے شرط یعنی بود و از انتفائے

آں انتفائے جزا لازم آید مستعمل است چنانکہ کوئی لوجاء فی ذیل لا کہ متہ
یعنی اگر زید پیش من سے آمد ہر آئینہ لازم اکرام اور ابجا آوروے یا

اگر زید آمدے ہر آئینہ لازم اکرام اور ابجا آوروے ہر گاہ

که آمدن زیتحق نشد لوازم اکرام او هم وقوع نیافت و علامه تفتازانی
 در مختصر گفته اند لا دلالت علی ان انتفاء الثاني فی الخارج الا هو
 بسبب انتفاء الاول ط یعنی کو موضوع است برائے دلالت انتفائے
 ثانی یعنی جزا در واقع بسبب انتفائے اول یعنی شرط -
 چوں مفهوم کویدانستی هم برین نسق قیاس کن اگر بمعنی کو را در
 زبان پارسی پس معنی شعر فردوسی چنین باشد که نابودین سیم وزر مر تا بزانو
 بسبب آن است که مادر شاه بانو (محرّه) نیست - بل کنیزک بوده است
 و هم نظامی گوید -

ه

اگر دیدم در خود افزائش طلب کرده جائے آسائش
 یعنی عدم طلب جائے آسائش را بسبب نادیدن افوائش است
 در خود - بدانکه اگر بمعنی کو را ناگزیر است از صیغه ماضی تمنائی یا استمرار
 بنحویکه هیچ گونه تحول ازاں جایز نیست - اما در بعضی از مواقع صیغه
 مضارع را که بمعنی حال و استقبال هر دو مستعمل است نیز استعمال کنند
 و آن را بمعنی تمنی می گیرند و غرض ازیں نوع تحول استحصار مطلب
 باشد که متکلم را مرغوب خاطر و مقصود بالذات است - حافظ گوید ه
 اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل را
 بخال هندوش خشم سمرقند و بخارا را

دریں شعر فعل آرد کہ صیغہ مضارع است بمعنی تمہی ماخوذ است و
 ایں توجیہ منہی پر بلاغت است و کسانیکہ بمعنی مستقبل گماں بردہ اند شعر
 را از مقام بلاغت مخط ساختہ اند کما لا یخفی علی من لہ ذوق سلیم و
 طبع مستقیم۔ و تقدیر کلام اینکہ اگر آں ترک شیرازی دل مارا بدست آوے
 بخال ہندوش سمرقند و بخارا را بخشیدے۔ و اگر احدے اند عیان کور
 باطن سر خلافت وارد مصرع حافظ ع

مدعی گر نکند فہم سخن گو سرو خشت
 بجوابش برخواں و آنچہ گفتہ آمد بخاطر نشان۔

اما تنکیر مسند از برائے حصول منہی تعظیم باشند۔ چنانکہ گوئی۔ ”زید
 مردے است“ عرفی گوید۔

خود ستائے است کہ تا من در رحمت نروم
 ایں گماں داشت کہ دورانش نیاورد بکل
 یعنی عرفی خود ستائے بزرگ است۔

و گاہے برائے استخفاف۔ چنانکہ گوئی او خیلے بد بدہ است و
 گاہے تخصیص مسند تبرکب اضافی یا توصیفی کند تا دلالت بر کمال افادہ
 معنی کند۔ سعدی گوید۔

تو اصل وجود آدمی از نخست و گہر چہ موجود شد فرع تست

یعنی تو اصل وجود هستی۔ اگر اصل را بسوئے وجود اضافت
نمے کرد۔ ہر آئینہ اقسام فائدہ متصور نے بود و ترکیب تو صیغی چنانکہ کوئی
زید مروے پاکباز است۔ عزت شیرازی گوید

گر بکار معصیت مے آمد آں ہم بد نبود

نامہ اعمال عزت فرد باطل بودہ است

فرد باطل ترکیب صیغی است کہ موجب تخصیص مندر است حاصل شعر آنکہ اعمال حسنہ عزت از
معصیت بدتر است و حصول این معنی موقوف است بر تخصیص مذکور۔

اما تعریف مسند از برائے آں بود کہ سامع را افادہ حکمے برابر
معلوم کند چنانکہ کوئی زید برادر است و ایں در جائے گویند کہ سامع از ذات
زید و نام او آگاہ باشد و برابر بودن اورا نداند و اورا ایں معنی آگاہ
سامعین مقصود متکلم باشد۔ اما در جائیکہ سامع مے داند کہ متکلم را برابر مے
ہست لکن از تعیین ذات و نام او آگاہی نداشته باشد جملہ مذکورہ را
استعمال نکنند۔ بل گویند۔ برابر تو زید است۔

از نیکہ گفتہ آمد و استہ باشی کہ آنچہ علمائے نحو گفتہ اند کہ چون مبتدا و
خبر ہر دو معرفہ باشند ہر چہ را کہ خواہی مبتدا تجویز کن و دیگرے را خبر نہ علی الاطلاق
است زیرا کہ ہر دو یکہ مزبورہ و مفہوم متساوی الاقدام نیستند۔ بل قول
نحاة مقید است بر تحریری مقام کہ آیا مقصود متکلم تعیین ذات و نام زید

است یا اخبار از برادر یون او پس بقاضائے ہرچہ کہ مقصود باشد
 آن در ترکیب کلام مستحق تقدیم بودہ مبتدا خواهد بود و دیگرے خبر متاخر یعنی
 ہرچہ کہ اہم باشد از مبتدا و خبر تقدیم آن را واجب دانند۔

تقدیم و تاخیر

بداں اسے قاری ہوشمند کہ اس باب مشتمل است بر فوائد کثیرہ و
 محاسن لطیفہ کہ متکلم بلوغ را از دانستن آن گزیر نیست و ما بحولہ تعالیٰ طبع
 قواعد علم معانی بعضے از مسائل ضروریہ را در معرض بیان مے آریم تا پاسی
 و اماں را موجب از ویاد بصیرت افتد۔

پیشبیدہ نماید کہ تقدیم چیزے در جملہ برو و نوع است۔ اول تقدیم
 علی ثنیۃ التاخیر و صورتش آن است کہ چیزے را مقدم آید بر ہماں حکم و
 جنس کہ پیشتر بر آن حکم و جنس بودہ است چنانکہ در جملہ اسمیہ کوئی شاعر زیاد
 است و در فعلیہ کوئی زود عمر و ازید مے بینی کہ لفظ شاعر و در مثال اول از
 خبریت و لفظ عمر و در مثال ثانی از مفعولیت ہیروں زرقۃ است۔ بل ہر یک
 انہ ہر دو بر ہماں قرار قائم است کہ در صورت عدم تقدیم بودہ است ثانی
 تقدیم لا علی ثنیۃ التاخیر و صورتش آن است کہ چیزے را مقدم آید بر نحو کہ

آن را از حکم دیگر بل از بابے دیگر نقل کنند و این درجے متصور
 باشد کہ دو اسم پاکید گیر متصل آرند و ہر یک از ایشان مبتدا و خبر تواند بود۔
 گاہے این را بر دیگرے و گاہے آن دیگرے را بر این مقدم سازند۔ چنانکہ
 گوئی۔ زید سپر عمر و است و باز گوئی سپر عمر و زید است و در ہر دو مثال نتوان
 گفتن کہ مفہوم اول عین مفہوم ثانی است و نہ بالعکس۔ یعنی زید و سپر عمر و
 ہر یکے در ہر دو مثال بر یک قرار باقی نماندہ است و دریں باب اصلے کہ
 اعتماد و اشیاء غیر از عنایت و استہمام بخیرے امرے دیگر تجویز کردہ اند یعنی ہمیں استہمام
 بخیر موجبیم آن بخیر باشد تفصیل این آئکہ بسا باشد کہ غرض تکلم مربوط باخبار امرے بر حق
 اہم باشد و اگر چہ تعیین فاعل و اظہار آن بر غیر التفاتے مقصود و او نباشد
 چنانکہ مر وستمگاہ کہ از ظلم و تعدی او مردم بجاں آمدہ منتظر قتل او باشند و استہمام
 آن نداشتہ باشند کہ فلانی او را از ہم در گذراند یا کسے و کسے اگر بروست زید
 کشتہ شود مخبر گوید کہ ظالم را زید بکشت دریں مقام مخبر نشاید کہ بگوید زید ظالم را
 بکشت چہ اور معلوم است کہ مظلومان را التفاتے بقاتل ظالم مبذول
 نیست۔ بل قاتل ظالم و بچہیں برکس مذکور اگر در قتل شخصے شہتہ نہ باشد
 اما بکشت و تعیین فاعل باشد مخبر نشاید کہ بگوید فلانی را زید بکشت بل محل
 آن است کہ بگوید زید فلانی را بکشت۔ سعدی گوید ۵

دوست مشمار آنکہ در نعمت زند لاف یاری و پیرا در خواندگی

دریں شعر توجہ متکلم چنانکہ مے بنی مبذول است بر دوست ناشمردن
 ششخہ کہ در حالت فراخی عیش مدعی اخوت باشد و غرض اصلی او ہمین
 است و اگرچہیں مے گفت ۵

آنکہ در نعمت زند مشمار دوست

ہر آئینہ شاہد معنی را بر کرستی دیگر جلوہ مے داد و اگر مے گفت ۵

لاف یاری و برادر خواندگی آنکہ در نعمت زند مشمار دوست

عارض دل افزوز معنی یہ گلگونہ دیگر آرایش مے یافت -

بد آنکہ بسیارے از غیر محققان زبان بر آں رفتہ اند کہ تقدیم و تاخیر در

ہر جا موجب تغیر معنی نہ افتد - بل در بعضے از مواد ہمچنین است و در

بعضے از اں بطریق توسع تقدیم و تاخیر جائز است بے آنکہ در نسخ معنی تغیر کے

راہ یا بد گوئی ایشاں گماں بردہ اند کہ تقدیم و تاخیر در بعضے از مواد مفید معنی

باشد و در بعض دیگر نظر بہ ضرورت سجع و قافیہ متکلم بشاعر تصرف و توسع را جایز نہی

دارد - بے آنکہ قصد معنی دیگر کردہ باشد و ایں آفتے است کہ بسیارے از

مدعیان تحقیق را پیش آمدہ ایشاں را در باو یہ ضلالت کشید و طالب تحقیق

را بنیاد کہ ایں معنی را کہ وہمے پیش نیست چنداں وقتے نہد چہ تقدیم و تاخیر

در عموم احوال موجب تغیر معنی مے باشد و اگرچہ غیر محقق را بر آں اطلاع

دست نہد و تصدیق آنچہ ما گفتیم در مادہ استفہام بر وجہ اظہر و ابین مے

توان دریافت زیرا کہ چون استفهام از فاعل کنند گویند زید دیر روز آمده بود ؟
 و اگر استفهام از وقت آمدن زید کنند گویند دیر روز زید آمده بود ؟ و اگر ازین
 هر دو جملہ کے را بجائے و یکے نہند غلط فاحش کرده باشند - چه در جملہ اولی
 از وقت فعل سوال نیست بل از فاعل فعل کہ زید است یا شیخے دیگر ؟ و
 در جملہ ثانیہ استفهام از وقت آمدن زید است نہ از زید یعنی دیر روز آمده
 بود یا پر روز ؟ و ازین واضح تر آن است کہ در مقام استفهام گویند تو مرا
 از رفتن باز مے داری ؟ و باز گویند تو از رفتن مرا باز مے داری ؟ و باز
 گویند مرا باز مے داری از رفتن ؟ و باز گویند از رفتن باز مے داری مرا ؟
 پیدا است کہ محقق ہر یک ازین چہار جملہ را کہ متفاوت المعنی ہستند بیک
 ترازوئے سنجیدہ بل ماسبق لہ الکلام را در ہر یک علی حدہ تعیین خواهد داد -

بدانکہ این اعتبارات مختلفہ کہ بر تقدیم و تاخیر ترتیبی شود ہمیں در
 صورت استفهام متحد و نیست بل در صورت نفی نیز ہمیں نسق قیاس
 باید کرد - مثلاً چوں بگوئی نکر وہ ام نفی فعلی مقصود است کہ ہنوز کہ دن آں
 نہایت نشدہ - لطائف گوید

نیا و دم از خانہ پنجرے نخست

تو دادی ہمہ چیز و من چیز تست

دچوں بگوئی من نکر وہ ام نفی فعلی از خود میکنی کہ کردن آں ثابت

است و هنوز فاعل آن متعین نشده سعدی راست

من نکردم شما حذر بکنید

و بر همین فرق و قیاس منبری است صحت جمله نزدَم الا زید را و لغو بون جمله
 من نزدَم الا زید را - زیرا که مفهوم جمله ثانیه مشتمل است بر دو معنی متضاد -
 کما هو اظاهر و همچنین است حال در تعلیم و تاخیر مفعول - پس اگر بگوئی نزدَم
 زید را - کلامی راست است چه مفهوم پیش از آن نیست که فعل زدن بر
 زید واقع نه شده و اگر بگوئی زید را نزدَم مضموش آن است که فعل زدن
 از تو بر انسان واقع شده و مردم گمان بردند که آن انسان زید است و توفی
 بودن آن کرده پس در صورت اول ترا جائز باشد اگر بگوئی نزدَم زید را
 و نه دیگرے از مردم و در صورت ثانی روا نیست اگر بگوئی زید را نزدَم و نه دیگرے را
 از مردم بل غلط فاش کرده باشی کما سبق فی الفاعل ازین جاست که صحیح باشد گفتن
 تو نزدَم زید را بل بنواختم یعنی بعد از فعل منفی فعل مثبت که خدا دوست می توان
 آورد و صحیح نیست گفتن تو زید را نزدَم بل بنواختم زیرا که غرض تو نه آن است که
 این فعل واقع نشد بل آن فعل دیگر وقوع یافت بل غرض تو آن است که فلاں چیز مفعول مثبت بل فلا
 چیز است و درین صورت نمی باید که بگوئی زید را نزدَم بل عمرو را و همین حکم معنوی است
 و در جواب و مجوز نیز بنا برین چوں گوئی ندیدم ترا و آن بقعه مراد توفی دیدن مخاطب
 است در آن بقعه و چوں گوئی در آن بقعه ترا ندیدم مراد تو آن است که در خانه

و دیگر اور اویده و آنچه در باب استفهام و نفی معنی تقدیم و تاخیر را بیان نموده اند
معنی در خبر مثبت قیاس باید کرد و چنانچه هنگام اخبار چیزی از فعلی که مسند است
ذکر آن چیز را مقدم آورد پس فعل را مذکور سازند چنانکه گوی زید این نامه را
رقم زده و من این کار کرده ام و تو مرا در آنجا دیده بودی و این اسلوب مقتضی
آن است که اهتمام بشان فاعل داشته باشی و این اهتمام دو صورت دارد
یک آنکه در آن بر فاعل واحد نص کنی و آن را بر اے او خاص سازی و گمان
و گیرے را با او اندهی چنانکه گوی من این نامه را نوشتم و دیگر آنکه قصد توهمها
قصد تخصیص صورت اول باشد اما به حیثی که نزد سامع وقوع فعل را تحقیق
کنی و او را از شک و انکار باز داری و اولاً بذکر فاعل آنی پس فعل را ذکر کنی تا او
مجال ظن غلط و کذب نه ماند چنانکه گوی او بسیار می بخشد و نام نیک را دوست
می دارد - درین جمله مراد تو نه آن است که غیر او نمی بخشد و نام نیک را دوست
ندارد بل مراد تو آن باشد که بر سامع واضح کرده باشی که بخشنیدن و نام نیک
را دوست داشتن شیوه اوست -

تکلمه لطیفه - مخفی میا و که در باب نفی ذکر است که عامیاں زان فاعل
هستند و بقاء را هنگام تکلم ذکر نمودن و در خط می باشد و مراد از مور و مخصوص
درین مقام ارسال انشاست و آن را این است که در بعضی از موافقی فعل
که مسند الیه آن مخصوص است و آن بر نفی آن فعل باشد که در این

عام است و از عموم مفہوم مثل اخذ می کنند - و این در کلام اساتذہ بسیار
است - سعدی گوید

ندیدم چنین دیوزیر فلک کز دے گریزند چندان ملک
درین شعر فعل منفی مسند است بسوئے تکلم و مراد از نفی فعل نہ مجرئی
از تکلم است بل از جمیع افراد انسانی و حاصل آن بطریق ارسال مثل آن
است کہ چشم دیوے است کہ ملائک از دے گریزند ہم او گوید
نہ ہرگز شنیدیم در عمر خویش کہ بد مرد را نیکی آمد بہ پیش
یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ بد مرد نیکی بنید و مؤلف راست
میارا با جمل زبیں خرت را
کہ شنیدم کس اور امر جا گفت
یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ خیر مزین بجلل را امر جا گویند - فاحظ
فانہ لطیف -

مسئلہ در باب نفی

اصل کلی در باب شناختن نفی کہ بچہ چیز متعلق دارد و امتیاز در وجہ
استعمال آن آن است کہ چیزے را کہ اہتمام نفی آن مقصود باشد متصل
بمعرف نفی آزند - چنانچہ در عموم احوال چون نفی فعل متعلق بفاعل و معرف نفی

را بفاعل متصل آرند۔ سعدی گوید ۵

نہ یاراں ہئے آید از آسماں نہ یرمیرود و دوفیہ و خواں

و چون تعلق مفعول دارد متصل مفعول آرند۔ مولوی معنی است ۵

بے ادب تنہا نہ خود را داشت بد بلکه آتش در ہمہ آفاق زد

و چون تعلق بہ متعلق فعل دارد نفی را بداراں اتصال دہند۔ سعدی گوید

نہ در کوہ سبزی نہ در باغ شمش ۵

ملخ بوستان خورد و مردم ملخ

پوشیدہ نمائد کہ اجیائے نفی را در یک جملہ ذکر کنند و جواب آن در جملہ

و بکے بصورت نفی ایراد مے کنند و دریں اسلوب کلام ہر دو معنی مجتمع اند و در معنی

صورت اثبات پیدا مے کنند بہ نحو یکہ قوت زائد در ادائے معنی مخصوص

پیدا آید۔ سعدی گوید ۵

قضا نقش یوسف جامے نکر د کہ ماہی گوش چو یونس نہ خورد

صورت اثباتش اینکہ قضا ہر نقش یوسف جامے کہ بہت ماہی گور

آن را چوں یونس قہم ساخت۔

استبصر مے داند کہ اگر متکلم ہیں معنی را ابتداء بصورت اثبات ایراد

مے کر د معنی عموم نفی بہ حیثیتہ کہ فردے از افراد یوسف جلال ازین حکم مستثنی

نمائد تصور نہ لود۔ ہم او گوید ۵

دریں باغ سرورے نیامد بلند که باو اهل بخش ازین نہ کند
 عموم نفی دریں شعر موط است بہ ہر دو جملہ منفیہ کہ مجتمعا صورت ثبات
 پیدا کردہ و بنایت مطبوع افتادہ - و ایں اسلوب نفی در کلام بلغا بہشیر از ان
 است کہ حاجت بہ ایراد امثلہ کشیرہ افتد - و حال ایراد خیر در تعلیم و تاثیر
 بر حال نفی و استفہام قیاس باید کرد - یعنی چوں خواہند کہ از چہر خبر دہند
 کہ از فعلیہ صددور یافتہ آن چیز را در ذکر مقدم آرند - چنانکہ اگر مقصود متکلم
 تحقیق صددور فعل از فاعل باشد بمعنی آنکہ سامع را در صددور فعل شک و شبہتہ
 باقی نہاند آن را ابتداء مذکور سازند - سعدی گوید ۵

من آنکہ سرتاجور داشتم کہ سرور کنار پدر داشتم
 دریں شعر مقصود متکلم آن است کہ ابتداء ذکر فاعل پرواز و تا سامع را
 از شک غیر ارباز دارد - و او را از وصفی کہ فاعل را بدان موصوف ساختہ
 آگاہ سازد - نہ آنکہ ذکر فاعل بخشتہ راندہ کہ از غیر او آن وصف را نفی کرد
 او را بدان مفرد و انمودہ - حافظ گوید ۵

من از آن حسن روزافزون کہ یوسف اشت داشتم
 کہ عشق از پردہ عصمت بروں آرد ز لیچار
 دریں شعر نیز از تعلیم فاعل کہ ضمیر متکلم است مقصود آن است کہ فاعل
 آن فعل را کرده است بہ نحویکہ سامع را در ان شک نہ باشد نہ آنکہ غیر او

آں فعل رائکدہ است وچنین است قیاس در تقدیم مفعول - سعدی گوید -

بدے رائگاہ کن کہ بہتر کس است گدار از شاہ انفالتے بس است
 و اگر کسے اشکال نماید کہ چگونه لازم آید کہ تقدیم ذکر فاعل یا مفعول مستلزم
 تاکید اثبات فعل بر اے فاعل یا مفعول مے باشد جوابش آنکہ چون در ابتداء
 کلام ذکر اسمی مجرور ذکر سامع را گمان آں مے رود کہ ہر آئینہ متکلم چیزے ابدال
 اسم اسناد خواہد کرد - و او متغیر آں اسناد مے باشد پس چون ذکر مسند و میاں
 آید و ہنش در قبول آں مستعد و باوے مانوس تر افتد و ایں معنی بضرورت در
 اثبات مسند مضبوط تر و در نفی شک و ریب مبلغ تر مے افتد - سعدی گوید -

سکندر بدیوار روئین و سنگ

بگرد از جہاں راہ یا جوج تنگ

اگر متکلم دریں شعر بعد از تلفظ اسم سکندر سکوت و رز و سامع را از غیبت تمام
 در استماع مسند پیدا شود و چون ذکر مسند بشنود و ہنش باوے اُنس تمام گیرد و
 بحسن قبول آں را تلقی نماید -

و اصل کلی دریں باب آن است کہ چیزے را کہ نانیو نشان ذکر کنند -
 آں قدر و حققہ و تاثیرے در دلما پیدا نمے کند کہ نخست بروجہ اجمال بر آں
 تہنیے رفتہ باشد چہ ایں معنی در تاکید و تحقیق قائم مقام تکریر اعلام مے گردد و

ازیں جاست کہ امام عبدالقادر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز
تصریح بدان نموده - حیث قال - ان الیوم اذا اضمحل فسر کل ذلک
افخولہ من ان ین کرم غیر تقدیم اضمحلال و در تازی ضمیر قصہ را ہمیں
شان است و اگر کسی بہ امعان نظر در اسالیب مختلفہ کلام اساتذہ وارسد
نیکو دریابد و اقتضائے تقدیم فاعل یا مفعول بر تاکید و تحقیق خبر را در جائے بوضوح
تمام تصدیق می توان کرد و کہ در کلام سابق از منکرے انکار امرے رقتہ باشد
چنانکہ شخصے گوید "از آنچہ کہ گفتی خبر ندارم" بجوابش گوئی "بندگان عالی از آنچہ
کہ گفتی خوش آگاہ ہستند" وہم در مقام شک این نوع اسلوب کلام را استعمال
مے کنند چنانکہ شخصے گوید گویا تو از فعل فلانی آگاہ ہستی - بجوابش گوئی من
نمود از آنچہ کہ رفت آگاہ ہستم - اما سر رشته رفتی و مدارات را از دست میدہم
وہم در مقام تکذیب مدعی چنانکہ گوئی "فلانی خود را دلاور گمان مے برد و او از
سایہ خود مے لرزد و وہم در مقام وعدہ و ضمانت و ادراک موعودہ شکے ماموش نگردد
چنانکہ گوئی آغا چندیں موجب تشویش چیست من تنہا ایں ہم را کفایت میکنم
و در مقام مدح نظامی گوید -

ۛ

تو آوردی از لطف جوہر پدید بجوہر فروشان تو دادی کلید
و اگر فعل کہ آن را بصورت خبر بر اسمے مترتب مے کنی چنانکہ در آئینہ
ذکر آن رفت قابل آن نباشد کہ در صدور آن شکے را ہی جز بر اسمے

منظر یا مضمر مرتب نکند۔ بلکہ اسم را حذف می کند۔ چنانکہ اگر خواهند کہ از خروج
 شخص خبر دهند۔ کہ عادتاً بپگاه بہ تشرہ و تفرج از خانہ بیرون مے آید بگویند۔
 ”برفت“ و نہ گویند ”زید برفت“ یا ”او برفت“ چہ مقام آن است کہ سماع را
 در آن گنجائش انکار و شک نیست تا احتیاج بہ تاکید و تحقیق افتد و همچنین است
 حال مقامی کہ در آن سماع را یقین آن باشد کہ فلانی یا برکاب است
 و عزم مصمم بر خروج کرده۔ بگویند ”سوار شد“ یا ”بر پشت اسب نشست“
 و نہ گویند ”زید سوار شد“ یا ”او سوار شد“ یا ”او بر پشت اسب نشست“۔ و ہیش آنکہ
 درین صورت حکم جملہ متغیر مے شود و محل استعمالش آن است کہ شخص را گمان آن
 باشد کہ قبل از رکوب باو مے ملاقات خواهد کرد لکن بعد از رکوب اتفاق افتاد
 و ازین رو مے مثال مذکور بر رفع نوع از شک مشتمل است۔ و بسا باشد
 کہ بر عیابان ایں وجہ امتیاز میان ہر دو اسلوب مخفی مے ماند۔ اما بر ماہر لیب
 خود واضح ہست کہ در مقام درنگ کردن شخص اگر گویند ”از در آمد و آفتاب
 طلوع کردہ باز گویند از در آمد و طلوع کردہ بود آفتاب“ اول زمانی بلیغ تر است
 و میان ہر دو تفاوت مے است کہ یکے را در محل دیگر مے نتوان گفتن۔

و ہم بریں نسبت کہ در مثبت گفتہ آمد حال منفی قیاس باید کرد و چنانکہ اگر
 شخصے را کہ بر خوبی صنعت خویش مغرور باشد۔ گویند تو نتوانی کردن ایں کار را۔
 ہر آئینہ بلیغ تر باشد از جملہ ”توانی کردن ایں کار را ویکے از مواضع

ضروریہ تقدیم اسم آن است کہ در آن مسند الیہ لفظ دیگر و چنو و چون تو و
چوں من و مثل وغیرہ بیارند۔ و این در کلام بلغامطرد است در ہر زمانے و
ہر زمانے تا بحدیکہ حال این الفاظ در تقدیم بر فعل بمنزلہ مالوفات طبعیہ قرار یافتہ
حافظ گوید۔

فیض روح القدس ارباز مد و فرماید دیگران نیز کنند آنچہ میجامے کرد
سعدی گوید۔

چنوںے خردمند فرخ نہاد ندار و جہاں تا جہاں است باد
و بہ ہمیں معنی است لفظ و گردیں شعر سالک اصفہانی۔ اگرچہ از باب
مسند الیہ نیست۔

جستجوئے دگرے داشت چو من پر سیدم
منفعل گشت و بمن گفت تراے جویم

و دیگرے گوید۔

چوں توئے رازنیدایں گفتار

نظامی گوید۔

چو من زنگی آنکہ کہ خنداں شود سیاہ شیر الماس و نداں بود
اے مثل من۔

و دیگرے راست اگرچہ از باب اضافت است

بقصد جان چوں ناتوانے ز روم و ہند و چین لشکر کشیدی
اے لشکر عارض و زلف و خال۔

خبر

علمائے معانی گفتہ اند کہ خبر بر دو گوئے مے آزند۔ یکے آنکہ بصورت
جزو جملہ باشد۔ چنانکہ اگر خواہند کہ اثبات خبر بطریق استقرار و استمرار کنند۔
لابد است کہ بصورت جملہ اسمیہ ایراد کنند و اگر ایراد خبر بامعنی حدوث و
تجدد مطلوب باشد بطریق جملہ فعلیہ آزند۔ چنانکہ گوئی زید دانا است معنی
آن است کہ صفت دانستن بطریق ثبوت و دوام با ذات زید قائم است
و اگر گویند زید مے داند۔ معنی آن است کہ فعل دانستن بطریق حدوث
و تجدد از زید صدور یافتہ۔

بدانکہ ایں ہر دو صورت خبر کہ مذکور شد داخل جملہ مے باشد یعنی آن را
جزو جملہ مے گویند کہ معنی جملہ بدون آن اتمام پذیر و صورت ثباتی آن
است کہ در بعض از حالات چیزے مذکور سازند کہ جزو جملہ مے باشد
اما بطریق زیادت خبر کہ جزو جملہ باشد آن را با خبر تضمین کنند۔ گوئی خبر مطلق را
بہاں زیادت مقید مے سازند چنانکہ گوئی زید سوارہ و در معرکہ جنگ حاضر آمد

دریں جملہ مقصود از خبر نہ ہمیں مطلق حضور زید و مرکہ جنگ است بل حضور
 کہ مقتدرن بارکوب اوست و ایں قید را در اصطلاح نخاعہ حال گویند و حال
 از روئے معنی خبرے است کہ اثباتش برائے خبر مطلوب مے باشد۔
 برہماں طریق کہ اثبات خبر برائے مبتدا و اثبات فعل برائے فاعل کنند۔
 ایراد و حال خواہ بصورت جملہ باشد یا مفرد و معنی جملہ زیادتے پیدا
 مے کند کہ در موارد مختلفہ موجب افادہ معانی مختلفہ مے گردد۔ اما پارسیاں
 بر تقدیم و تاخیر حال بر ذوالحال تفاوتے نہ نہادہ اند۔ بخلاف اہل عربیت کہ
 در صورت معرفہ و نکرہ بودن ذوالحال در تقدیم و تاخیر حال بر ذوالحال فرق
 مے کنند۔ و پنجہیں در جملہ و مفرد بودن حال پارسیاں در اکثر موارد شرط
 تجویز نہ کردہ اند۔ شاعرے گفتہ است۔

سخن خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید

دل آئینہ را نا زم کہ پر روئے تو مے آید

دریں شعر ذوالحال را بر حال مقدم آورده و ایں ترتیب شعر است

از نیائے کلام بر اصل طبعی بخلاف مصرع

دواں آمدش گلہ بانے پریش

کہ حال را بر ذوالحال مقدم آورده۔ اما در تقدیم ذوالحال بر حال در

مثال اول و تقدیم حال بر ذوالحال مثال ثانی نکتہ ایست کہ بر ادیب بیہ مخفی

نہیں کہ وہ نہ ہرگز اول استقامت فریاد است و در مثال ثانی بالکس
یعنی کیفیت پیش آمدن گلہ بانے کہ موجب بیم سلطان افتاده کہ دشمنی بارادہ
کشتن بروی هجوم آورده ہستم بالشان است تا عذر سلطان بباب بیم کردن از
گلہ بانے درست افتد و درست جملہ بولن حال جملہ ابا ذوالحرف اور بطو بند سعدی گوید
شئیم کہ میگفت ہار ان دم مع عارض فرومی و ویش چو شمع

میرزا بیدل گوید
چہ مقدار خون در غم خورده ہستم کہ برخاکم آئی و من مردہ باشم
باید دانست کہ در حال و نعت فرق لطیف است - ہر چند کہ حال با عتبات
اتصاف ذوالحال با حال معنی و صفت پیدا مے کند - اما اتصاف ذوالحال
بصفت در زمان ظہور فعل ضروری است - تا بر کیفیت صدور فعل از فاعل
و کیفیت وقوع آل بر مفعول اگر فعل متعدی باشد دلالت کند - و در نعت زمان
اتصاف عام است ازینکہ مستمر باشد یا غیر مستمر اما این فرق در صورت حال
منقلکہ درست است - چنانکہ گوئی "زید خدا را پیش من آمدنہ در حال مولکہ کہ
صفت در آن بطریق استمرار ثابت است - سعدی گوید
اگر من نا جو اہر دم بگردار تو بر من چوں جو اہر دای گدا رکن
چوں جو اہر دای حال است از ضمیر خطاب - و جو اہر دی صفت است
ثابت در نفس جو اہر دای بطریق استمرار

از مابقی معلوم شد کہ حال زیادتی است در خبر و زیادتی در خبر را

صورت دیگر ہم ہست - چنانکہ کوئی "زید دانا است" والبتہ زید دانا است "زید
 دانا" ہے است کہ کار ہا را بر وفق مصلحت از پیش مے برد "ہر سہ جملہ مفہوم
 جداگانہ باشند در جملہ اولیٰ خبر با خود زیادتے ندارد و محل استعمالش جائے است
 کہ مخاطب از دانا بودن زید مطلق آگاہ نہ ہو وابتداءً اور آگاہیدن مطلوب
 متکلم است و جملہ ثانیہ در جائے استعمال کنند کہ مخاطب از دانا بودن زید
 آگاہ ہووہ باشد اما اور امتیاز ایں آگاہی میان زید و عمرو نہ باشند و متکلم
 اور ایں جملہ آگاہ مے کند کہ مفہوم خبر از زید بدیگرے تجاوز نہ کردہ است و
 جملہ ثالثہ در محلے ایراد کنند کہ از مخبر عنہ بر وجہ استخیار رود کہ متضمن علت اثبات
 خبر برائے مخبر عنہ باشد - و بچنیس میان جملہ زید شاعر است و جملہ شاعر زید است
 تفاوتے است نمایاں کہ اگر یکے را در جائے دیگرے استعمال کنند غلط فاش
 کہ وہ باشند چہ وزان جملہ زید شاعر است ہماں وزان زید دانا است باشد
 کہ پیشتر گفتہ آمد و معنی جملہ "شاعر زید است" آن است کہ غیر از زید کسی شاعر
 نیست و یا اینکه زید شاعرے است کہ در برابر او دیگران را شاعر شمرن عبث
 است اگرچہ دیگران ہم شاعر باشند - کوئی نفی کمال شاعریت از دیگران مطلوب
 است - و ایں معنی را عبارت دیگر ہم ادا مے توان کردن -
 بدانکہ چوں خبر اسم جنس باشد کہ متضمن نوع از معنی عظمت و افادہ معنی تخصیص
 کند و ایں در صورتے باشد کہ جنس معنی را بقصد مبالغہ پر مخبر عنہ مقصود دارند -

چنانکہ گویند زید مردے است و عمر و شاعرے است مراد آن است کہ زید و مردی کامل است و عمر و در شاعری کامل است گوئی کلام بر سبیل نفی مردی و شاعری از غیر زید و عمر و اجرا یافتہ زیرا کہ دیگران در وصف مردی و شاعری یہ مبلغ کمال زید و عمر و ز سیدہ اند و ازین جا ست کہ درین صورت عطف بر مبتدأ جائز نہ باشد چنانکہ نتوان گفتن کہ زید مردے است و عمر و نیز یعنی عمر و نیز مردے است زیرا کہ مفہوم جملہ "زید مردے است" بر طریق مبالغہ نفی مردی از غیر زید مے کند پس ثبوت آن برائے عمر و چگونہ صحیح خواہد بود ۔

بدانکہ در تحقیق مسئلہ جنسیت خبر امرے دیگر است کہ وقت آن اہم مقام
 این باب است و آن این است کہ مفہوم جنسیت خبر غیر مفہوم جنسیت مبتدأ است
 زیرا کہ چون تخیم خروند نکو کار است نکو کاری برائے ہر شخصے کہ با صفت خروندی
 متصف باشد ثابت می کنیم گوئی وزان این جملہ وزان جملہ "ہمہ خروندان نکو کارند"
 است و ز نمار کہ گماں بری کہ مفہوم این جملہ آن است خروند مثل ہمہ خروندان
 است بل مفہوم صحیح این جملہ آن است کہ نکو کاری متفرق جنس خروند مثل
 آن است اما جملہ تو خروند هستی "پوے از استغراق ندارد زیرا کہ نتوان گفتن
 "تو ہمہ خروندان هستی" البتہ اگر ادعا کنیم کہ وزان این جملہ وزان جملہ "تو
 تنہا تنہا هستی" است کما قبل ۵

صحیح باشد۔

وجہ تو خردمند ہستی را معنی دیگر ہم ہست و آل این است کہ از
مفہوم غنیت ارادہ معنی مصدری کنند و آل را بر مفہوم کمال محدود سازند
پس معنی مثال مذکور آل باشد کہ تو در وصف خردمندی کامل ہستی گوئی ماسوا
خردمندی مخاطب خردمندی دیگران حقیقتہ ندارد۔

و در اینجا نکتہ ایست کہ بہ ہیچ حال تحول ازاں جایز نیست آل این
است کہ مبتدا را ازاں مبتدا نگویند کہ در آغاز جملہ ہاں لفظ کنند و نہ خبر را
ازاں خبر خوانند کہ بعد از مبتدا منطوق باشد بل مبتدا را ازاں مبتدا
نامند کہ آل مسند الیہ و مثبت لہ و خبر را ازاں خبر کہ آل مسند و مثبت بہ
باشد و از ہمیں جہت یعنی جہت اسناد و اثبات آل را لفظاً واجب التقدیم
گفتہ اند و اگر از جہت منطوقیت آل در اول جملہ آل را مبتدا گفتہ باشیم
شک نیست کہ در جملہ "شاعر زید است" زید را مبتدا گفتن صحیح نہ باشد
و نہ خبر را ^{شاعر} خبر مقدم گفتن درست آید و چوں چنین است ہر گاہ یکے از
دو اسم معرفہ را مبتدا و دیگرے را خبر قرار دہند ناگزیر باشد کہ با دیگرے
برائے اول معنی ثابت کنند چنانکہ گوئی "زید برادر است" دریں جملہ
بالفظ برادر است برائے زید معنی ثابت کردہ و ہر گاہ ترکیب را قلب کنی
و گوئی "برادر تو زید است" بطریق مسطور ناگزیر است کہ با کلمہ زید برائے برادر

معنی ثابت کنی و اگر ایں اعتبار را ساقط کنی هر دو اسم را مبتدا و خبر قرار
داون معنی نذار و بیش ازین نخواهد بود که یکے بر دیگرے بے آنکه به حکم متصف
باشد در تلفظ مقدم افتاده و بس این نکته ایست که خبر به بلوغ معنی رس رس
ندارد.

حذف

بدانکه بحث حذف عمده ابحاث علم معانی است و دقیق المسک
لطیف الماخذ - زیر که ترک ذکر چیزے از ذکر آں ابلغ مے نماید و سکوت
ازاں از لفظ بداں احسن - و حذف اکثر در جمله خبریه باشد که مبتدا را در آں
مخدوف آرند - چنانکه انوری گفته است - ه

اگر باور نمیداری بیایا راست بنمایم عزیز الدین طغرانی عزیز الدین طغرانی
یعنی آنکس عزیز الدین طغرانی است و بس - عربی گوید ه

آستینے ز وفا بر مرثه ام کش تا چید پوشم این چشم ترا ز حدس خداوند اجل
میر بوالفتح که در سینه دولت مهرش آفتابے است که تحویل ندارد و اجل
یعنی آں خداوند اجل میر بوالفتح است و احتمال بدل از خداوند اجل
تجویزے است مروج و این نوع حذف در مقام مدح و بهجا کثیر الوقوع
است هم انوری گوید - ه

محمد آنکه با متبال او دهر سو کند
روان پاک محمد باری و متعال

یعنی آنکس محمد است و این اسلوب حذف را در تحقیق معنی بلاغت
داخل تمام است به نحویکه اگر حذف نه نمایند کلام را از پایه بلاغت فرو نگذرد
باشند و این معنی مخصوص بخذف مبتدائیست بل هر اسمی و فعلی که حذف
آں در جائے مستحسن باشد آں را واجب الحذف و در نفس خود مستحسن
از ذکر آں اولی دانند چنانچه دریں شعر غنیمت

مرا خود عرصه اندیشه تنگ است ترا اگر باضایا رانے جنگ است

دریں شعر خبرائے شرط محذوف است یعنی بجنگ بصیغه امر می
که ذکر جزا درین مقام چه قدر زشت می نماید - و اضممار آں در نفس چه
قدر مستحسن -

و آنچه در باب حذف از دانستن آں ناگزیر است آن است که
حذف را اعم از اینکه حذف فعل باشد یا حذف اسم یعنی فاعل یا مفعول محل
مناسب و کار است - چه حذف هر یک را مقامی است که در غیر آں
حذف صحیح نباشد - و اگر مقصود از ذکر فعل مطلقا اخبار از وقوع آن است
حاجت بذکر فاعل یا مفعول نمی افتد - بل اخبار بصیغه مصدر کفایت میکند
چنانکه گویند کشتن و زدن در آں روز عام بود - و دریں جمله مقصود اخبار

از مطلق وقوع فعل کشتن و زدن است نه اخبار از فاعل که فلانی بکشت و زد
یا مفعول که فلانی را بکشت و زد - اما چون مقصود اخبار از فاعل باشد
گویند زید بکشت و اگر مقصود اخبار از مفعول باشد گویند عمرو را بکشت اگر
مقصود اخبار از هر دو باشد گویند زید عمرو را بکشت - چه همچنانکه تعلق فاعل
به فعل از آن جهت است که فعل از وی صادر یافت یا مفعول از آن
جهت است که فعل بر وی وقوع یافت و متکلم بلیغ را اصل اقتضای
مقام در ذکر و حذف هر یک نظر باید کرد - چه بسا باشد که ذکر فعل متعدی
مکنند و مراد مطلق اثبات معنی مصدری باشد - نه وقوع آن بر چیزی
معین که آن را مفعول توان گفت - سعدی گوید -

”نیکم را پرسیدند نیک بخت کیست و بد بخت چیست؟ گفت
نیک بخت آنکه خور و کشت و بد بخت آنکه مرد و هشت“ مراد شیخ از هر دو
فعل خور و کشت نه آن است که وقوع هر دو بر چیزی معین اتفاق افتاد
بلکه هر دو آن است که از نیک بخت فعل خوردن و کشتن صدور می یابد
و از بد بخت مردن و هشتن - فردوسی گوید -

پیشوریت مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند
دریں شعر مفعول فعل گفتن مقصود متکلم نه بوده است - اگر ذکر می
یافتیم قیمت شعر را می شکست - و از همین قبیل است این شعر سعدی -

گفتہ ندارد کہے یا تو کار ولے چوں بگفتی بلیش بیار
فعل گفتی و موصوع ثانی حاجت بذکر مفعول نداشت حذف شد و ہم
این شعر مشہور۔

و انکس کہ نداند و بداند کہ بداند در جہل مرکب ابدالہ ہر بماند
ہر دو فعل یعنی نداند و بداند ثانی احتیاج بذکر مفعول ندارد و نظامی گوید
پدید آور خلق و عالم توئی
تو میرانی و زندہ کن ہم توئی

یعنی فعل میراندن و زندہ کردن مخصوص بذات ثنیت عروت جہلت
و بالجملہ ذکر مفعول در امثال این مواضع کہ مذکور شد منافی غرض متکلم و موجب تفسیر
معنی میگردد۔ چہ غرض متکلم ہمیں اثبات فعل برائے فاعلے است کہ از نشان
اوست صدور این جنین فعل از وی با عدم صدور آں۔ و لہذا تعدیہ فعل
بذکر مفعول مانع مقصود متکلم مے باشد و علی کل حال آنچه از التزام آں متکلم
راگزیر نیست آن است کہ چیزے را کہ اظہار آں داخل غرض اوست
از چیزیکہ غرض اصلی اوست امتیاز دہد۔ زیرا کہ در باب ضرورت ذکر
مفعول مے توان گفتن کہ اگر مجرد اثبات فعل برائے فاعل مقصود باشد
گویند "فلانی بسیار مے بخشد" و اگر اثبات بخشیدن جنس خاص دون غیرہ
مقصود باشد گویند "فلانی بسیار زر و رویم مے بخشد" و این در محلے گویند کہ مخایط

بخشیدن زر و سیم را منکر باشد و غیر از زر و سیم را مُسَلَّم دارد - و اما اگر مخاطب
مطلق فعل بخشیدن را انکار آرد - جمله اولی استعمال نکند - قدر فایده عظیم
بدانکه مقامی است که در آن مفعول را لفظاً حذف می کنند بسبب
آنکه ذکرش بمیان آمده باشد یا قریب به حال بروی دال باشد و با آنکه مقصود
متکلم است اضممار و انخائے آن در نفس اولی داند - با هیام آنکه مجرور
اثبات معنی مقصود است نه تعدیه فعل بسوی چیزی - چنانکه سعدی گفته

گر نه بنید بروز شیره چشم
چشمه آفتاب را چه گناه

مفعول فعل منفی در مصرع اول با آنکه مقصود متکلم است مخدوف است -
چه تقدیر آن است که اگر شیره چشم در روز روشن چیزی را دیدن نتواند -
و این نوع حذف را حذف جلی می گوئیم - چه مقامی باشد که حذف
در آن جاخفی باشد - نظامی گوید

و گر باره خون در جگر جوش زد قضا را قدر بر بناگوش زد

یعنی مقنیه ساخت تقدیرش اینکه قضا انگشت بر بناگوش قدر زد
چنانکه معمول است که چو خواهند که شخصی را با اشاره آگاه سازند سر انگشت
سبابه را با ابهام پیوسته سبابه را بر بناگوش می زنند و مقامی باشد که
مفعول در آن جا معلوم و مقصود متکلم باشد بدلیل تعیین که غیر آن دیگر نتواند بود

اما حذف مے کند تا سامع را بعنائیت تمام و اہتمام مالا کلام بدان متوجہ سازند۔ سعدی گوید۔

۵

در یاب کنوں کہ نعمت بہشت بہشت کاین دولت ملک میرود دست بہشت
صیغہ امر کہ صدر شعر است محذوف المفعول است یعنی فرصت
کا مرانی و اکتساب حسنت را در یاب وہم ازین قبیل است شعر او
خور و پوشش و بختائے و راحت سال
نگاہ مے چہ داری ز بہر کس

ہر سہ فعل را مفعول محذوف است و ظاہر است کہ لغزینیہ حال ہر سہ متعین است۔ چہ خوردن و پوشیدن و بخشیدن را مفعول غیر از خوردنی و پوشیدنی و بخشیدنی چیزے دیگر تواند بود۔ اما لازم است بطریق وجوب کہ لفظاً منطوق نباشد۔ زیرا کہ ذکر مفعول منطوقہ آں بود کہ مخاطب خوردنی و پوشیدنی و بخشیدنی برو چہ کہ مے باید نے خورد و نے پوشد و نے بخشد۔ ایں معنی مقصود متکلم نیست بل مقصود آں است کہ چون مخاطب ازیں ہر سہ گوئہ عمل عاری است و از انتفاع و تمتع بمال غافل است اورا بر عمل ال برا نگیزد و از غفلت باز آرد۔

و از مقامات لطیفہ حذف مفعول مقامے ست کہ فعل را ذکر کند۔
و مفعولش بہ اعمتا و ذکر آں در نتیجہ آں فعل مذکور سازند۔ چنانکہ گوئید بغیر مولا

اورا بڑوند، یعنی فرمود کہ اورا بڑیند تا ملازمان اورا بڑوند۔ سعدی گوید

بفرمود و بفرود خندش بسیم

کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

یعنی خلیفہ فرمود کہ نگین انگشترش بفروشید ملازمان بارگاہ آں ا
بفرود خند۔ جملہ بفرود خندش بسیم کہ بطریق نتیجہ بر فعل مفعول مترتب گشتہ
وال است بر تعیین مفعول کہ متکلم بر اعتقاد آں بذکرش نہ پرداخت و
اگر لفظاً ذکر آں جایز مے داشت کلام با استعمال نوعی از تکرار بی ضرورت
از حیث بلاغت بیرون مے افتاد و از ہمیں قبیل است حذف فعل مکن در
شعر سعدی -

مکن بر کف دست نہ ہرچہ ہست

کہ فردا بدماں گزی پشت دست

دریں شعر تقدیر کلام بر دو گوئی مے تواند بود۔ اول اینکہ چنان مکن

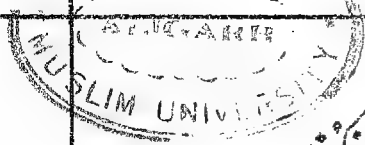
کہ فردا حسرت خوری۔ باز بطریق استیناف مے گوید کہ ہرچہ ہست بر کف

دست سائلان بنہ۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی معنی بیان کلمہ چنان را کہ

مخدوف است افادہ مے کند۔ دیگر اینکہ چنان مکن کہ بر کف دست سائلان

چیزے نہ ہنی۔ بل ہرچہ ہست بر کف دست ایشان بنہ۔ زیرا کہ فردا

روز قیامت حسرت بری۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی افادہ معنی علت

مے کند۔ وہم الزیں واوی ست۔ مصرع
 مکن مکن کہ نگو گوہراں چنین نکلند
 تکرار فعل مبنی بر تاکید است۔ تقدیرش اینکہ زہارا چنین مکن۔ زیرا
 کہ نگو گوہراں چنین نکلند۔

بدانکہ مقامے ست کہ حذف مفعول در آل بعلت ایراد نفی بر اسم مظهر
 نہ مضمر مستحسن بل لازم مے شمرند۔ در محاورہ گویند ”ہر چند کہ جستم زید را نیاتم“
 دریں جملہ متکلم اگر مفعول فعل جستم را لفظاً ذکر مے کرد و مفعول نیاتم را محذوف
 و کیفیت ہر چند کہ زید را جستم نیاتم معنی بر کرسی دیگر جلوہ ظہور مے یافت
 کہ مقصود متکلم نبود چہ مقصود آن است کہ اسناد نیافتہ شدن بسوئے اسم
 مظهر کند و اثبات جستم شدن زید نعم اگر ایں اثبات مقصود متکلم مے بود
 جملہ ثانیہ بجائے خود درست مے افتاد وہم الزیں قبیل است ایں شعر مفعول
 خود روزے زمین پر سید گفتم تن لے ناواں

کہ مثل او دریں عالم نبود است و نحو اید بود
 دریں شعر مفعول فعل پر سید محذوف است تقدیرش اینکہ خروار
 من روزے پر سید آ یا مثل مدوح موجود است چوں مصرع ثانی
 دلالت بر سوال مے کند حاجت بد کہ آں نبود۔ ومع ہذا نفی وجود مثل
 بصراحت تمام باسم مظهر (مثل) بلین تر مے نماید از نفی براستے مضمر۔

زیرا که اگر در سوال مفعول بصراحت مذکور می بود هر آئینه در جواب ضمیر
 راجع بسوئے مفعول می یاست و نهی بر ضمیر مفعول یعنی مثل در و دمی
 یافت و این اسلوب مقصد متکلم را منافی می افتاد - سعدی گوید
 بغرید بر من که عقلت کجاست چو دانی و پرسی سوالت خطاست
 مفعول هر دو فعل مخدوف است - تقدیرش اینکه چون تحقیق
 حال را می دانی و تحقیق حال را می پرسی هر آئینه بر غلط هستی -
 بدانکه حذف مفعول را مقامات متعدده بیان نموده ایم - قاری
 را باید که هر جا حذف مفعول در یابد آن را وجه وجوب حسب اقتضائے
 مقام تجویز نماید -

انشاء

بدانکه مراد از انشاء کلامی است که نسبت مذکور ه اش خارج از
 باشد که بدان مطابقت یا عدم مطابقت آن تجویز نمایم و مراد از خارج امر
 است واقع که از آن حکایت کنند و گاهی مراد از آن فعل متکلم یعنی ایراد
 کلام مذکور باشد پس چنانکه در اخبار همین دو معنی را اعتبار کرده اند - و انشاء
 نیز معتبر و اشتیاند و درین مقام بحث از معنی ثانی است -

اما انشاء کہ مشتق بر معنی طلب است مستدعی مطلوب باشد کہ ہنوز در
مرض حصول نیامدہ - زیرا کہ طلب حاصل محتج است و اگر صیغہ طلب را
برائے مطلوب حاصل استعمال کنند محمول بر معنی یقینی نخواہد بود - بل برین
قرائن معنی مناسب آن مقام تجویز کنند و انواع طلب بر چند نوع است - از
انجملہ یکے تمنی است و آن عبارت است از طلب حصول چیزے بر سبیل
محبت و پارسیان بہ اظہار این معنی کلمہ کاشش، کاج، اے کاشش، کاشنکے
استعمال مے کنند و در تمنی امکان حصول مطلوب شرط نیست بل با امر ممکن و ممنوع
ہر دو تعلق مے پذیرد بخلاف تہجی کہ جز بر امر ممکن وارد نمے شود - چنانکہ روزے پیرے
خرف در بازی گاہ طفلان بحسرت وراثیاں مے نگذیرت و مے گفت
اے کاشش من طفل بودم تا خود را یکے از ثیاں یافتے - و ہر گاہ چیزے
کہ تمنی بدان تعلق دارد ممکن الحصول باشد لابد است کہ امید حصولش بکلی
منتقطع بودہ باشد - نظامی گوید

مرا کاشنکے بودے آن دسترس کہ نگذارم حاجت کس یکس
و گاہے لفظ آیا کہ برائے استفہام است معنی تمنی را متضمن باشد -
حافظ گوید -

آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند آیا بود کہ گوشہ چشمے بیا کنند
دریں شعر لفظ بود کہ افادہ معنی امکان مے کند ہر چند کہ برائے ترحی

است و لفظ آیا دریں مقام بر حقیقت استعمال محمول بوده قطعاً متضمن
 معنی حسرت است و مفهوم ہر دو لفظ مجموعاً افادہ معنی تریجی و حسرت میکند یعنی
 اے آہ گوشہ چشمتے بیا کنند۔ و احتمال مجرد تریجی اگرچہ مرجوح هست ہم
 دارد۔ و مفهوم تمنی گاہ ہے بحرف تریجی اخذ کردن نزدائمتہ بلاغت مقرر است
 و برائے تریجی کلمات یو کہ، یو کہ، یا شد کہ، مگر شاید استعمال مے کنند
 و کلمہ دریغاً محض برائے اظہار معنی حسرت است۔ سعدی گوید ۵
 دریغاً کہ بے مایہ روزگار بروید گل و بشکفد لاله زار
 و احیاناً کلمہ کاش کہ مخصوص بہ تمنی است بدان منضم مے کنند و
 مقصود از اں اظہار حسرت و تمنی باشد۔ نظامی گوید ۵
 دریغاً کاش گم مادر نژادے و گم زادے بخور و سگ بدادے
 و مفهوم کلمہ باشد کہ قریب مفهوم یو کہ هست۔ حافظ گوید ۵
 کشتی شکستگانیم اے باد شرطہ بر خیز
 باشد کہ باز بینیم آں یار آشتار ا
 و ہمچنین لفظ شاید و مگر قریب المفہوم اند۔ سعدی گوید ۵
 ہر بیشہ گماں میر کہ خالی است شاید کہ پلنگ خفتہ باشد
 وہم او گوید۔ ۵

مگر روز گاہے ہوس راندے ز خود گر محنت پراشتاندے

ویکے از انواع طلب استفہام است و آل عبارت است از طلب
 حصول چیزے و رفہن و کلماتش این است - چہ، چہا، چوں، چگونہ، چہرا،
 چہاں، چند، کہ، کدام، کداین، کجائے، آیا، فرق میان چہ و چہا آن
 است کہ چہ عام است و چہا خاص - زیرا کہ استعمال چہا جز بر امرے بزرگ
 نمے کند - حافظ گوید

۵

سحر بلبل حکایت با صبا کرد کہ عشق گل بہا دیدی چہا کرد
 یعنی عشق گل از آنچہ کہ بر من رفت از جور ایام ہجراں و جہانے باخراں
 امرے صعب و بزرگ است کہ قیاس آں تعلق بدین دارد - و کلمہ چہ
 افادہ معانی مختلفہ مے کند - از اجملہ معنی عظمت است - عربی گوید ۵
 چہ بلا عیب تراشم کہ حد کم باوا مشو عیب دہد ہی از سیم و فل
 یعنی بزرگتر عیب جوہستم -

و بمعنی تحقیر - سعدی گوید - ۵

چہ مردی کند و صف کارزار چو دیش تہی باشد و کارزار
 و بمعنی استعجاب کہے راست ۵

ندالم چہ گفتی چہ اینگفتی کہ گفتی و از ویدہ خوں ریشتی
 و بمعنی کثرت - سعدی گوید ۵

ہے گفت در روز ہماے حمید کزاں غار بر من چہ گلہا و مید

و یعنی زجر - سعدی گوید -

ز ہجران طفلے کہ در خاک رفت چہ نالی کہ پاک آمد و پاک رفت

و یعنی استحسان چیزے - سعدی گوید -

چہ خوش گفت یکتاش با خلیتاش چہ دشمن خراشیدی امین میباش

و این احتمال معنی کثرت نیز دارد -

و یعنی سوال از تعین چیزے - چنانکہ گوئی "در متی چہ باشد" و یعنی

سوال از اسناد و جملہ کہ وقوع و لا وقوع عبارت از آن است چنانکہ گوئی

"امروز زید در مجلس شوریٰ چہ گفت؟ و چون در جملہ تکرار آید افادہ معنی

مساوات کند - سعدی گوید -

چو آہنگ رفتن کند جان پاک چہ بر تخت مردن چہ بر رئے خاک

و ہم او گوید -

چہ مردانگی آید از رہزناں چہ مرداں لشکر چہ خیل زناں

و چون و چگونه و چہاں متعارف المفہوم اند و برائے دریافت کیفیت

چیزے استعمال مے کنند - سعدی گوید -

منید انم حدیث نامہ چون است ہجے بنیم کہ عنوانش بخون است

نظائی گوید -

بتدبیر آنم کہ سرچوں ہم چگونہ سراز کار پیروں ہم

ظہوری گوید -

وہد بجائے مستقور بخت بد کافور چہاں بجلہ دل آورم عروسِ جا
چگونہ و چہاں ہر دو از گونہ و سان کہ از کلمات تشبیہ شمرده اند باحر
استفہام انضمام یافتہ و مرکب بمعنی چہ طور متعل است -
و چند برائے دریافت مقدار چیزے - چنانچہ دریں شعر مولوی معنی

چند چند از حکمت یونانیاں حکمتِ میانیاں - اہم بخاں
و اگر مقدارِ عدد و چیزے مطلوب باشد در بعضے از موارد کلمہ یا بیقریب
چنانچہ گوئی "چند تا نان پیش تست"

و کلمہ چند تخصیص برائے استفہام مقدار چیزے متعل نیست بل مطلق برائے
اظہار مقدار در مقام خبر آزد و اکثر در مقام اظہار معنی مبالغہ متعل است
سلمان ساوجی گوید -

چنداں گسستیم کہ من بعد گر کسے آید بکوئے ما نتواند ز ما گذشت
و بمعنی اظہار غایت مقدار حافظ گوید

چنداں بود کرشمہ و نازِ سہی قداں گاید بجلوہ سرو صنو بخرام ما
و کہ و کدام ہر دو مضر د است برائے تعیین فردے از ذوی العقول
و ہر دو متقارب المفہوم کسے راست -

عاشق کہ شد کہ یار بجالش نظر نہ کرد
اے خواجہ درد نیست و گرنہ طیب ہست

و کلام عام است برائے مذکور و نیز برائے غیر ذوی العقول اہل
زباں و محاورہ گویند ”بکلام محلہ“ یعنی ”کدام کتاب“ و
کہ امیں بمعنی کدام است۔ اما فرق میان ہر دو ازیں لطیف است کہ
اور اک آں تعلق بذوق صحیح دارد و سچکیں از مولفان نحو لغت پارسی اں
تصریح نموده۔ و چون سلم است کہ زیادت لفظ دال بر زیادت معنی باشد
لا محالہ میان ہر دو فرقے باید و اں این است کہ محل کدام عام است و
محل کدام خاص۔ چہ مفہوم کہ امیں شائبہ از معنی حیرت و استعجاب
با خود دارد۔ میرزا اصائب گوید۔

ندام سنگ است کہ امیں طفل بستانم
کہ دارد در جنوں آوینہ باز اسے کہ من دام

ناصر ہندی راست۔

کہ امیں مست را امشب سر جنگ است باز اہد
کہ مینا ہم ز جوش مے زرہ زیر قبا دارد

وفقیہ مؤلف راست۔

کہ امیں شمع رخسارے پہالینیم شمسٹ ^{امشب} کہ از ہرورہ خاکم۔ صدر پروانہ مے خیزد

کجا بمعنی سوال از مکان انوری گوید ۵
 کند اعدائے ملک از ننگِ عصیاں بدل گویا کجا شد بے گناہی
 میرزا بیدل گوید - ۵

اے حیرت و اماندہ کجا میروی امروز
 نقش قدمی داشتی اکنون ہمہ گامی
 وہم استعمال کجا بمعنی چگونہ و چیاں مطرواست - عرفی گوید ۵
 کجا بحسن بود با تو ہم عثمان زرگس
 تو چشم عالمی و چشم بوستان زرگس
 شاہ آفرین گوید - ۵

کجا از اہل صورت شہوۂ تجرید می آید کہ نتواند از خود تصویر پیراہن جدا کرد
 و گاہے بہ تکرار برائے معنی تباعد میاں دو چیز متعلق شود - حافظ
 گوید - ۵

صلاح کار کجا و من خراب کجا یہیں تفاوت از کجاست تا بہ کجا
 وہم عرفی گوید - ۵

طرز کلام غیر کجا ویں روش کجا ناس را کیسے شناسد از نوع ناس
 و فردوسی در شاہنامہ اکثر کلمہ کجا را بمعنی کاف بیان آورده -
 و کلمہ کے برائے سوال از وقت موضوع است ماضی باشد یا مستقبل

چنانکہ کوئی "کے آمدی و کے میروی" و آیا موضوع است برائے استفہام
اما بیشتر استعمال اور مقام تردد و کردہ اند و تردد و گاہے متعلق بوقوع فعل
باشد چنانکہ کوئی "آیا خوردہ یا نہ؟" یا بفاعل چنانکہ "آیا زید آمدہ بود یا
عمر؟" یا مفعول چنانکہ "آیا زید عمر و را زد یا بکرا" و اگر بر صیغہ مضارع آرد
افادہ معنی استقبال کند۔ چنانکہ "آیا دید را میزنی و او برادر تست" و
اغلب کہ اس کلمہ در کلام منظوم استعمال مے کنند۔

و چرا برائے طلب سبب امرے استعمال کنند۔ سعدی گوید
چراستانی از ہر یک جو سیم کہ گرد آید ترا ہر روز بگنجے
بر ما ہر لبیب مخفی نیست کہ گاہے معنی استفہام بدوین انضمام کلمہ
استفہام از فحوائے کلام مفہوم مے گرد و دسامع از طرز تلفظ مستحکم معنی استفہام
اخذ مے کند۔ چنانکہ کوئی "خانہ روم؟" این کتاب زید است؟ پیر زید
شب آمدہ بود؟ وغیر ذلک "و کلام استفہام در مواضع مختلفہ افادہ معنی
مختلفہ مے کند و بہ قرائن مناسبہ تعیین معنی مے تواں کردن۔ اعم ازینکہ
حرف استفہام مذکور یا شد یا نہ۔ چنانکہ در مقام استبطاء یعنی چیزے را
در معرض توقف یافتن۔ کوئی "چہ حیلہا کہ بکار نہ روم؟" و در مقام تعجب کوئی
از چہیت کہ زید ہنوز از خانہ بیرون نیامدہ؟ و در مقام تنبیہ مخاطب چوں
بر غلط کار بند باشد کوئی "چہ میکنی؟ یا کجا میروی؟" مقصود آن است

کہ یہ غلط ہستی۔ و در مقام تہکم واستہزار و تنذیم چنانکہ شخصے را کہ در برابر دشمن بد دلی نماید بگوئی "توئی کہ تراستم زمان گویند" و چنانکہ با دوستے کہ در دوستی و غل رواداشته باشند بگوئی "آیا تقاضائے مصاحبت قیامتیم ہیں بود" و در مقام تحقیر کہے گوئی "ایں کیست؟ یا آنکہ تو میدانی کہ ایں فلاں کس است و در مقام استبعاد گوئی ایں ہاں کئے ماند؟

و از انواع طلب صیغہ امر است و آن عبارت است از طلب فعلی کہ غیر منع باشد بطریق استعلاء و علماء اصول را دریں باب اختلاف بسیار است کہ صیغہ امر دلالت بر وجوب مے کند یا پر اباحت و ندب و چون دلائل ہر طائفہ خارج از بحث ماست بہر تقسیم معانی مختلفہ آن اکثر مستحسن مے نماید و شکے نیست کہ چون بصیغہ غائب باشد خالی از استعلاء نباشند و افادہ معنی وجوب کند۔ سعدی گوید

چوں بندہ خدائے خویش خواند باید کہ بجز خدا نداند

یعنی واجب است کہ بجز خدا دیگرے را نداند۔ و بصیغہ مخاطب گاہے افادہ معنی اباحت کند۔ اہل زبان در محاورہ مے گویند "اگر فدائے آئی پیش من بیا یا پیش جناب آفا انشاء اللہ کارت سرانجام مے یابد۔"

۱۔ صیغہ امر متکمل نیز در پارسی بالفظ باید مطرأ مستعمل است اہل زبان در محاورہ گویند "امروز باید برویم زیارت جناب صدر اعظم ۱۲ منہ"

یعنی پیش کے ازہر و ویا پیش ہر ویا نہ پیش کے ازہر و۔
 وگا ہے متضمن معنی تجیز مے باشد چنانکہ گوئی "اگر از دستِ انبائے
 روزگار بالائے آسماں توانی رفتن برو" وگا ہے اہانت چنانکہ در
 مثل گویند سگ باش برادر خورد مباحث "وہم گویند گم شوید رسوختہ و
 گاہے تسویہ چنانکہ گوئی "صبر کن یا فریاد انچہ از دستِ تو رفت رفت"
 وگا ہے دعا سعدی گوید -

کر میا پریشانے بر حال ما کہ ہستیم اسیرِ کمندِ ہوا
 پوشیدہ نماند کہ پارسیاں در نظم اشعار صیغہ بیا کہ امر حاضر است
 بالعموم در ابتدائے شعر مے آرند و مقصود ازاں ہیچ معنی از معانی مسطور
 بالا نئے باشد بل مجرب برائے استکفایت مخاطب بامرے کہ بعد ازاں
 مذکور باشد مے آرند - غرنی گوید

بیا کہ بادلم آں مے کند پریشانی کہ غمزدہ تو نکر دست با مسلمان
 وگا ہے متضمن معنی تنبیہ باشد و اساتذہ در غزل و مثنوی ساتی را
 بدیں اسلوب خطاب کر وہ اند نظامی گوید

بیا ساتی از مے نشان ہ مرا ازاں اروسے میہ نشان ہ مرا
 طغرا گوید -

بیا ساتی کہ عید نو بہار است گلستاں جلو گاہ آں نگار است

حافظ گوید -

بیاسانی بدہ رطل گرانم کہ در دست شب ہجراں اسیرم
 و از انواع طلب صیغہ نہی است و آل عبارت است از
 طلب امتناع از چیزے بطریق استعلاء و ہم افادہ معانی دیگر کند از انجملہ
 تہدید است چنانکہ شخصی را کہ از قبول نصیحت تو سر باز زندگونی حرف
 مرا نمے شنوی مشور روز کے چند صبر کن " دریں جملہ مقصود از صیغہ نہی
 حقیقت نہی نیست بل بواسطہ تہدید یعنی امر مقصود است -

بدانکہ بعد ایں ہر چہ را یعنی متنی واستفہام و امر و نہی تقدیر شرط جایز
 است چنانکہ در متنی نظامی گوید -

مرا کاٹنے بودے آں سترس کہ نگذارے حاجت کس کبس
 یعنی اگر مراد سترس بودے حاجت کس کبس نگذارے و در استفہام

سعدی گوید -

چرا گفتم بشہر اندر نیائی کہ بارے بندے از دل پرکشائی
 تقدیر کلام ایں است بدو گفتم کہ چرا بشہر اندر نیائی تا بندے از
 دل غمزدہ خود پرکشائی - یعنی اگر بشہر اندر آئی دل خود را از غم برہانی و
 در امر سعدی گوید -

خواہی کہ خداے بر تو بخشد با خلق خداے کن نکوئی

یعنی اگر با خلق نگوئی کئی خدا بر تو بخشد و در نہی سعدی گوید ۵
 گواندہ خویش با دشمنان کہ لاول گویند شادی کنان
 یعنی اگر اندوہ خویش با دشمنان بگوئی لاول گویند -

و تقدیر بشرط و غیر مواضع مذکورہ ہم جایز است و از انواع طلب صیغہ
 نہ است و آل عبارت است از طلب اقبال مخاطب بحرف قائم مقام
 مے خوانم لفظاً یا تقدیراً و گاہے حرف نہادر غیر این معنی استعمال یابد از انجملہ
 اغراض است - یعنی برای نجات مخاطب را بر چیزے چنانکہ شخصے را کہ بتظلم
 پیش آید گوئی "اے ستم دیدہ از حسیت کہ گریہ میکنی ؛ دریں جملہ مراد از صیغہ نہادر
 طلب اقبال آل شخص نیست چه اقبال حاصل است - بل مراد تکلم بر انجمن
 است آل شخص را بر مبالغہ در اظہارِ تظلم تا دیگران بر مظلومیت او توجہ
 زیادے مبذول دارند - و اختصاص چنانکہ گوئی "ہاں اے رفیق !
 چندیں موجب تردد و حسیت من تنہا این ہمہ را مے ترازم از پیش بردن" و
 مثال متکلم متادری را از امثال او بہ نہادر شخص ساخت - و تعجب چنانکہ
 گوئی "اے عجیب این چه حرف است کہ بر زبان آوردہ" و اظہارِ ہمت
 و اندوہ چنانکہ دریں شعر ۵

اے واسے براسیرے کز یاد رفتہ باشد
 در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

مخفی مباد کہ گاہے در کلام بلفاظ اثنا بصورت شرط مے آید و ایں
در جائے است کہ نظر بہ پاس ادب مخاطب بہ صیغہ امر خطاب مستحسن
نہ شمرند چنانکہ کوئی اگر جناب ایشان توجہ گرانی مبذول فرمائند مشکلی کہ دارم
آساں مے گیرم مقصود آن است کہ بشکل من متوجہ باش -

اسم موصول

اسم موصول را چنانکہ در سہ ضمیمہ شدہ جملہ مے باید کہ آل را
صلہ مے نامند - اما در علم معانی آنچه از دانستن آل گذر نیست آن
است کہ لابد است مرا اسم موصول را از حیثیت مخصوصہ کہ موجب اجتناب
وصف معرفہ بچلہ مے گردود - چنانکہ انوری گفتہ است ۵

محمدؑ انکہ باقبال او دہد سو گند روان پاک محمدؑ بہ ایزد متعال
اسم محمدؑ خبر مبتدأ از مخدوف است کما مر - و جملہ انکہ روان پاک
محمدؑ باقبال او سو گند و ہد صد رہا اسم موصول نعت است از اسم معرفہ -
پس مے گوئیم کہ

اگر متکلم نعت اسم معرفہ بچلہ مصدرہ با اسم موصول نے کر و ممدوح را از
اغیار امتیاز یکہ بدین نعت مرا و را حاصل آمدہ متصور نے بود و و زان

وزان اسمے است کہ آں را با اسمے موصوف سازند کہ با علامت فاعلیت منضم باشند۔ چنانکہ کوئی "مرد دانشور یا غریب و مند و غیر ذلک"۔ آیا مے تو اں گفتن کہ مرد دانش یا مرد غریب تر کیب تصدیقی معنی دارو؟ الا کہ از وادی "زید عدل" است "تجربہ نمایند"۔ اما خالی از تحلف نیست۔ پس بچنانکہ بے انضمام علامت فاعلیت بلفظ دانش و غریب است اسمے نتوان کرد۔ نعت معرفہ با جملہ بد و ن اسم موصول متصور نیست اما دریں مقام نکتہ ایست کہ کشف آں از نہایت علم معانی است و آں این است کہ از چہ روئے گویند کہ نعت معرفہ با جملہ ممتنع است بخلاف نکرہ کہ با جملہ اش وصف مے تو اں کرد۔

در سببش گفتہ اند کہ ہنگی جملات در حکم نکرہ مے باشند بد لالت لیکہ جملہ مستفاد است و استفاد امرے پھول مے باشند نہ امرے معلوم و از ہمیں بیت در نوعیت جملہ گوئے تنکیہ حادث مے گردو۔ و با اسم نکرہ موافق افتد۔ بخلاف معرفہ کہ دریں معنی جملہ را بد اں موافقت نبود۔

و تبیین این مقال آن است کہ معرفہ را وقتے با جملہ وصف تو اں کردن کہ اسم موصول میان معرفہ و جملہ واسطہ گردو۔ و مخاطب از مضمون جملہ بیشتر آگاہ باشد یا مضمون جملہ امرے باشد کہ بیشتر در حضرت مخاطب وقوع یافتہ باشد۔ چنانکہ اگر زید را روزے دیدہ باشی کہ پیش متکلم شعرے مے خواند۔ باز در وقت دیگر از متکلم استفسار کنی زید کہ آں روز پیش شما شعر

مے خواند باز کے مے آید؛ حرف کاف دریں مثال مفید معنی اسم موصول
 است و افادہ کہ دریں اسلوب کلام مضمر است آن است کہ ذکر چیزے
 بصفات معلومہ مخاطب از ذکر چیزے کہ خلاف آن است افادے عظیم اڑ
 زیرا کہ عاقل مے داند کہ وزانِ جملہ "ایں آنکس است کہ برسم سفارت
 دریں ملک وارد شدہ" وزانِ جملہ "ایں کس برسم سفارت دریں ملک وارد
 شدہ" نیست۔ و چون ایں معنی را کہا ہو علیہ بدانتی علت بودین جملہ مضمون
 در وصف معرفہ بہ نیکوتریں وجہ بر تور روشن گردود۔

قصر

در لغت بمعنی بازداشتن است و در اصطلاح معانی عبارت است
 از تخصیص چیزے بچیزے بر طریق مخصوص کہ مہود اہل زبان است۔ و
 آن بر دو نوع است۔ اول حقیقی۔ دوم غیر حقیقی۔ و ہر یک انیں ہر دو
 بر دو قسم است۔ اول قصر موصوف علی الصفتہ۔ دوم قصر صفت علی الموصوف
 و مراد از صفت دریں مقام نہ اصطلاح اہل نحو است بل مراد از معنی است
 عارض کہ قائم بغیر باشد۔ چون کتابت کہ با ذات زید قائم است مثال قسم
 اول از قصر حقیقی چنانکہ کوئی "زید نویسندہ پیش نسبت مشہوم ایں جملہ آن

است کہ زید غیر از وصف نویسدگی وصف دیگر با خود ندارد و این قسم
 قصر و نفس الامر یا قسمی شود و بچیت آنکہ صفت صفات چیزے امر نسبت
 متغیر بل محال پس اثبات صفت نفی یا سوائے آن چگونه صورت بند و
 و مثال قسم ثانی یعنی قصر صفت علی الموصوف و آن کثیر الوقوع است
 چنانکہ گوئی ”دریں شهر غیر از مردم خوانده کسے دیگر نمیشنی“ مفہوم این
 جملہ آن است کہ وصف بودن دریں شهر غیر مردم خوانده دیگرے را دست
 نداده یعنی ناخوانده را دریں شهر بودن حاصل نیست و گاہے ازین قسم ثانی
 مبالغہ مقصودے باشد۔ چون افراد غیر مذکور را بازائے افراد مذکور بمنزلہ
 معدوم قرار دہند چنانکہ در مثال مذکور اگر در شهر بعضے از افراد مردم
 ناخواندہ باشند و در برابر خواندگان ایشان را اندر و منزلتے نہ ہی و
 وجود ایشان بمنزلہ عدم قرار دہی۔

و قصر موصوف علی الصفۃ غیر حقیقی عبارت است از تخصیص امرے
 بصفتے غیر صفت دیگر۔ یا تخصیص امرے بصفتے بجائے صفت دیگر و قصر
 صفت علی الموصوف غیر حقیقی تخصیص صفتے یا امرے غیر امرے بکریا تخصیص
 صفتے یا امرے بجائے امر دیگر۔ و معنی غیر صفت دیگر آن است کہ مخاطب
 اشتراک آن امر در دو صفت اعتقاد داشته باشد و متکلم آن را از ہر
 دو صفت بہ یک صفت تخصیص دہد از انجہ کہ گفتیم معلوم شد کہ ہر یک از

قصر موصوف علی الصفتہ وقصر صفت علی الموصوف بر دو قسم است۔ اول
تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشند۔ دوم تخصیص بچیزے بجائے چیزے
دیگر۔

چوں ایں قدر دانستی بدانکہ خطاب با قسم اول از ہر دو قسم یعنی
قصر موصوف علی الصفتہ وقصر صفت علی الموصوف شتھے را کنند کہ معتقد اکثر
دو صفت در یک موصوف باشند در قصر موصوف علی الصفتہ۔ و معتقد اشتراک
دو موصوف در یک صفت باشند در قصر صفت علی الموصوف۔

پس با جملہ ”زید نویندیش نیست“ شتھے را خطاب کنند کہ معتقد
اتصاف زید باشد با کتابت و شعرو با جملہ نویندہ ہمیں زید است و پس
شتھے را خطاب کنند کہ معتقد اتصاف زید و عمرو باشد با کتابت و ایں قسم
قصر را در اصطلاح قصر افراد خوانند۔ و خطاب با قسم ثانی از ہر دو قسم یعنی
قصر موصوف علی الصفتہ وقصر صفت علی الموصوف شتھے را کنند کہ بعکس حکم
مستکمل معتقد باشند۔

پس با جملہ ”زید ہمیں استادہ است و پس“ شتھے را خطاب کنند کہ
معتقد شستن زید است و معتقد استادہ و با جملہ شاعر بجز زید کہے دیگر

۱۵ اے تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشند ۱۲

۱۵ اے تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر ۱۲

نیست شخصی را خطاب کنند که معتقد شاعریت عمر و باشند نه شاعریت زید
 و در اصطلاح این قسم قصر را قصر قلب خوانند و هم بدین قسم ثانی شخصی را خطاب
 کنند که هر دو امر یعنی اتصاف امری بصفه و صفت دیگر و قصر موصوف و اتصاف
 امری بصفه و امر دیگر بدان قصر صفت به اعتقاد او مساوی باشند پیش بدین
 تعهد با جمله زید تا پیش ایستاده است و پس شخصی را خطاب کنند که اتصاف
 زید به ایستادن و نشستن هر دو گماں بر دو به تعیین نداند و با جمله شاعر
 بجز زید کسی دیگر نیست شخصی را که اعتقاد شاعریت زید و عمر و داشته
 باشد به تعیین یکے از هر دو و این قسم قصر را قصر تعیین خوانند.

بدانکه شرط قصر موصوف و قصر افراد آن است که میان هر دو
 صفت منافات نباشد. تا اعتقاد مخاطب در باب اجتماع هر دو در یک
 موصوف صحیح تواند بود و شرط قصر موصوف و قصر قلب آن است که میان
 هر دو صفت منافات باشد و شرط قصر تعیین معین نیست بل عام است
 که میان هر دو صفت منافات باشد یا نه. فلهمذا امثاله که برائے قصر
 افراد و قصر قلب درست باشد برائے قصر تعیین هم درست خواهد بود.
 مخفی نماز که قصر را طرق مختلفه است و ما بعضی را حواله قلم میکنیم
 از آنجمله یکے خلاف است چنانکه از باب قصر موصوف و قصر افراد گوئی
 زید شاعر است نه کاتب - و زید کاتب نیست بل شاعر است و قصر

قلب گوئی زید بیدار است نه خفته و زید بیدار نیست بل خفته است و
 اگر گوئی که در مثال اخیر چون لفظ بیدار نیست دلالت می کند بر خفته بودن
 زید پس ذکر لفظ بل خفته است مستلزم تکرار باشد - گوئیم حال نه آن چنان
 است که گمان برده - زیرا که هر چند لفظ بیدار نیست بر خفته بودن دلالت
 می کند اما از این قدر فائده تنبیه بر روی خطای مخاطب حاصل نمی
 شود - چه مخاطب معتقد جانب خلاف است یعنی زید را بیدار گمان برده
 است و از باب قصر صفت در قصر از قلب گوئی زید شاعر است نه عمر و عمرو
 شاعر نیست بل زید است و از آنجمله یک نفی و استثناء است چنانکه
 از باب قصر موصوف در قصر افراد گوئی زید جز شاعر نیست و در قصر قلب
 گوئی زید را هر سحرگاه بیدار در خواب نیابی و از باب قصر صفت و قصر افراد و
 قلب هر دو بحسب اعتقاد مخاطب گوئی شاعر مجوز زید کسی و گیک نیست -
 باید دانست که اصطلاح نفی و استثناء چنانکه وضع الفاظ بر آن دال
 است تفاضلی آن دارد که حرف نفی را بر حرف استثناء مقدم آرند چنانکه
 در زبان عربی معهود است اما نظریه محاوره پارسیاں چنین نیست - چنانکه در
 امثله می بینی و باین اختلاف اسلوب در معنی تفاوتی روی ندید -
 و از آنجمله هم تقدیم است و آن عبارت است از مقدم آوردن چیز
 که مستحق تأخیر است چون تقدیم خبر بر مقدم و تقدیم معمولات فعل بر فعل نظامی

۵

گوید۔

توئی گوہر آمائے چار خشب مسلسل کن گوہراں در مزبج
گوہر آمائے مبتدا موخر و توئی خبر مقدم است زیرا کہ مقصود متکلم نہ آن است کہ تو
گوہر آمائے چار خشب ہستی بل مقصودش آنکہ گوہر آمائے چار خشب ہیں
ذات اقدس تست و بس ہیں پس اشعر مثال قصر صفت باشد و وزانش
آن است کہ کوئی "من ہستم کہ باز دہشتم ترا از دشمن تو۔ و زلالی خوانساری
در مناجات گوید۔

۵

الہی من ترا دالم و گزاشیچ دلم چوں خطا تر سامے خود پیچ
مقصود متکلم آن است کہ مجھ تو دیگرے را ندالم و این معنی از تقدیم
ضمیر منصوب مفصل مخاطب بر فعل دست داده۔

برقاری لبیب پوشیدہ نیست کہ از تقدیم و تاخیر کلمات در معنی مقصود
تغیر عظیم راہ مے یابد و بسا باشد کہ معنی قصر از فحوائے کلام بقرائن احوال
متکلم و مخاطب حاصل مے گردد۔ و اگر خواہی این معنی را بروجہ بصیرت
تصدیق کنی دریں شعر شیخ نیکو تامل کن

۵

نہ من کردم از دست جور ت نفیر کہ خلقے ز خلقے یکے گشتہ گیر
مقصود متکلم آن است کہ نہ ہمیں من از دست جور تو مے نام بل ہمہ
عالمیاں نالاں اند۔ مے دانی این معنی از چہ روے صورت حصول بہتہ

استقامت طبع حکم کے کہ نہ کہ تحقیق اس معنی پر انضام حرف نفی از فعل و
تقدیم ضمیر مرفوع متکلم بر آں مترتب گشتہ و اگر در ترکیب کلمات اس ہر دو
موجب را بمعرض تغیر و تبدل در آری از معنی حصر دیگر در کلام نشانی نخواہی
یافت ۔

منفی نماں کہ طرق قصر علاوہ ہر یک کہ ذکر یافت دیگر ہم ہست کہ بعضی ازل
مخصوص بزبان تازی است ۔ و ما آنچہ را کہ در زبان پارسی مستعمل است
حوالہ قلم ساختیم ۔ والعلم عند اللہ تعالیٰ ۔

فصل و وصل

مسائل اس باب از علم معانی را ادق و انمض گفتہ اند و بعضی بر آند
کہ بلاغت شناختن حقیقت فصل و وصل است یعنی کسے کہ از او را ک مقام فصل
و وصل خطہ اند ارد ۔ اورا بلیغ نتوان گفت و غیر از زیرک لطیف الطبع کہ
بلاغت و رطرت او و ولایت نہادہ باشند احمدیے رائے رسد کہ بدعوتی
مہارت فصل و وصل گردن برافرازد و چون دولت اس سعادت کسے را
توفیق ازلی میسر آید ۔ ہر آئینہ اورا اعزاز فضیلت علم معانی پر وجہ اصوب
و اتم دست دہد ۔

در نحو قرار یافته که عطف بر دو گونه است - اول عطف مفرد بر مفرد و
ثانی عطف جمله بر جمله و ما اولاً بقائده عطف مفرد بر مفرد می پردازیم سپس قاعده
عطف جمله بر جمله را شرح دهیم -

بدانکه قاعده عطف مفرد بر مفرد آن است که ثانی را با اول در سلسله حکم
فراهم آرند یعنی ثانی و اول را با فعل هم نسبت سازند - تا اگر اول در حکم
فاعل باشد ثانی نیز فاعل آن فعل - و اگر اول در حکم مفعول است ثانی نیز
مفعول آن فعل باشد - و همچنین اگر یکی در حکم مبتدایا خبر یا مضاف یا مضاف
الیه و غیر ذلک باشد بر دیگر نیز همان حکم عائد گردد - و با جمله اول و ثانی هر دو
بے هیچ تفاوت در یک حکم شریک باشند - سعدی گوید

یارب زیاد قننه نگهدار خاک پارس
چندانکه خاک را بود و باد را بقا
یعنی چندانکه خاک و باد را بقا بود -

و عطف جمله بر جمله را دو صورت است اول آنکه جمله معطوف علیه
حشیت داشته باشد که بطریق فاعل یا مفعول یا چیزے دیگر یا فعلی یا اسمی
دارد - و بهمان حشیت جمله ثانیه را بر او عطف کنند و به حشیت واحد در
یک حکم جمع آیند - بنا بریں ایں عطف از قبیل عطف مفرد بر مفرد باشد - چنانکه سعدی
گوید " حکما گفته اند تو انگری بدل است نه مال " دریں مثال که بر دو جمله است

متضمن است چنانکہ ثانیہ معطوف است بر جملہ اولی و ہر دو جداگانہ مفعول فعل
گفتہ اند واقع شدہ۔ و چنانکہ گوئی ”از خانہ بیروں آمد و باوے حرف دوم
موجب ملال جناب آقا افتاد“ ہر دو جملہ معطوف و معطوف علیہ فاعل فعل
افتاد واقع شدہ۔

”و معرکہ کارزار آتی و مردانہ جاں دہی بہ از آنکہ چوں زناں بہستر
ہر دو جملہ اولین معطوف علیہ یا معطوف مبتدا واقع شدہ۔“

اما صورت ثانی از عطف جملہ بر جملہ آن است کہ ہر دو جملہ را در سلک
حکمے منتظم نتوان کرد۔ زیرا کہ حیثیت آل یکے غیر حیثیت دیگرے باشد۔ چنانکہ
گوئی۔ ”زید آمد و عمر و بکر بخت“ و میں مثال نتوان گفت کہ حرف عطف ہر دو جملہ
را از روئے قواعد نحو در سلک حیثیت واحدہ منتظم ساختہ۔ بل ہر دو جملہ در جائے
خود حیثیہ جداگانہ پیدا کردہ و ہمیں عطف است کہ اکابر علماء از معرفت ضرورت
و عدم ضرورت و تخییر ساختہ زیرا کہ مے توان گفت کہ چہ فرق است میان
ایر او ہر دو جملہ با عطف و میان ہر دو بے عطف۔ یعنی قائل را میرسد کہ بگوید
میان معنی زید آمد و عمر و بکر بخت بے حرف عطف فرق نیست و طالب شنیدہ
را ناگزیر است کہ دریں مسئلہ بغور وارسد تا بداند کہ مطلوب ایں نوع عطف
چیست و مقصد آل چہ؟

سوال۔ پیدا است کہ غرض عطف مفرد بر مفرد افادہ فراہم آورین

دو چیز باشند در حکمے چنانکہ مذکور شد و همچنین است فائدہ عطف جملہ بر جملہ کہ در مابقی ذکر یافت۔ اما فائدہ عطف جملہ بر جملہ در مثال زید آمد و عمر و بکر بخت ظاہر نیست زیرا کہ واو عطف دو چیز را در یک حکم فراہم آورد۔ و دریں صورت حکم معلوم نیست کہ در آن ہر دو را فراہم آرند۔ پس فائدہ عطف چیست؟ جواب آن است کہ ہر چند حکمے بظاہر معلوم نیست کہ بواسطہ حرف عطف ہر دو را در آن فراہم آرند۔ اما دریں نوع عطف امرے موجود است کہ ہر دو جملہ را در آن جمع مے آیم و آن این است کہ کلام ”زید آمد و عمر و بکر بخت۔“ بر زبان نے آیم تا زید و عمر و را بمنزلہ نظیر یک دیگر و شریک امرے باو نکلیم و ضروری است کہ زید را حیثیتے حاصل شدہ باشد کہ سامع بعد از استماع حال زید منتظر آن باشد کہ حالت عمر و را بداند و حالت زید بسبب حالت عمر و باشد۔ چہ تا این معنی در ہر دو متحقق نگردد و عطف را بیچ معنی متصور نیست و ہچنماں باشد کہ گوئی ”امروز از خانہ بیرون آدم و زید را مدت وہ سال است کہ ندیدہ ام۔“ خوب میدانی کہ میان ہر دو جملہ ربطی معلوم نیست و لہذا کلام بے معنی است و از ہمیں قبیل است این شعر

زمانہ تیغ بدست است و آب دریا را
بکیل مشت کراشد مجال پیہودن
چگونہ مے بینی بے ربطی میان بودن زمانہ تیغ بدست عدم امکان

پیمودن آب دریا بیکل مشقت - چربط اهر میان هر دو امر مناسبتی نیست تا تجویز عطف ثانی بر اول درست آید -

پوشیده نماند که چنانکه مسند الیه درین نوع عطف در جمله اولی واجب است که با مسند الیه جمله ثانیه تعلق نظیر و شبیه یا تقیض بودن داشته باشد همچنین واجب است که مسند در جمله ثانیه نظیر و شبیه یا تقیض مسند جمله اولی باشد - چنانکه اگر گویند "زید بلند بالا است و عمر و شاعر" - کلامی باشد که مستمعان قائلش را بر شیخند گیرند زیرا که میان بلند بالا بودن و شعر گفتن ربطی نیست نعم اگر گویند "زید کتاب است و عمر و شاعر" یا زید بلند بالا است و عمر و کوتاه قامت" هر آئینه کلامی بلیغ باشد -

و بالجمله ضروری است که معنی جمله اولی با معنی جمله ثانیه مشابهت و تشابه داشته باشد تا یکے را لفظ دیگرے توان گفتن یعنی میان هر دو مسند الیه نوعی از تشابه احوال باشد که حال یکے از هر دو بحال دیگرے در نفس سامع مضموم و محتملاً استقرار یابد - چنانکه گویند - "علم نور است و جهل ظلمت"

سعدی گوید -

نامم افزود و آبرویم کاست بے نوائی به از مذلت خواست
و این معنی را بوضوح تمام توان دریافتن در جائیکه هر دو جمله را مسند الیه شئی واحد بود - چنانکه گویند "زید مے دهد و مے ستاند" - مے خود مے فرو

وے بند و وے کشاید و غیر ذلک - فائدہ عطف دریں امثلہ بقوت
تمام ظاہر ہے شود زیرا کہ بواو عطف و فعل را بسوئے یک مسند الیہ اسناد
مے کنند یعنی محدث عنہ باد و وصف متصف است و اگر حرف عطف را
حذف کنی و بگوئی "زید و دہدے ستاند" احتمال است کہ سامع مسند ثانی
را مبطل مسند اول گمان برد کہ مقصود مستکمل نیست و با و او اگر چه بظاہر دو فعل
است اما ہر دو را بمنزلہ فعل واحد باید دانست چنانکہ دریں شعر ۵
از ان نقش نوی با کنگی بست کہ ہم جان بخش و میرانندہ او ہست
میرانند و زندہ کردن ہر دو را بمنزلہ فعل واحد قرار دادہ اسناد آن بسوئے
ضمیمہ فایب نمود - ہنوی عجیبی و نمیت ہر چند احیا و امامت دو فعل است
اما در نفوس بالعموم استقرار یافتہ کہ نسبت بفاعل حقیقی بمنزلہ فعل واحد است
در باب فعل و وصل قضیہ شرط و جزا مقتضی تحقیق اصل عظیم است و تنش
آن است کہ چون دو جملہ را کہ یکے بر دیگرے معطوف باشند مجتمعا شرط قرار
دہند معنی شرط نہ در ہر یک از ہر دو منفردا متحقق است و نہ در یکے از ہر دو منفردا
بے تعلق و یکے بل معنی شرط در ہر دو مجتمعا ثابت است چنانکہ کوئی اگر دیگر کرد
ایں کار کردی و در ادائے لازم منصب تہادن جایزداشتی ترا زیر چوب
شلاق مے کشم دریں مثال ہر دو جملہ کہ یکے بر دیگرے معطوف است یک شرط
قرار یافتہ کہ یک جزا مینماید - و اگر ہر یک از معطوف علیہ و معطوف منفردا بطریق

استقلال شرط قرار دهند و شرط باشند و دو شرط را دو جزا می باید - اما چنانکه می بینی در مثال مذکور هم یک جزا واقع شده و اگر گویند که شرط منفرداً در یک جمله از هر دو قرار یافته و دیگرے را در شرط دخل نیست لازم آید شریک بودن چیزے در جزم بالشرط که شرط نیست فساد آن ظاهر است و ما چوں در معنی مثال مذکور به تامل می نگریم چنان بوضوح می بیند و که جزا شرط امرے است که وجوب آن به مجموع مفهوم مجتبیٰ تعلق دارد نه با مفهوم یکے از هر دو جمله -
 کما هو الظاهر -

و باید که قاری آگاه باشد از این که سبیل این نوع دو جمله که هر دو را بمنزله جمله واحد قرار می دهند سبیل آن دو جزا است که با اجتماع هر دو جمله متعقد شود و مجموع جمله بمنزله خبر یا صفت یا حال وقوع یابد - چنانکه گوئی زید پدرش درگذشت و زید پدرش مردے خود منداست و امروز با مردے که پدرش کریم الطبع است بخوردم و زید سواره پیش من آمد و غلامش در پتے او دواں بود پس همچنانکه خبر و صفت و حال لا محاله از اجتماع هر دو جزا حاصل می آید - شرط را نیز همین حال است که از اجتماع هر دو جمله حاصل می آید نه از یکے از هر دو -

در باب ایراد ضرورت رابطه چنانکه در بعضی از مفردات مذهب است که صفت را با اسمی ربط می دهند و بحرف عطف احتیاج نمی آید -

خداوند بخشنده و ستگیر کریم خطابش پوزش پذیر
 همچنین در ترکیب جملہ با جملہ در بعضی از مواد کہ بیشتر از قبیل صفت و تاکید
 مے باشد حاجت بایراد حرف عطف نے افتد۔ سعدی گوید ۵

مہتری در قبول فرمان است ترک فرمان دلیل حرمان است
 مصرع ثانی بمنزلہ تاکید مصرع اول است حاجت بایراد عطف ندارد
 زیرا کہ مفہوم مصرع ثانی آن است کہ ترک فرمان موجب حرمان است و ہر
 طریق اعتبار مفہوم مخالف می توان گفت کہ قبول فرمان موجب سعادت است
 و این مفہوم بعینہ مفہوم مصرع اول است۔ گویا متکلم بر طریق تاکید مے گوید ۵
 مہتری در قبول فرمان است مہتری در قبول فرمان است
 پس مصرع ثانی بمنزلہ تاکید و تحقیق مصرع اول است و ہم ازین قبیل است
 این قطعہ شیخ قطعہ

اے کریم کہ از خزائن غیب گہر و ترسا وظیفہ خورداری
 دوستان را کجا کنی محروم تو کہ بادشمنان نظر داری
 شکی نیست کہ شعر ثانی تاکید و تحقیق شعر اول مے کند چہ مفہوم شعر اول آن
 است کہ دشمنان خود را از رحمت عامہ خویش محروم نگذاشته بطریق لزوم
 مے توان گفت کہ دوستان تو بروجہ اولی از خزائن رحمت تو بہرہ ور ہستند

پیدا است که مفهوم شعر ثنائی غیر از این مفهوم چیز بے خود ندارد و پیش ثنائی تا کی شعر اول است
 بدانکه بسیارے از ناواقفان اصول معانی که از فهم و قاطع کلام مبلغ
 قاصر هستند بے مقصود و متکلم نبرده درین نوع اسلوب کلام جمله ثنائیه را بر استیناف
 حمل مے کنند و آن را از ماقبل منقطع گماں برند و لعمری الله قد ضلوا و اضلوا
 و استیناف را محلی است که اگر متکلم در آن عطف کند معنی کلام فاسد گردد -
 اما فرق میان آن دو جمله که یکے بعد دیگرے بر ربط صفت و موصوف یا
 تالیف مومک یا بیان و مبتین مربوط باشند و میان آن دو جمله که ازین نوع تعلق
 عاری باشند بر ادیب لیبب از ضروریات علم معانی است زیرا که بسا
 باشد که این فرق نظر بدقت غرض مصرف فصل و وصل بر بسیارے از افکیاد
 مخفی مے ماند - تا به اینجایا چه رسد و استیناف فی الحقیقت قطع کلام است از ماقبل
 به نحویکه مابعد آن را با ماقبل ربط و تعلق از روی قواعد نحو تجویز نتوان کرد
 بل مابعد کلامے باشد که بعد از اتمام ماقبل آن مجدداً آغاز دهند بسبب آنکه
 غالباً جمله اولی متضمن سوالے باشد که از خوانے کلام مفهوم مے گردد و جمله ثنائیه
 که آن را مستانف نامند بمنزله جواب مے آرد - چنانکه گوی من سخن او را استلوا
 ندارم بکلم آنکه آنچه نظرب حالات متوقع باشد در انصرام آن باید کوشید همه سترگ
 در پیش است و خصم در فراهم آوردن جمعیت خویش در کلام جمله همه سترگ در پیش
 است معطوف علیہ بر جمله خصم در فراهم آوردن جمعیت خویش معطوف و هر دو جمله

مجتماً کلامے است کہ از یا قبل منقطع است حاجت بہ ایراد حرف عطف
 ندارد زیرا کہ عطف بر جملہ انچہ نظر بہ حالات الخ منبخر مے گرد و فساد معنی - چہ
 لازم مے آید عطف بر جملہ کہ سبب فعل منفی سابق الذکر است - وجملہ ثانیه
 یعنی ہمے سترگ الخ نہ سبب است و نہ داخل سبب بل جواب سوالے است
 مقدر - تقدیرش اینکہ حالاً نظر بہ حالات چہ چیز متوقع است - بجوابش
 گفت ہمے سترگ الخ - سعدی گوید ۵

بحسرت در زمین رشت آن گل نو
 صبا بر استخوانش گل دمانا د

مصرع ثانی بر طریقی استیناف است چہ توجیہ کلام آن است کہ چوں
 آن گل نو کہ مراد از شاہزادہ جوانمرد است بحسرت از دایر دنیا رحلت نمود
 سزاوارچہ اجر باشد - بجوابش گفت کہ صبا بر استخوانش گل دمانا د و مؤلف
 راست - ۵

پرسیدش کہ چونی گفت رنجور غم جانکاہ در دشت چشم بد دور
 دریں شعر خیالکہ مے بینی دو استیناف واقع شدہ بدیں تقدیر کہ عادت مالوئہ
 مردم بر آن رفتہ کہ چوں از کسے پرسند کہ حال تو چیست و او مے گوید کہ بیمار
 ہستم بار دیگر ازو مے پرسند کہ علت تو چیست او بجوابش علت خود را اظہار
 مے کند بچنین دریں شعر در جواب سوال اول گفت کہ رنجور ہستم و بجواب

سوال ثانی کہ مقدر است گفت غم جانگاہ درد تو مرا بیمار ساخته و این سوال از فحوائے کلام مفہوم می گردد و چون بیمار مجتبت علت خود را دوست می دارد و نمی خواهد کہ بہ شود و بار دیگر استینافا می گوید کہ چشم بد دور یعنی خدا این علت مرا چشم بد مر سادہ بہ شود۔ زیرا کہ این علت عین صحت من است و جملہ چشم بد دور جواب سوالی است مقدر کہ جملہ اولی یعنی رنجور ہستم بعلم غم جانگاہ درد تو بر آں دلالت می کند۔ تقدیرش اینکہ میخواہی خدا علت ترا دفع کند؟ گفت چشم بد دور یعنی نمی خواہم۔

و اگر دریں نوع اسلوب کلام کہ آں را باستیناف یاد کردیم و اسی معلوم نگردد کہ سوالی مقدر پیش از سہ قسم نبودیکہ آنکہ سوال از مطلق سبب بود۔ چنانچہ دریں شعر سابق یعنی حسیت سبب علت تو۔ زیرا کہ در عرف متقرر است کہ چون گویند کہ فلانی علل است سبب علت او سوال کنند و نہ گویند کہ سبب علت او چنین است و چنان است۔ دوم آنکہ از سبب خاص سوال کنند چنانکہ مؤلف راست ۵

نہ پیر چرخ نتوانم گریزم ز پیر چرخ بجز این کار ناید
تقدیر سوال اینکہ آیا پیر چرخ را ہمیں کار است؟ بچوایش گفت بلہ
از پیر چرخ بجز این کار چیزی دیگر متصور نیست سوم اینکہ سوال از غیر این
ہر دو صورت مذکورہ باشد۔ چنانکہ مؤلف راست ۵

مرا گویند در دوا و ندارم غلط گفتند از ورش نزارم
تقدیر سوال این است کہ آیا مردم راست مے گویند یا غلط بجوابش
گفت غلط مے گویند۔

بدانکہ استیناف گا ہے بہ اعادۃ اسمے متانف عنہ وگا ہے بہ ایراد
صفتے مے آرند۔ مثال اعادۃ اسم مؤلف راست ے

مروت کردہ بارے بہ یارے بہ یارے غمگسارے جاں نثارے

و مثال ایراد صفتے بہ تغیر مصرع ثانی ے

مروت کردہ بارے بہ یارے وفادارے روح نخت سپارے

و ایں نوع استیناف موثر تر افتد چہ ذکر صفتے متانف عنہ منطوی بر علت
مسند است یعنی مروت کردن۔ وگا ہے استیناف بہ تمام حذف کنند و چیزے

دیگر بجائش آرند۔ چنانکہ سعدی گوید ے

پنداشتست ستمگر کہ ستم بر ما کرد برگردن او بماند و بر ما بگذشت

تقدیرش اینکہ ستمگر در گمان ستم کردن بر صواب است یا بر خطا ؟
جوابش آنکہ بر خطا است و مصرع ثانی کہ متضمن معنی جواب است قائم مقام

این جواب است۔

مخفی نماند کہ بسا باشد کہ خبر را بصورت انتشار مے آرند و ایں نوع
اسلوب کلام را در نفوس تاثیر عظیم باشد۔ چنانکہ سعدی گوید ے

سگ آخر کہ باشد کہ خواش نہند

بفرمائے تا استخوانش دہند

مصرع اول مشتمل است بر معنی استفہام کہ مشعر از انشاء است اما در
معنی خبر است۔ چہ مراد آن است کہ سگ فرومایہ ترین حیوانات است و
ایں جملہ خبر است نہ انشاء و گاہے بالعکس یعنی انشاء را بصورت خبر مے آرند
و این ہم موجب تقویت معنی مراد مے افتد۔ چنانکہ دریں شعر ۵
دریں دیر خرابات آنکہ بد کرد نہ با جان کسے با جان خود کرد
یعنی بد کن و این جملہ انشاء است

چوں ازیں معنی آگاہ شدی بد آنکہ ہر گاہ دو جملہ در پے ہم در کلام وقوع
یابند یا ہر دو لفظاً و معناً خبر باشند یا انشاء یا ہر دو لفظاً خبر باشند و معناً انشاء یا
بالعکس یا اول انشاء باشد و ثانی خبر یا بالعکس یا اول لفظاً خبر باشد و معناً
انشاء یا بالعکس۔ پس در جمیع این صورت مذکورہ نظر باید کرد و بصورت امر مے
جامع کہ میان ہر دو متحقق باشد و لابد است کہ جامع باعتبار مسند الیہ و مسندائم
از نیکہ ہر دو اسمیہ باشند یا فعلیہ یا یکے اسمیہ باشند و دیگرے فعلیہ بوضاحت تمام
مثبت باشند چہ معرفت فضل و وصل موقوف بر عدم وجود جامع است۔

و جامع میان دو جملہ گاہے عقلی باشند و آں امر مے است کہ بسبب آں
عقل مقتضی باشند جمع ہر دو را در قوت علتہ بنا بر آں کہ ہر دو متحد التصور باشند یا

متماثل یا متضائف - زیرا کہ قوت عاقلہ متکلیف را از تشخص خارجی مجر و ساخته
از ازاں امتزاع معنی کلی نموده ادراک آں مے کند - چوں ادراک معنی انسان
کہ مشترک است میان زید و عمرو و غیر ہما - و آں مفہوم کلی انسان است و مراد
از تماثل دریں مقام آن است کہ ہر دو در صفتی کہ باہر و نوعی از اختصاص
داشتہ باشد شریک باشند و تضایف بودن ہر دو است بشئیکہ تعقل یکے بے
تعقل و یکے امکان ندارد - چوں تعقل علت بہ نسبت تعقل معلول و بالعکس
و تعقل اکثر نسبت بہ تعقل اقل و غیر ذلک و گاہے وہمی و آں امرے است
کہ سبب آں دہم ہر دو را در قوت مفکرہ فراہم آرد - چنانکہ میان تصور ہر دو
شہبہ تماثل باشد - چنانکہ میان تصور بیاض و حرمت دو جامہ - چہ قوت عاقلہ
را با حکمے دریں نوع تماثل کہ از چیزیات است تعلقے نیست - چنانکہ میان
تصور متضادیں چوں سواد و بیاض و کفر و ایمان و غیر ذلک - و گاہے خیالی و
آں امرے است کہ خیال ہر دو را در قوت متخیلہ فراہم آرد و اسباب فراہم
آوردن مختلف است و ازیں جا ست کہ صورت ثابتہ در خیال ہر یکہ از افراد
انسانی بر یک ہیئت نہ باشند چہ مے تواند کہ بعضے از صور در خیال زید براں
ہیئت نہ باشند کہ در خیال عمرو ثابت است و بعضے از صور کہ از خیال زید
گلہ غائب نہ شود - در خیال عمرو گاہے وقوع نیابد -

ازیکہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوند کہ حال میان دو جملہ گاہے بر غایت

انقطاع یکے از دیگرے مبنی باشد - بنا بر اختلاف هر دو در خبر و انشاء - و این
 اختلاف اعم است از نیکه لفظ باشد یا معنا - و گاهی باشد که حال میان هر
 مبنی بر غایت اتصال باشد - بنا بر بودن هر دو بر ربط موصوف و صفت یا موصوف و مکید
 و گاهی باشد که حال هر دو میان غایت انقطاع و غایت اتصال متوسط
 باشد - بصورت اولی و ثانیة ترک عطف واجب است و بصورت ثانیة عطف
 ضروری است -

ایجاز و اطناب

علماء بلاغت ایجاز و اطناب را از قبیل امور اضافیه قرار داده اند
 و گفته اند که نتوانیم تعیین مقدار کلامی که در آن را معیار کلی قرار داده اند
 مختلفه کلام را بدان موازنه کنیم - زیرا که کلامی نسبت به کلام دیگر که از آن نادر
 است موزن می تواند بود - و همچنین کلامی نسبت به کلام دیگر که از آن ناقص
 است مطنب - بل کلامی را که متعارف اوساط الناس است معیار توان
 گرفت - چه کلام اشیا در ادای معنی مقصود نه قابل مدح می باشد نه قابل
 مذمت نظر بدین معنی می توان گفتن که ایجاز ادای معنی مقصود را گویند
 بعبارتی اقل از متعارف عامه ناس به نحو یک مختل معنی نباشد - و اطناب ضد

آن است یعنی ادائے معنی بعبارتے اکثر از آن کہ خالی از فائدہ نباشد و اگر
الفاظ عبارت و ادائے مقصود نہ اقل باشند اکثر آن را مساوات گویند۔
و صاحب کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم گفته کہ معنی بلاغت آن است
کہ آنچہ در ضمیر باشد بلفظ اندک بے آنکہ تمام معنی آن احتلال راہ یابد بیان کند
و در آنچہ بہ بسط سخن احتیاج افتد از قدر حاجت و رنگد راند و بحد طال رساند و
اہل نقد گفته اند کہ بلاغت لفظ نیکو است باصحت معنی و فصاحت پاکیزگی سخن است
از دشواری و بلاغت در سہ نوع سخن پیدا شود۔ ایجاز و مساوات و بسط (اطعام)
اما ایجاز آن است کہ لفظ اندک بود و معنی آن بسیار چنانکہ سنائی گفته است

۵

تا بحشر اے دل از ثنا گفتی ہمہ گفتی چو مصطفیٰ گفتی
و مساوات آن بود کہ لفظ با معنی برابر بود۔ شاعرے گفته است ۵
سوال رفتے پیش عطا ہمیشہ کنوں
ہمے عطائے تو آید پذیرہ پیش سوال
و بسط آن است کہ معنی را بہ الفاظ بسیار شرح کند و بحد وجہ آن را
موکہ گرداند۔ چنانکہ اگر لفظے مشترک المعنی باشد بیان مراد و خویش از آن بکند و اگر
تفسیرے احتیاج افتد در رفع التباس اشیائے بجا آورد۔ پس تشبیہات و
استعارات جمله از باب ایجاز است و اینحال ولف و نشر و تقسیم و ہرچہ پیش

صناعات اور برائے زیادت یا رفع اشتباہ استعمال کنندہ ہمہ از قبیل بسط سخن است و چنانکہ گفتیم در ایجاز و مساوات باید کہ از اغلال معنی محترز باشد و بسط نیز باید کہ از اطناب بے فائدہ و استعمال الفاظ غیر محتاج الیہ اجتناب واجب داند۔

و بالجمہ کلام را از ہر زہ و فضول پاک ساختن و وسعت نطابق معنی الطحوظ داشتن ایجاز است و ازیں جاست کہ علی ابن ابی طالب کہ در فن بلاغت تالی صاحب جوامع الکلم است صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند "ما را بیت بلیغاً قط الاولہ فی القول ایجاز و فی المعانی اطالہ" و کلام را بر وجہ تبیین معانی بسط دادن بہ نحو یکہ مشتمل بر فوائد و مصالح باشد و از حشو و زوائد کہ در معنی دخل ندارد و پاک نمودن اطناب است و اگر الفاظ بقدر معانی و معانی بقدر الفاظ باشد بے آنکہ در نقصان و زیادت تفاوتی داشتہ باشد آن را مساوات خوانند و ایں متوسط است میان ایجاز و اطناب۔

باید دانست کہ ایجاز از بلفاظ است و ہم اطناب حدایشان یا مساوات متعارف عامہ ناس است کہ نہ بلاغت دارند و نہ نہایت و آنچه بعضی از او بارگفتہ اند کہ اطناب مشترک است میان خواص و عوام محل نظر است نہیرا کہ اطناب نہ آن است کہ کلام را با حشو بے ضرورت کہ منہی بر مصلحتی نباشد بسط دہند بل نظر بر مقتضائے حال کلام را تطویل دہند۔ و اوراک مقتضائے حال کار بلفاظ است

نہ شیوہ پہلا۔ محققین فن بلاغت گفتہ اند کہ ہر یک از ایجاز و اطناب محلے
 است و در خور آن تلیکے را در جائے دیگرے نتوان نهادن و ادیب بلیغ آن
 است کہ ضرورت محل را موازنہ کند تا چیزیکہ مناسب آن محل است بعمل آرد۔
 زیرا کہ حاجت ایجاز در محل خود بر نسبت حاجت اطناب است در محل خود۔
 آورده اند کہ کجی ابن خالد بر کئی دو کس از کتاب را فرماں داد تا بر موضوع
 معین انشاء کتاب لے نمایند ہر دو بر طبق اشارت و سے و انشاء کتابے سعی
 بلیغ کردند یہ کجی چون مسوۃ ہر دو را بطلالعہ در آور و دید کہ یکے بہ تنگنائے ایجاز
 راہ پیوہ و دیگرے بفرخانے اطناب قدم سوہ۔ آں را گفت نتوانم بغیر اتم
 و ایں را گفت نتوانم بکاہم۔ والحق آنچہ گفت برستی نزدیک تر است چہ
 ہر متکلم بلیغ نظر بہ قرآن و احوال سررشتہ ایجاز و اطناب را حسب اقتضائے حال
 نگاہ دارد و چون ادراک قرآن و احوال ہر شخصے را بر یک وزن بست ندہد
 ایجاز و اطناب را ہم معیارے متعین نتوان کردن۔

اما مساوات چنانکہ سعدی گوید ع

دشمن چہ کند چہ نہرمان باشد دوست

عبارت ایں مصرع در ادائے معنی مقصود نہ کم است نہ زیادہ بل متوسط
 است میان ایجاز و اطناب۔

واما ایجاز بر دو نوع گفتہ اند یکے ایجاز قصر و دیگرے ایجاز حذف۔ ایجاز

قصرت الفاظ و کثرت معانی را گویند و این نوع ایجاز در زبان پارسی مخصوص بہ شیخ شیراز است و کتاب گلستانش شاہد این مقال در تباہی حال ظالمے کہ آتش در انبار ہیزش افتاد و جملہ اطلاقش پاک بسوخت مے گویند۔ از بستر زمش بر خاستہ گرمش نشانزد، و تو عییف چلہ کہ بر حد اعجاز رسیدہ ہیں پس است۔ کہ شیخ ابو الفضل با آن فصاحت و بلاغت کہ داشت مے گوید۔

”ہمہ شب سبز بکبک فکر فرو بردم تا جملہ ہم معنی این جملہ شیخ بدیں سلاست و غنویت الفاظ و جامعیت و وسعت معنی انشا کنم نتوانستم دوم از بحر زوم“ وہم در واقعہ جوانِ مشت زن کہ با ناغداے کشتی دست و پنہ شدہ بود میگوند“ ”چندانکہ دستِ جوانِ بریش و گریبانِ طالع رسید اورا بخود در کشید و بے محابا فرو کوفت یا ریش از کشتی بدرآمد کہ کشتی کند ہچماں و کشتی ویدشت بگردانید۔“ بہ بین تاچہ اختصار است کہ بلاغت را ازاں آبلے بر روستے کا راست و با این ایجاز کہ اِنَّ مِنَ الْبَنَانِ لَشَجَرًا و نشان اوست خللے و راوای مے معنی مقصود راہ نیافتہ۔

و در واقعہ پیر مر ویکہ دخترے نازنین پری روے را بجمالہ کلح و آوڑ و بہ سخنان رنگین و دل آویز مے خواست تاول اورا بدست آرد و خود را بونے سپار و دختر باوے سہراشتی نہداشت و تخم بے مہرئی او در زمین دل مے کاشت مے گوید ”زنِ جوان را اگر تیرے در پہلو نشیند بہ کہ پیرے۔“

والحق کہ حقیقتِ سحر حلال ہے اس است -

اما ایجازِ حذف آن است کہ جزوِ جملہ یا جملہ را حذف کند جائیکہ ذکر
آن ضروری نیست بہ اعتماد اینکه سامع بقرائن و احوال از آن آگاہ تواند بود
اگرچہ در بابِ حذف ازین نوع امثلہ ذکر یافتہ درین مقام بعضی را نظریہ توضیح مقام
اعادہ مکنیم مثال حذفِ فاعلِ سعدی گوید ۵

بشہرے دراز شام غوغا فداو گرفتند پیرے مبارک نہاد
فاعل گرفتند مخدوف است یعنی اہل شہر نیز دریں شعر ۵
باب زرم و کوثر سفید نتوان کرد
گلیم بخت کسے را کہ بافتند سیاہ
فاعل بافتند مخدوف است یعنی عاملان قضا و قدر -

مثال حذفِ مفعولِ فردوسی گوید ۵
پے مشورت مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند
مفعول گفتند دریں شعر مخدوف است یعنی سخنان گفتار و ہم سعدی
گوید - ۵

نہ گفتہ نذا رد کسے با تو کار ولے چوں بگفتی دلش بیار
در مصرع ثانی مفعول گفتی مخدوف است یعنی سخن و ہم اد گوید ۵
بفرمود بفر و خستندش بسیم کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

تقدیر کلام چنین است بفرمودہ آن نگین گراں بہا را بفروشید
ایشان آن نگین را بفروختند یعنی مفعول فرمود محذوف است مثال حذف
شرط سعدی گوید

مگر ملائکہ بر آسمان و گرنہ بشر بحسن صورت او زمین نخواہد بود
تقدیر کلام چنین است - مگر ملائکہ بر آسمان بحسن صورت او باشند و
اگر ملائکہ بر آسمان بحسن صورت او نہ باشند بشر بحسن صورت او در زمین نخواہد
بود - این شعر خیالکہ مثال حذف شرط است مثال حذف غیر شرط ہم مے تواند
بودن - مثال حذف جزا سعدی گوید

شب چو عقد نماز پر بندم چه خورد باید او فرزندم
جزا محذوف است و تقدیر کلام این است کہ چو شب عقد نماز پر بندم
این خطرہ بدلم خطورے کند و گاہے جزا را حذف کند و چیزے دیگر بجایش
نهند - سعدی گوید -

ناسزاے را چو بینی بختیار عاقلان تسلیم کردند اختیار
تقدیر کلام این است چو ناسزاے را بختیار بتی تسلیم شود و علت
جزا و مصرع ثانی قائم مقام جزا ساختہ و این قبیل است شعر ملا غنیمت

مرا خود عرصہ اندیشہ تنگ است ترا اگر با قضا یارے جنگ است

تقدیر کلام این است اگر ترا با قضا یا رانے جنگ است برو با قضا
جنگ کن و مصرع اول قائم مقام جزا است مفہوش اینکه من با قضا یا رانے
جنگ ندارم گاہے جزو جزا را حذف کنند۔ سعدی گوید ے

تنے چند برگشت او مجتمع چو عالم نباشی کم از مستمع
یعنی کم از مستمع مباش مثال حذف مسند الیہ انوری گوید ے
گر دل دوست بحر و کاں باشد دل دوست خدا نکال باشد
شاہ سخر کہ کمترین خدش در جہاں پادشاہ نشاں باشد
یعنی آں خدا یگانہ شاہ سخر است۔ مثال حذف مسند سعدی گوید ے
اے دل عشاق بدام تو صید مابہ مشغول تو با عمر و وزید
تقدیرش اینکه مابہ مشغول بہتیم و تو با عمر و وزید مشغول ہستی۔ اما جزو مسند کہ
چار و مجرور است مذکور است و مثال حذف مسند تمام چنانکہ در جواب شخصے کہ
از تو پرسد "ترا کہ زد" گوی "زید" یعنی زید زد مثال حذف موصوف۔ سعدی
گوید۔ ے

دل آراے کہ داری دل درویند دگر چشم از ہمہ عالم فرو بند
یعنی معشوق دل آرام و ہم او گوید ے
یکے پسید ز اں گم کردہ فرزند کہ اے روشن گہر پیر خروند
یعنی از آں پیرے گم کردہ فرزند۔

۵

وہم عطار گوید۔

یکے پسید زان شوریدہ ایام کہ توچہ دوست داری گفت و شنام
 ہر آں چیزے کہ دیگرے دہندم بجز و شنام منت مے نہندم
 یعنی از آں شخص شوریدہ ایام و حکیم ناصر خسرو گوید ۵

کنارہ کند زو و مرد مند ہر دم

نگیرد بجز جاہل اندر کنارش

یعنی مرد و مرد و مرد و جاہل مثال حذف صفت سعدی در گلستاں گوید
 ”شنیدہ ام کہ شتران را بسخرہ میگنید“ اے شتران قوی و توانا را بچہ مقرر است
 کہ بجز شتران قوی الجثہ را بسخرہ نے گزند وہم در محاورہ گویند ”مردے یا بتا ایں
 ہم را از پیش برد“ یعنی مرد بلند ہمت مثال حذف مضاف سعدی گوید ۵

چو پاکان شیر از خاکی نہاد نمیدم کہ رحمت بر آں خاک باد

یعنی اہل خاک۔ اما مثال حذف جملہ و ایں بالعموم میان دو جملہ برائے

رابطہ واقع مے شود۔ قدسی گوید ۵

بگفت یار کہ در عشق من گواہم کیست

خبر اشک سرخ و رخ زرد من گواہم نیست

جملہ بگفتم یا جواب دادم محذوف است۔

و اطناب را غرض ملحوظ مے باشد و آں ایضاح بعد الا بہام است

چنانکہ مولف گوید در مناجات ۵

منور کن حریم سینہ ام را محلی کن ز رنگ آئینہ ام را
ظاہر است کہ تجلیہ از رنگ مخصوص بچہ زنگ آلود است پس
ذکر آئینہ بمنزلہ تفسیر چیز زنگ آلود واقع شدہ و از قبیل ایضاح بعد الاہام است
و کہ دو چیز در عجز کلام و تفسیر آن ہر دو بدو اسم کہ یکے پر دیگرے معطوف باشد
الوری گوید - ۵

جاندارے کہ خورشید است سایہ یکے شاہنشہی و یکد اہی
خورشید و سایہ دو اسم است مبہم - و در مصرع ثانی تفسیر ہر دو ایراد
کردہ یعنی مدوح خورشید شاہنشہی و سایہ اہی است و این را اورا اصطلاح
توضیح خوانند -

و از قبیل ایضاح بعد الاہام است تخصیص بعد تعمیم تا مخاطب را از
مرتبت خاص بر عام آگاہ سازند - سعدی گوید ۵

چو افردگر راست پرسی ولی است کرم پیشہ شاہ مرواں علی است
چو افرد بمنزلہ اسم خاص است کہ امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ ازہ حملہ

۱۵ در عربی بجائے دو اسم اسم متنی آوردہ اند اما در زبان پارسی تشبیہ نمے باشد و اسم متنی در عربی
وہو از یک نوع نمے باشد بنا برین ما بجائے این نوع اسم دو اسم مختلف النوع ذکر کردیم - ۱۶ منہ

افراد آں فروے است - اما چوں اون پروازش حد بلند پروازان فضائے
کرم و گیران نیست مجدد و اندکزش اہتمام نمود و گاہے بگاہے بر رویہ تاکید معنی
اظہار حاصل آید -

چنانکہ دریں رباعی

باز آے باز آے ہرچہستی باز آے
گر کا فرو گہر و بت پرستی باز آے
ایں در گہ مادر گہ نومیدی نیست
صد بار اگر تو بہ شکستی باز آے

و گاہے بہ ایغال و آن ختم کردن بیت است بر چیزیکہ مفید نکتہ باشد
اگرچہ معنی بیت بدون آن اتمام یابد و آن نکتہ گاہے تحقیق تشبیہ باشد
نظامی گوید -

مذروان رومی و زافغان رنگ شدہ سینہ باز یعنی دو رنگ
لفظ یعنی دو رنگ تحقیق مفہوم تشبیہ سے کہند و اگرچہ در اتمام معنی بہت
دغلہ ندارد و گاہے زیادت مبالغہ - سعدی گوید -

آنکہ نبات عارضش آب حیات میخورد و رشکزش نگاہ کند ہر کہ نبات میخورد
لب نازنین را با شکر تشبیہ دادہ وجہ شبہ میل خاطر است کہ لازم حلاوت
است مرغوب خاطر پودن حلاوت برائے آنکس کہ نبات میخورد و حلاوت لب

نازنین را برو جہ کمال ثابت مے کند و بعضے گویند کہ اینحال مختص بہ شعر نیست
بل عام است و ز شعر ہم استعمال مے کند۔ چنانکہ گوئی ”پند پر را گوش
دار پدرت در مصلحت تو بجاں مے کوشد“ پد را بر سپر شفقت طبعی است اما
عجز کلام مشکل بر تحریف سپر است۔ تا پند پر را بسمع قبول اضغانماید۔ وہ
تذیل و آن ایراد و جملہ البیت بعد جملہ کہ متضمن معنی جملہ اولی باشد و گاہے جملہ

ثانیہ را بطریق ضرب المثل با جملہ اولی ضم کنند۔ یعنیما گوید

گفتم صنما بزل ف مشکیں دل بروی علی گواہست
گفتا دل غویش را نگاہ دارو وز دے نگر فہ پادشاہست

مصرع چہارم چنانکہ مے بینی بر پیل ارسال المثل ایراد یافتہ و گاہے
اطناب بہ تکمیل دست دہد و ایں در کلامے تجویز کنند کہ موہم خلاف مقصود باشد

و بدفع ایہام چیزے با کلام انضمام یا بد۔ عربی گوید

آمد آشفۃ بخوابم شبے آں مایہ ناز

بروش مہر فزا وہ نگہ صبر گداز

لفظ آشفۃ در ترکیب نحوی حال است از فاعل آمد و چوں گمان آں

بود کہ سامع را از آشفۃ نازنین و ہیے ناشی گرد کہ با عاشق سرگرائی خواہ
نمود در مصرع ثانی ایں دہم را مرفع ساخت و گفت کہ با آں آشفۃ گداز
معشوقانہ او دل از دست عاشق مے رہود و او را بے خود مے ساخت

وگا ہے بہ متمیم و آل عبارت است از ایراد فضلہ در کلامی کہ موہم
خلاف مقصود نباشد۔

و غرض از آن نکتہ باشد۔ سعدی گوید ۵
شکم تا بہ نانش دریدند مشک
ترکیب جملہ چنین است کہ شکم تا بہ نانش دریدند ضمیر شین فضلہ
است و غرض از آن مبالغہ است۔

وگا ہے بہ اعتراض و آل عبارت است از ایراد چیزے در اثبات کلام
یا میان دو کلام متصل بحدیثی کہ جزو جملہ تواند بود و غرض از آن سوائے دفع ایہام
نکتہ دیگر باشد۔ حافظ گوید ۵

یدم گفتی و غرضندم عفاک اللہ نگفتی
جواب تلخ مے رسید لب لعل شکر خارا
جملہ عفاک اللہ جملہ معترضہ است و نکتہ مقصودہ دعا بر وجهی کہ موجب
انجذاب خاطر نازنین افتد۔ ہم انوری گوید ۵

آسمان در شتی عمر کند وایم دوکار گاو شاوی باد بانی گاو اندوہ لنگری
گو بخندم و آل پس از عمریت گوید زہر خند وریکیم و آل بہر روزے است گوید خونگری
جملہ آل پس از عمرے است و جملہ آل بہر روزے است ہر دو بیل
اعتراض واقع شدہ کہ موجب از یاد بلاغت کلام است و تفضیش و علم بدیع

بهره‌میں

علم بیان

وآں علمے است مشتمل بر قواعد معلومہ کہ بدان معرفت ایراد معنی واحد بطریق مختلفہ در موضوع دلالت حاصل آید - به نحویکہ بعض از بعض و یکہ واضح و از بعض و یکہ واضح باشد و دلالت بر سه قسم است -

اول آنکہ مراد از لفظ دلالت بر تمام معنی موضوع لہ باشد چوں دلالت انسان بر حیوان یا ناطق و این را دلالت وضعی گویند -

دوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر جزو معنی موضوع لہ باشد چوں دلالت انسان بر حیوان کہ جزو معنی است از حقیقت انسان و این را دلالت تقصیمی خوانند -

سوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر امرے باشد کہ خارج از حقیقت معنی موضوع لہ و لازم آن است - چوں دلالت انسان بر غناک کہ خارج از

حقیقت انسان دلائل آن است - قسم اول را دلالت مطابقی و دوم و سوم را دلالت عقلی خوانند -

و چون این قدر بدانستی بدانکه ایراد معنی واحد بر طرق مختلفه بدلالت عقلی متصور است نه بدلالت مطابقی - چه مطابق در موضوع و خفا در ابرج متعدده ندارد - بل آل را همین یک طریق پیش نیست - زیرا که سامع اگر از معنی شیر که درنده مخصوص است آگاه باشد و موضوع و خفایه و دلالت معنی ندارد و اگر آگاه نیست نیز همین صورت دارد - نعم این موضوع و خفا در صورت دلالت عقلی بلاریب متصور است - چه میتواند که شئی واحد لازم متعدده داشته باشد و دلالت او بر بعضی از آنها واضح و بر بعضی دیگر غفی باشد و مینای علم بیان همین دلالت عقلی است و بس -

و چون از لفظ لازم معنی آل مراد باشد - درین صورت دو امر متصور است یکی آنکه اگر قرینه بر عدم اراده موضوع له در آل جا قائم باشد - آل احوال گویند - چنانکه گوئی "شیر" دیدم که تیر می انداخت درین جا تیر انداختن قرینه ایست که متکلم از لفظ شیر مراد شجاع اراده کرد - و اگر قرینه مذکور نباشد و اراده هر دو معنی یعنی لازم و ملزوم در آل جا جایز باشد آل را کنایه خوانند چنانکه گویند آتش و گیلان فلاں کس نمی میرد - یعنی بسیار مهال نواز است و نسبت مجاز یا کنایه -

نسبت مفرد است بامرب و در مجاز ناگزیر است کہ در معنی مضموع لہ
یعنی معنی حقیقی و معنی مجازی علاقہ یافتہ شود۔ پس اگر علاقہ تشبیہ است آل را
استعارہ خوانند چنانکہ در مثال مجاز گذشت۔ و اگر ماسوائے تشبیہ علاقہ
دیگر است چنانکہ در جائے خود شرح داده خواهد شد انشاء اللہ تعالیٰ آل را
مجاز مرسل نامند چنانکہ گویند فلان را بر تو دوستی نیست و فلان در دوستی
توبائے ندارد۔

ازیں جادانستہ باشی کہ مسائل علم بیان در چار چیز انحصار دارد یعنی
تشبیہ و استعارہ و مجاز مرسل و کنایہ۔

تشبیہ

و آل صفت چیز است بہ چیزے کہ مقارب و مشاکل آل باشد از یک
جہت مخصوص یا از جہات متعدد و نہ از جمیع جہات اول را مشبہ گویند و ثانی
را مشبہ بہ و این ہر دو را طرفین تشبیہ گویند و بہت یا جہات متعددہ را کہ ہر دو
در آن مشارک باشند وجہ شبہ گویند و عرف تشبیہ را کہ واسطہ اظہار مماثلت
آل یکے با دیگرے باشد اداء تشبیہ گویند ازیں کہ گفتیم معلوم شد کہ برائے
تحقیق تشبیہ چار چیز ضروری است۔ مشبہ و مشبہ بہ و وجہ شبہ و اداء تشبیہ

وایں چار را ارکان تشبیه گویند وایں مقام داعی است بر بیان چند چیز
و ماہر یک را بحولہ تعالیٰ شرح میدہیم۔

مشبہ و تشبہ بہ

یابد و انت کہ طرفین تشبہ یادرک بہ یکے از حواس خمسہ ظاہری باشند
یادرک بہ عقل۔ اما آنچہ مدرک بہ حواس است از مبصرات۔ چنانکہ اسدی
طوسی گوید

غدارے چو گل خاطر افروز دید فروز ندچیں صبح نور روز دید
و از مسموعات چنانکہ خاقانی گوید

گاہ چو حال عاشقان صبح کند تلوتنے گاہ چو خلی دلہراں مرغ کند نواگری
و از مسموعات چنانکہ ہجو گوید

زاں منے گلگوں کہ بید سوختہ پرورہ بوئے گل مشک بید خام برآمد
و از مذوقات سعدی گوید

شکل امرود تو گوئی کہ شیرینی و لطف کوزہ چند نبات است معلق بہ بار
و از مسموعات چنانکہ خاقانی گوید

برچوں ہند لیک و شش گوشتہ پلاس من بر پلاس صبر کنم از ہر ہند او

باید دانست کہ نوع از حیات آن است کہ اجزائے آن را خیال
ترکیب دهد و اگر چه مرکب در خارج وجود نداشته باشد چنانکہ عنصری گوید
صبح را بنگریں پرویں بدان ماند و دست
کز پس سپیں تذروے بسدیں غنقاست
سپیں تذروے بسدیں غنقا اگر چه در خارج وجود ندارد اما اجزائش و توفیق
در خارج موجود است۔

اما طیفین عقلی آن است کہ عقل ادراک آن نماید نہ حسن چنانکہ حکیم ثانی گوید
مردگی جہل و زندگی دین است ہر چه گفتند مغز آن یلی است
جہل و دین مشبہ و مردگی و زندگی مشبہ بہ واقع شدہ و اینہا ہمہ مدرک عقل
مے شود نہ بہ حس و آنچه ادراک آن تعلق بوجدان دارد مثل لذت و الم و جوع
و شبع و غیر ذلک از قسم عقلی است و آنچه را دہم صورت میدہد نیز از نوع عقلی مے
شمارند و فرق میان وہی و خیالی آن است کہ خیال آنچه از حس مشترک قبلی
مے کہ قوت تمثیل آن را ترکیب و بدل علم یا قوت تذرویں کہ مذکور شد دہم از حس مشترک قبلی
مے کند بل از پیش خود اختراع صور مے نماید و تمثیل آن را ترکیب مے بخشد
مثل تصور انسانے کہ وہ سر داشته باشد و بالچلہ و ہم چیز ہائے ناویدہ است
صور مے پوشاند۔ و خیال آنچه از حس مشترک اقتباس نمودہ ہماں دارد پس
دہم بر چیز ہائے غائب حاکم است بخلاف خیال کہ آن از مدرکات حسی

تجاوز نمی نماید -

و می تواند بود که یک از طرفین حسی باشد و دیگری عقلی مانند تشبیه عدل به میزان و تشبیه عطر به خلق کریم - و حاصل محبت آن است که طرفین تشبیه چهار صورت دارد - یک آنکه هر دو حسی باشند - دوم آنکه هر دو عقلی باشند - سوم آنکه مشبه حسی و مشبه بر عقلی باشد و چهارم بالعکس -

وجه شبه

وجه شبه چنانکه مذکور شد عبارت است از معنی که طرفین تشبیه در آن اشتراک داشته باشند و آن گاهی یک باشد یا متعدد و متعدد و یا در حکم واحد است بسبب آنکه یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافته و یا در حکم واحد نیست -

اما وجه شبه واحد حسی است یا عقلی - و در حسی لازم است که طرفین نیز حسی باشند و ما خود از عقلی غیر عقلی نخواهد بود و در وجه شبه عقلی لازم نیست که طرفین نیز عقلی باشند بجهت آنکه عقل ادراک محسوسات کردن می تواند و حس ادراک معقولات عاجز است و به همین معنی اشارت کرده اند علمائے بلاغت -

التشبيه بالوجه العقلي اعم من التشبيه بالوجه الحسي *

یعنی تشبیه که در آن وجه شبه عقلی باشد عام تر است از تشبیه که وجه شبه در آن حسی باشد زیرا که وجه شبه عقلی از طرفین حسی باشد یا عقلی اخذ تواند شد بر خلاف وجه حسی که جز از طرفین حسی مأخوذ نباشد.

اما وجه شبه متعدد که در حکم واحد باشد و آن را وجه شبه مرکب نیز خوانند عبارت از بنیته است معین مرکب از چند چیز. و این نیز حسی باشد یا عقلی. و حسی را چند اقسام است اول آنکه طرفین حسی باشند. و وجه شبه مرکب حسی چنانکه ابوالفرج گوید.

ه

باره در زیر زال چوبکلی صرخ چتر بر فرق سر چرخسار من ماه وجه شبه در تشبیه اسب با آسمان عظمت و جسامت و سرعت سیر است و در تشبیه چتر به خرمن ماه استدارت و درخشندگی. و این همه از محسوسات است دوم آنکه هر سه مرکب حسی باشند. چنانکه خاقانی گوید

ه

کونی شررے که هبت ز انگشت زنگی به هوا سنان بر انداخت
وجه شبه درین تشبیه بنیته است که از پیریدین چیزے سرخ و درخشان که به سرعت تمام از چیزے سیاه برآمده به هوا حرکت نماید تا تخیل نشود نه آنکه تشبیه شرر با سنان و تشبیه زغال به زنگی جدا گانه بطریق استقلال مقصود است. سوم آنکه شبه مفرد حسی و شبه به و وجه شبه مرکب حسی باشند. عبد الواسع گوید.

ه

زلفین آلودگی است بر اینکجه از علاج
 رخسار تو شیرین است بر اینکجه باطل
 مقصود درین تشبیه رخسار است با شیرین که با شراب آمیخته باشد
 و وجه شبه امتزاج سرخی با سپیدی است۔

چهارم آنکه مشبه به مفرد و مشبه و وجه شبه مرکب باشد۔ خاقانی گوید
 چو لیم آهین بزخم آهین صد چشمه کند چشم دشمن
 مشبه درین جاعده چشمه نمودن چشم دشمن بزخم سنان است و مشبه به
 لیم آهین۔ و اول مرکب و ثانی مفرد است و وجه شبه بیتت است که شکل خانه
 ز نور باشد۔

اما وجه شبه مرکب عقلی چنانکه انوری گوید
 در جهانی و از جہاں بشی بهیچ معنی که دریاں باشد
 وجه شبه درین شعر راجع بودن مخاط است بر محیط۔
 اما وجه شبه متعدد چنان است که چند چیز را وجه شبه سازند و هر یک از
 آن بنفس خود مستقل و مقصود بود بخلاف مرکب که در آن جا از مجموع یک
 بیت مقصود باشد و وجه شبه متعدد از سه قسم بیرون نیست۔ اول آنکه همه
 اجزای وجه شبه حسی باشد۔ چنانکه درین شعر حافظ
 آفتاب است ماه باده و جام در میان مه آفتاب بیار

و جہ شبہ در تشبیہ بادہ و جام با آفتاب و ماہ در خشدگی و استدارت
و گردش است -
دوم آنکہ ہمہ اجزائش عقلی باشند و قسم سوم آنکہ بعضی حسی باشند و بعضی عقلی

غرض تشبیہ

غرض تشبیہ اکثر راجع بہ شبہ می گردد و آن بر چند اقسام است اول آنکہ
غرض از تشبیہ بیان امکان و جوہ شبہ باشد در جائیکہ اواعلئے امتناعش نیز امکان
دارد - پدرالدین فارسی در وصف شمشیر گوید ۵
مار را مانی کہ بر تو تظہائے گوہر است وین عجیب کہ ز پوست ہر ساعت بول آئی چو آب
حافظ عمری و ہستی بے وفا مانند عمر دشمن جانی و جاں آسای ہمہ آئی بکار
در پائے معرکہ چو آب بر دہتی در صفت گر بگرہ پی ابرسانی در بختی برق دار
مقام استشہا و شہر ثالث است کہ در آن شمشیر را با ابرو برق تشبیہ
دادہ و امکان و جوہ شبہ را در مصرع ثانی بیان نمودہ - زیرا کہ گریہ ابرو خندہ
برق ہر دو را برائے اودعا کردہ -

دوم آنکہ غرض از تشبیہ بیان حال شبہ باشد - خاقانی گوید ۵
خسرت دولت بے نوا و آنکہ در کج دہا چشمش بدو تو تیار باد نکباد اشتہ

یعنی حال خصم تو که از دولت بے بهره است و رجوع به آستان تو نمی کند
چنان است که چشم او بدرو باشد و چاره آل از دست داده باشد -

سوم آنکه غرض از تشبیه بیان مقدار حال مشبه باشد کمال اسمعیل گوید
مانند شبیه دانه که در پنبه تعلیه است اجرام که بها ست نهال در میان برف
غرض از تشبیه مبالغه در کثرت برف است -

چهارم آنکه غرض از تشبیه آن باشد که حالت مشبه را خاطر نشان سامع کند
حکیم سنائی گوید -

صورت ابلها چو دیگ تهی است از درون خالی و برون سیه است
و این را اکثر بصورت تمثیل آرند -

پنجم آنکه غرض از تشبیه تزیین مشبه باشد در نظر سامع انوری گوید -

به بین وقت سخن گفتن لب شیرین و دندانش
تو گوئی و در عمان است در لعل بدخشانش

غرض از تشبیه لب و دندان معشوق به در لعل تزیین آن است -

ششم آنکه غرض از تشبیه تصحیح باشد در نظر سامع سنائی و رجوع علمای جاه طلب
گوید -

چو کمیز شتر باز پساں رنجه دارند همچو خرگساں
هفتم آنکه غرض از تشبیه مذرت حضور مشبه باشد و ذهن - انوری گوید

۵ آتش سیال دیدستی در آب منجمد

گزیدستی بخواه از ساقیانش ساغرے

حضور صورت آتش سیال در آب منجمد عاذاً ما متع است -

دریں اقسام که شعر و غرض تشبیه راجع به مشبه باشد گاهی به مشبه و این دو نوع است
اول آنکه چیزی را که در وجه مشبه ناقص باشد مشبه به قرار دهند تا ادعای کمال

اورا وجه بدست افتد - چنانکه حکیم ازرقی گفته - رباعی ۵

آتش به سنان و یونبت ماند پیچیدن افنی به کمندت ماند

اندیشه بر فتن بهمندت ماند خورشید به همت بلندت ماند

دریں رباعی سنان و کمند و همت را مشبه به ساخته و غرض ازین

اثبات کمال این هر چهار است -

دوم آنکه چیزی را که اهتمام مزید به شان او داشته باشد - مشبه به

سازند - جانی گوید ۵

بس که در جان نگار چشم بیدارم تویی هر چه پیدای شود از دور نیدارم تویی

بدانکه مشبه به بالعموم در وجه مشبه کامل می باشد - اما چوں طرفین

مساوی باشد آن را تشبیه خوانند بل تشابه گویند -

چنانکه دریں شعر ۵

یا شراب است اینک میریزم چشم یا سرشک است اینک ارم در قبح

تقسیم تشبیہ بہ عنبار طوفین

و آن برخیز قسم است -

اول آنکه طرفین مفرد و غیر مقید باشند چنانکه تشبیہ رخسار با گل و تشبیہ علم

به نور -

دوم آنکه هر دو مفرد مقید باشند - چنانکه تشبیہ سعی بے سود به آهن سرد و کوفتن

یا به نقش روئے آب -

سوم آنکه یک مفرد مقید و یک مفرد غیر مقید باشد - انوری گوید ۵

رخساره چو گلستان خنداں زلفین چو زنگیان لایع

چهارم آنکه هر دو مرکب باشند و معنی مرکب بودن طرفین آن است که

هر یک سببیت باشند از چند چیز فراهم آمده - چنانکه خاقانی گوید ۵

دیدہ باشی عکس رشید آتش انگیز از بلبل از بلوریں جام عکس ۵ ہمالی گنجی

پنجم آنکه یک مفرد و یک مرکب باشد - چنانکه ہمو گوید ۵

بلبلہ چوں یکب خوں گرفتہ بمقتار کز و ہنش نالہ جسم بر آید

ششم آنکه هر دو متعدد باشند و این دو صورت دارد - ملفوف مفرد

ملفوف آن است کہ اول چند مشبہ را ذکر کنند و باز چند مشبہ بہ اعلا الوہج

گوید۔

تافہ زلف شکستہ رخ و زیبا قد او مشک او گل سوری سر چین است
و مفروق آن است کہ یک مشبہ بایک مشبہ بہ ذکر کنند و باز یکے دیگر در
مقابل او کمال اسمعیل گوید

رباعی

رویت دریاے حسن لعلت جان زلفت عنبر صدف ہن در دندان
ابر کشتی و چین پیشانی موج گرو آب غنچ و شیمت طوقاں
ہنقم آنکہ یکے واحد و یکے متعدد باشد پس اگر مشبہ واحد و مشبہ بہ متعدد
بود آن را تشبیہ جمع خوانند۔ و اگر بالعکس باشد تشبیہ تسوئہ مثال اول حامی
گوید۔

عارض است این با قمر یا لاله مراسین یا شعاع شمس یا آئینہ ولما است ماسین
و مثال دوم

روئے قیُب حال منج از روزلف یار ایں ہر سیرہ چوں شبتا ریک بے قار

تقسیم تشبیہ باعتبار وجہ تشبہ

و ایں بر چند نوع است نوع اول آنکہ تشبیہ بطریق تمثیل آند و آن تشبیہ
است کہ وجہ تشبہ در آن از چند چیز ممتزج باشد تفصیل ایں در جائے دیگر مذکور

شده و آنچه درین مقام ناگزیر است از دانستن آن آن است که صاحب سرار
البلاغت گفته که وجه شبه در تشبیه تمثیل باید عقلی باشد نه حسی و آنچه در آن وجه شبه
حسی باشد آن را تشبیه متضمن تمثیل گویند و از عبارت صاحب مفتح و مطول
چنان بوضوح می بیند که وجه شبه در تشبیه تمثیل حسی و عقلی بر هر دو طریق
آید - بنا برین بقول صاحب سرار البلاغت درین شعر حکیم سنائی -

ز آل زو خصم او فزوں تر بود که خرد را امام حیدر بود
مرد را چون ز پس بود غور شید سایه پیشی بر وکتد جاوید

وجه شبه بهیئت شخصی است که نور از پس و ظلمت در پیشا پیش او بود و این
مربک منزع از چند چیز و از حیاتی است تشبیه تمثیل نخواهد بود - بل تشبیه
متضمن تمثیل است و بقول صاحب مفتح و مطول تشبیه تمثیل است و درین
دو شعر نظامی

نظر کردم ز روئے تجریت هست خوشی های جهاں چوں غار ش دست
که اول دست آغازش خوش افتد پاخودست در دست آتش افتد
وجه شبه امری است که آغازش مرغوب و انجامش ناگوار باشد - و این
مفهوم امر عقلی است پس اطلاق تشبیه تمثیل بر آن بر هر دو قول صحیح باشد -

نوع دوم غیر تمثیل و آن تشبیه است که وجه شبه در آن مرکب از چند چیز
نباشد بلکه واحد بود یا متحد و مانند آن در بحث وجه شبه سابقاً مذکور شد -

نوع سوم تشبیہ مجمل و آل تشبیہ است کہ وجہ شبہ در آن مذکور نہ بود - و
 دریں صورت وجہ شبہ گاہے باشد کہ ظاہر بود بر ہمہ کس چوں تشبیہ شجاع یا شیر
 و گاہے خفی کہ غیر از خواص آن را در نیابند - خاقانی گوید ۵
 بے نفع دولت و سرسامی است عالم کہ فتنہ ہرزائش بحران تازہ بینی
 وجہ شبہ در تشبیہ عالم بہ سرسامی احتمال و برہم زدگی اوضاع است و
 ایں در باوی النظر بر ہم کس ظاہر نیست و در تشبیہ مجمل گاہے باشد کہ وصف یا بیج
 یک از طرفین مذکور نشود - خاقانی گوید ۵

از عارض و دے و زلف داری طاؤس و بہشت و مار باہم
 و گاہے وصف طرفین را ذکر کنند - رودکی گوید ۵
 چاکر انت بگم رزم چو خیاطا شد گرچہ خیاط نینداے ملک کشور گیر
 یہ گز نیزہ دست خصم توے پیمائید کہ بترند بہ شمشیر و بد و زند بہ تیر
 لفظ گز و پیہودن و بریدن و دوختن وصف ملائم مشبہ بہ است و نیزہ و
 شمشیر و تبر ملائم مشبہ و گاہے وصف مشبہ تنہا ذکر کنند عبدالواسع جیلی گوید ۵
 خمیدہ قامت و رخ پر سر شک و دل پر زار
 ز جو رگہ دوں بد خواہ تو چو گردوں با و
 و گاہے وصف مشبہ بہ تنہا حکیم سنائی گوید ۵
 امتنائش چو قطرہ یار اں کاؤل و آخرش بو چو میاں

چهارم تشبیه مفصل - و آن تشبیه است که وجه شبه در آن ذکر کنند
 سلمان ساوجی گوید

نغزو خرد ز لعل تو چو از شراب یا لاله زو و لعل ز چشم تو چو از شمار دست
 وجه شبه نغزیدن و لرزیدن است -

پنجم تشبیه قریب بمبتدل و سبب قرب و ابتدال چند چیز است آنکه
 وجه شبه واحد باشد یا آنکه مشبه به نسبت قریبه یا مشبه داشته باشد مثلاً تشبیه
 کنار با سبب یا آنکه مشبه به اکثر در ذهن حاضر شود -

ششم تشبیه بعید غریب - و اسباب بُعد و غرابت چند چیز باشد یکی
 آنکه وجه شبه متعدد یا مرکب از چند چیز بود - دیگر آنکه مشبه به را با مشبه نسبت
 بعید باشد - چنانکه مختاری گوید

ابر سیاه و برف سفید زمین سبز طوطی همه پدید شد از بیضه غراب
 ابر و برف را باراغ و بیضه مناسبتی نیست و یا آنکه مشبه به به قدرت در ذهن
 حاضر شود به سبب آنکه از وهمیات یا از خیالیات باشد و یا آنکه وجه شبه
 مرکب عقلی باشد -

تقسیم تشبیه باعتبار غرض

و آن بر دو قسم است - مقبول و مردود - اما مقبول آن است که در افاده غرض کامل باشد و مشبه به در وجه شبه مشهور و مستقیم بود و مردود بالعکس آن -

تقسیم باعتبار ادوات تشبیه

اگر ادوات تشبیه مذکور باشد آن تشبیه مرسل گویند و الا تشبیه مکرر خوانند

تبصره

بدانکه قوت و ضعف تشبیه موقوف بر حذف و ذکر ارکان تشبیه است - پس در تشبیه که ادوات وجه شبه را حذف کنند قوی باشد نسبت تشبیه که در آن هر دو یایک ازین هر دو مذکور باشد -

صاحب کتاب المعجم گوید که تشبیه کامل آن بود که معکوس توان کرد یعنی مشبه و مشبه به را به یک دیگر تشبیه توان کرد - چنانکه شب را برOLF وOLF را به شب و لعل را به هلال و هلال را به لعل - و ناقص تر تشبیهات

آن است که دہمی بود و آن را در خارج مثلے تصور نتوان کرد چنانچہ بعضے
مقتضیان منورۃ آتش را بہ دریائے پراز مشک تشبیہ کرده است و در خشین
آتش از میان انگشت سیاہ بہ موج زر سیال مانند کردہ و از شعرا از زنی
بدین صنعت موع تر بودہ است و تشبیہات نیک و بد بسیار کردہ و بازے
گوید کہ تشبیہ بر انواع است -

اول تشبیہ صریح آن است کہ بعضے از کلمات تشبیہ در مستعمل باشد چنانکہ
گویند این بچیاں است یا بداں مے ماند -

دوم تشبیہ کفایت آن است کہ خالی باشد از حروف تشبیہ -

سوم تشبیہ مشروط - آن است کہ حرف شرط در آن بکار بر نہ چنانکہ

۵

بخاری گفتہ -

اگر مورے سخن گوید و گوتے رواں را د من آں مورے سخن گویم من آں کہ جان را د

چہارم تشبیہ محکوس - آن است کہ چیزے ایچیزے تشبیہ کنند بعد از ان مشبہ بہ

را بچہ باؤل تشبیہ کنند - چنانکہ عنصری گفتہ ۵

زہم ستوراں و گرد سیاہ زمین ماہ و زوئے زمین روئے ماہ

روئے زمین را از تشان نعل ستوراں بہاہ تشبیہ کردہ است باز روئے

ماہ را از کثرت غبار بزہم تشبیہ کردہ -

پنجم تشبیہ مضمراں است کہ شاعر در بعضے از اوصاف خویش تشبیہ مضمرا

گرداند و مراد او از آل معنی تشبیه باشد معزی گفته است - رباعی ۵

گر نورِ مه و روشنی شمع تراست

پس کاهش و سوزش من از پرچر است

گر شمع توئی مرا چرا باید سوخت

در ماه توئی مرا چرا باید کاست

و مقصود شاعر از این معانی تشبیه روئے دوست است بماه و شمع -

ششم تشبیه تسویه آن است که چیزے را در بعضی از اوصاف با چیزے

برابر و مساوی کنند - چنانکه شاعرے گفته است ۵

گفتم ز دل خویش دہاں سازمت لے ماه گفتم تاں ساخت یک نقطہ دہاںے

گفتم ز تن خویش میاں سازمت دوست گفتم تاں ساخت یک موئے میاںے

دل و میان خویش را با موئے و نقطہ متساوی کرده است -

ہفتم تشبیه تفصیل آن است کہ بعد از تشبیه چیزے بچیزے تفصیل

مشبہ بہ بیان کند - فرخی سنجرے گفته است ۵

برقد تو کوئی سروے است در میان قبا

بروے گفتم ما هست بر نہادہ کلاہ

چو ماہ بود و چو سرد و نہ ماہ بود نہ سرد

مگر نہ بند و سرد و کلاہ ندارد ماہ

وایں راجع و تفریق خوانند -

تثنیہ منسل

باید دانست کہ انترجاع وجه شبه از ^{مصحف} خالی از دو صورت متوازن بود
اول آنکہ تثنیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف است چنانکہ در تثنیہ
کلام بخش با غسل - دریں مثال تثنیہ مستلزم تصویر حالتی است کہ آن را
بمیل طبع تعبیر می توان کرد و ہمیں او وجه شبه قرار می دہیم کہ لازم حلاوت است
دوم آنکہ تثنیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف نیست بل در
صورت فعل بحیرت مخصوص متعدی باشد کہ مستلزم حکم خاص گردد چنانکہ گوی
فلان نقش بر آب می کشد و آہن سرودے کو بدید است کہ نقش بر چیز کے کشیدن
حاصل است کہ اصل آن در آن چیز پایدار ماند - اما این معنی در آب متصور نیست
و چون چنین است فعل فاعل مستلزم معنی تعجب خواهد بود و ہمیں حکم خاص است
و این معنی نہ مجرور از وجود آن نہ مجرور فعل کشیدن مترتب گشتہ بل بہ اجتماع ہر دو
یعنی بہ تعدی فعل کشیدن بسوئے آب حاصل آید چنانکہ در مثال چارپائے برو
کتابے خد گشت کہ فی الحقیقت ماخوذ است از آہیچھل آسٹھاسرا
و برہیں طور قیاس کن در مثال آہن سرودے کو نقش کہ فعل کو فتن متعدی

بچیزے مخصوص یعنی آہن است۔ واجتماع ہر دو معنی فعل عربی است
است و از ہمیں قبیل است باد و دشت یا باد و دشت بودن یا ر و غنی مالیدن
و غیر ذلک -

از انچه کہ ذکر یافت دانستہ باشی کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل یا عقلی باشد
نہ حسی و از یک جملہ باب پیش از ان منتزع مے باشد و ہر چند کہ آن را در عقلی بود
رسوخ بیشتر بود احتیاج آن بحالات کثیرہ ہم بیشتر خواہد بود قطعہ شیخ کہ دریں باب
فیض ترافادہ بریں مدعا شاہد عدل است - قطعہ

گلے خوشبوئے در جام روزے رسید از دست محبوبے بستم
بدو گفتم کہ مشکى یا عبیری کہ از بونے دل آویز تو بستم
بگفتم من گلے ناچیز بودم ولیکن مدتے با گل تشستم
جمال ہمنشین دمن اثر کرد و گر نہ من ہماں غالم کہ بستم
ایں قطعہ خیالندہ ہے یعنی مقصود است بر حالات کثیرہ بہ نحویکہ از اجتماع
آہنہایک کلام مراد و مسلسل حاصل و در حصول مقصود تشبیہ ہر یک را مدخل
است کہ اگر یکے را از آہنہا ساقط کنی مقصود تشبیہ باطل گردد - وہم ناگزیر
است از ترتیبی کہ متکلم آن را در نظم جملات ملحوظ داشتہ - چہ انتزع وجہ
شبہ از ان بے اعتبار ترتیب متکلم صورت نہ بند و مشبہ دریں مثال ذات
متکلم است کہ بہ فیض صحبت مدوح بذروہ عزت مترقی گشتہ و مشبہ بہ چیزے

است حقیر و خیس یعنی گل بالکسر کہ بہ ملا بست گل بالضم مدد این ج شرف ارتقا
 یافتہ و وجہ شبہ حصول سرمایہ سعادت است مرثی حقیر و خیس را
 بواسطہ حسن تربیت شریفیہ - و این وصف مفہوم عقلی واحد است کہ از ترکیب
 و نظم حیات متعددہ بطریق لزوم انتزاع یافتہ کو ہمیشہ آنکہ متکلم مے گوید کہ گلے
 سر شوے در جام کہ محل استعمال گل مے باشد روز بے از دوستی بدستم
 افتاد از بونے خوشش مشام جان مرا چنان معطر ساخت کہ از خود بہتم گفتم
 کہ مگر این مشکل است یا عنبر بہ تحیر فرو شدم (حرف تردید من معنی تحیر است)
 ناچار بہدراں حالت بزبان حال ازوے پرسیدم کہ من در کشف کیفیت
 بوئے خوش فروماندہ ام آخر تو خود بگو کہ این سرمایہ دل آویزی نکہت کہ
 مشام جان مرا معطر ساخت از کجا بدست آوردہ گفت کہ من بہاں خاک
 نرزد ہستم کہ دریائے کس و ناکس یا مال نمی شوم و بیچ سرمایہ خوبی با خود دارم
 اما از فیض صحبت گل سر رشته سعادت بدست آوردہ ام تا امروز بدین تہ
 فائز گشتم -

مے بینی کہ اگر سلسلہ ربط و التیام این تقریر را از ہم بگسند حصول مقصود
 متکلم کہ او مردناہل و خامل الذکر بود امروز بحسن تربیت حضرت مہر ج در
 انبائے جنس سر عروت و افتخار بر آسماں مے افرازو - امکان ندارد -
 در باب تمثیل امریکہ ثنائستہ این اسلوب لطیف است آن است

تمثیل کلائے باید کہ از در پیچہ گوش سامعین در آمدہ حلقہ اثر بر در نہاں خانہ
 و لما کو بد تا فائے کہ گماں بر ند کہ کلام معجز نظام دان من الیکان لکھما در حق
 تشبیہ تمثیل در و ریافتہ - و ہم باید کہ ثناء مقصود را یہ پیرایہ شمت و شوکت
 لفظ و معنی آراستہ در نظر سبک روحان پاکیزہ منش جلوه دهد چہ بسا افتادہ
 کہ حکمائے وقت پسند معنی ارجمند را یہ تہدید قیاس منطقی و برہان عقلی بر
 مستر شدان حقیقت طلبان قدر افادہ معانی لطیفہ نکرده اند کہ یک سالک لک
 حقایق بہ اشارات تشبیہیہ پر راہ روان و ادنی تحقیق افادہ کردہ ہر اس معنی
 آن است کہ حقایق عقلیہ کہ ہم ناقص فطرتاں بہ ذباہل آل مشک جستن نتواند
 بہ لباس محسوسات جلوه اداں نظر بہ تہیل تفہیم مخاطباں اقرب الی الصواب نماید چہ محل
 تجربہ و مشاہدہ جز محسوسات خارجہ چیزے دیگر نتواند بود و ازیں جاست کہ محسوسات
 در طبائع عامہ ناس بیش از معقولات موثر افتادہ - بنا بریں اسلوب تمثیل کہ در آن
 امرے مقبول را بصورت محسوس واسع نمائند و ہر مقامے کہ احتمال یابد
 نفوس وقتے عظیم پیدا کند نظر بہ ضرورت مقام اشکہ چہ حوالہ قلم است حکیم خاقانی
 گوید

و

خمت ز دولت بے نوا و انگہ درت کردہ رہا
 چشمش بدرد و تو تیا بر باد نکبہ داشتہ
 دریں مثال وجہ شبہ بودن شخصے است بحالت احتیاج چیزے کہ اورا

ازاں گز نیست و باین احتیاج آن را رانجان از دست داده باشد - و ہم
او گوید در مقام ہجو حسا و پر فساد ۵

نشاند بر داندہ جز باندہ نشاند گفت آہن چند باہن
مصرع ثانی چنانکہ دانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل -
و سعدی در مقام تربیت اطفال گوید ۵

ہر کہ در خرویش ادب نکنند در بزرگی فلاح ازو غایت
چوب تر را چنانکہ خواہی ہرچ نشود خشک خبر با تش است
و چہ شبہ ازاں ظاہر تر است کہ محتاج تفصیل باشد - غنی کشمیری گوید
بر تو افعہائے دشمن تکیہ کہ دن باہی است ۵

پائے بوس سیل از پایا فگند دیوار را
و مرزا صاحب اسقططا از ایران زمین بہ نواب جعفر خان دستور عظم
حضرت خلیفہ مکان مے لوسید ۵

دور دستاں با حسان باو کردن ہمت بہت
ور نہ ہر نخلے بیائے خود خرمے افگند
نواب ممدوح پنچزارا شرفی در وجہ صلہ این شعر بہ میرزا ارسال داشت
نظامی در حسرت ایام جوانی و تکوہش پیری و ناتوانی مے گوید ۵
چو باد غزانی در افتد بہ باغ زمانہ وہد جائے بیل بہ زاغ

بالجملہ درامثلہ مسطورہ بتابل تمام باید نگرستین کہ چه طور اسلوب پیش
 در مواضع مختلفہ معنی مقصود را از جائے بجائے میکشد۔ و عارض شاہد معنی
 بغا زہ استعجاب مے آراید و الحق کہ بدیں اسلوب لطیف کہ معنی سحر حلال
 ہمیں است لہائے شنوندگان را بہر جانب کہ خواہند میل و ہند۔
 دریں مقام نکتہ ایست تشکرف کہ جز فصاحت بلاغت شعار و دیگران را
 بر آں دست رس نیست ما در ضمن مثالے بر آں آگاہ مے سازیم۔ سعدی
 گوید۔

۵

قرار در کف آزادگان نگیرد مال نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غریب
 دریں شعر مصرع اول از وجوہ مشبہ خبر مے دہد و در مصرع ثانی برائے
 یک مشبہ و دو مشبہ بہ ذکر کردہ۔ توجیہ کلام آن است کہ مال در کف آزادگان
 قرار نمی گیر و چنانکہ صبر در دل عاشق و آب در غریب۔ اما مے بینی کہ مستطعم سی
 کلام در تبلیغ معنی مقصود و چگونہ اعجاز بدیع بنیاد کار بردہ یعنی ادآہ تشبہ بہ نخوے
 ساقط کردہ کہ سامع را مطلقاً شائبہ از ایہام تشبہ شجاع خطور مے کند۔ و ہر
 سہ چیز یعنی مال و صبر و آب را بوصف عدم قرار بہ یک جہت متصف نمودہ
 تا یکے را از دیگرے بدیں وصف امتیاز نتواں کردن و اگر در مصرع
 ثانی مے گفت چو صبر در دل عاشق چو آب در غریب کلام از حیث بلاغت ^{خارج}
 مے افتاد و این اسلوب در ادائے معنی مقصود موثر تر افتد۔ بخلاف اسلوبے

که بر ذکر اداه تشبیه مشتمل باشد چه درین صورت مبالغه را در اداسه معنی مقصود
و غلظت زائد نباشد چنانکه هم او گوید ۵

و دیده اهل طمع به نعمت دنیا
پرنشود همچنانکه چاه به شبنم
درین شعر جمله همچنانکه چاه به شبنم
پرنشود بر پیل تمثیل بجایه مشبهه که
یافته لکن ذکر اداه تشبیه معنی مقصود را از مقام مبالغه در وصف باز داشته
و هم پوشیده ماند که در عمل اسلوب تمثیل باید که میان مثل و مثل له در
اکثر امور جزئیة متعلقه هر دو تطابق کلی باشد و هر چند که این تطابق زاید باشد
تشبیه تمثیل را در افاده معنی مقصود قدسے راسخ باشد چنانکه در مثال سابق
مشبهه یعنی مثل له و دیده اهل طمع واقع شده لیکن نه مجرد و دیده اهل طمع بل از آن
جهت که به نعمت دنیا پرنشود و همچنین مشبهه به یعنی مثل که چاه است از آن
جهت مأخوذ است که به شبنم پرنشود و در میان مثل و مثل له هر دو تطابق
متحقق است - و همیشه آنکه گدایان طامع حبه حبه و قراضه قراضه زر و سیم
بگدیه گرد می آرند - و با این ناواشنی آتش حرص و طمع ایشان می میرد -
و این حالت مشابه بحالت چاه است که کسی نخواهد آن را بقطره قطره
شبنم پر آب کند - و این امر عادتاً امکان ندارد -

در بیان تشبیه اصیل از اصول علم بیان پیشتر ازین ذکر یافته که هر
چند در طرفین تشبیه تبعاً لدوئی و تعابیر جنسی متحقق باشد تشبیه از حیض ابتدای آن

باوج ندرت و غزابت جلوه گر می آید و اوقع فی النفس بوده موجب استحسان
 سامع می گردد زیرا که درین صورت در معنی مقصود تشبیه پدید آید که سامع را
 گمان آید که رود که چیز می آید از جائی ظهور یافته که اصلاً مظنه آن نبوده و
 ہمیں معنی باعث بر استعجاب زاید می افتد - خاقانی گوید ۵

ابر از هوا بر گل چکاو ماند بزنگی و انگاں
 و در کام رومی بچکاو پستان شیر انداخته
 درین شعر ابر مشبه و زنگی و ابر مشبه به و همچنین گل مشبه و رومی بچکاو مشبه
 به واقع شده و میان طرفین هر دو تشبیه تباعد نوعی و تشبیه جنسی بدرجه غایت
 متحقق است بدرجه چندی گوید ۵

چو دروش از سقف مینارنگ طشت زرنکار افتاد
 فلک را کاسه های نقره در دریائے قار افتاد
 درین شعر آسمان مشبه و سقف مینارنگ مشبه به همچنین آفتاب مشبه
 و طشت زرنکار مشبه به و نجوم مشبه و کاسه های نقره مشبه به و تاریکی شب مشبه
 و دریائے قار مشبه به واقع شده و تباعد و تغایر میان طرفین تشبیه بر وجه تم
 ثنابت است به نحجه که اتصال هر دو از قبیل جمع بین المتغایرین است و
 استنباط وجه تشبیه از هر چهار تشبیه چنان می نماید که اصل و فرع مظنه آن
 نبوده است و ازین رو در امر تشبیه نوعی از غزابت و دایه

۵

صائب گوید۔

ز ہر خشمش میان خندیدن ہچو بادام تلخ و رشک است
 متکلم دریں شعر ز ہر خشمش و شیرینی خندہ را در یک جا جمع نموده کیفیت
 مثالہ پیدا کر دہ۔ و آن را مشبہ قرار دادہ و بادام تلخ و رشک را در یک جا جمع
 ساختہ کیفیت مثالہ را مشبہ بہ تجویز نمودہ۔

و چو ایں قضیہ مہد گشت مے گوئیم کہ ہر گاہ ایں اصل مطلق تشبیہ
 از ابتدال بغایت مے کشد و تشبیہ تمثیل کہ مبنی بر قوت تاثیر و متکفل
 توضیح مقصود تشبیہ مے باشد چہا نقشہائے معنی دل آویز کہ بر صفحہ خاطر سامع
 نخواستہ بہت شعر حکیم سنائی بہ تصدیق ایں مدعا شاہد عدل است ۵
 نکلند عشق نفس زندہ قبول نکلند باز موشش مردہ شکار

مراد از نفس زندہ نفس امارہ است کہ علی الدوام در طلب حظوظ
 حیوانی و حصول مشتیہیات جسمانی مستغرق بودہ از لذت معانی و معارف
 محروم مے ماند و مصرع ثانی بر پیل تشبیہ تمثیل آورده و عشق را بابا باز بند
 پرواز و نفس زندہ را بابا موشش مردہ تشبیہ دادہ و ہر چند کہ جہات زندگی و
 مردگی مختلف است اما در بادی النظر چنان مے نماید کہ دو امر متضاد را در
 یک محل جمع نمودہ و ایں معنی خالی از غرابت نیست و مقصود تشبیہ تذلیل و
 تحقیر نفس امارہ است بیچینی کہ قابلیت عشق ندارد و چہ ذلت و حقارت

بیش ازین خواهد بود که آن را موش و انموده و موش را مرده قرار داده
تا بداند که موش مرده اهلیت آن ندارد که شاه با زواج علمیت آن را
بصید برگیرد -

امثال چنانکه معلوم است در هر قوسه و در هر زمانه مطروا و رواج
داشتند و ترقیه شوقون و نهیت قوسه معیار لطافت و غرابت آن است و در
توضیح غرض مشک و خاطر نشان بودن آن امثال را در خطه تمام است گوئی ایراد
مثل در کلام بلوغ حکم و غوسه دارد که به حجت و برهان آن را با ثبات سائید
باشند تا زیا را امثال بسیار است و علمائے عربیت در شرح و تفسیر تاخذ
و محل استعمال آن کتب تالیف نموده اند -

ایرا و مثل را در کلام محلی است که تعیین آن موقوف بر رای محلی
بلوغ است بسا باشد که در آغاز کلام ذکر آن کنند و ما سینی له امثال را بعد از
مهمید سازند و هم در انشاء کلام تا قبل را با ما بعد ربطه پیدا آید و گاهی
باشد که در عجز کلام ایراد نماید و کلام را بر آن منقطع سازند - اما لابد است
که مثل را در الفاظ واضح آن ایراد کنند و در جمیع فعل جمع و مفرد مذکر و مؤنث
آن تغییر جای ندارد زیرا که مقصد از ایراد مثل اخذ مفهوم آن است خصوص
مورور را اعتباری نه نه بدل معنی عام را بطریق مفهوم کلی اخذ نمایند -

واضح مثل هر دو حکیم و متبصر باید تا مفهوم ماخوذ از آن مشعر از عبرت

و حکمت باشد که نزد کافران مسلم باشد - و وضع مثل مبنی بر اصول تشبیہ است
چنانکہ پیشتر از اں در تشبیہ تمثیل شرح داده آمد -

پیشتر در بیان تشبیہ گفتہ ایم کہ طبیعت انسانی چیزے را کہ بعد از مشقت
و تعب بسیار بدست آر و ہر آئینہ آں را قدر و منزلتے بیش مے نہد و در تمثیل
چنانکہ مقرر است وجہ شبہ عقلی مے باشد و نامیان مثل و مثل لہ تطابق در
اکثر امور جزئیہ قرین فہم سامع نگرد و انتزاع وجہ شبہ صورت نہ بند و در ادراک
تطابق میان ہر دو بعد از غور عمیق و فکر دقیق بدست افتد و چون ادراک تطابق
منتہق گردد و ادراک وجہ شبہ بسہولت میسر آید تا موجب انشراح خاطر سامع
افتد و عمل فکر و رویت نظر بہ مواد مختلفہ متفاوت و بعض نسبت بہ بعض دیگر
آسان و دشوار مے نماید -

دریں مقام اشکالے است کہ دفع آں ضروری است - تقریر پیش
آنکہ عمل فکر و رویت در لغز و تعصیب ہم بکار است باید کہ ہر دو را از باب بیان
شمارند یا آنکہ ہر دو منافی بلاغت اند - زیرا کہ از قبیل تعصیب منوی پودہ ذہن
سامع را متشوش و مختل مے سازند و حل آں بریں منوال است کہ مراد
از فکر و رویت دریں مقام نہ آن است کہ ذہن سامع را در تشوش و اختلال
اندازد و طبیعت را پراگندہ سازد بل مراد آن است کہ فکر و رویتے بیش
از اں بکار است کہ در ادراک معنی ساوہ مہمل است و مثال صاحب

لغز و تعمیہ در احتمال مشقت و تعب کہ در عقد و حل آں روئے در مثال
 غواصی است کہ جان عزیز را در معرض خطر انگند و مشتے از خر مهرہ بدست
 آرد۔ و برستی کہ اگر در ادراک معانی لطیفہ و تعالیٰ شریفہ احتیاج بہ
 مزید فکر و رویت نے افتاد فرقی میان کلام بلیغ کہ بحسن نظم ترکیب یافتہ
 و میان ہرزہ سوقیاں و زائر و ستائیاں کہ از اصوات حیوانات عجم
 اثرے پیش بردار دے پود مخاطب لبیب و ذکی را در سخن نہی و قیقہ سی
 کلام با مخاطب کو دن و بلید مزیستہ دست نے داد۔ کلام معتد را کہ وقتے
 نے نہند نہ ازان است کہ در ادراک معینش ذہن را حاجت تامل و
 تفکر زائد و کار است بل ازان جہت کہ در راہ فہم معنی سنگ راہ
 پودہ مخاطب را از ور و بمنزل مقصود باڑے دارد۔ گوئی بیک اندیشہ
 را در خار زارے میکشد تا بے صعوبت گامے بردارد۔ فصحا این کلام
 کلام را در میزان بلاغت بچیزے نہ سنجند۔ نظامی بآں دسترس معنی سرہ
 کہ اور اسلم داشتہ اند۔ در مثنوی سکندر نامہ بعضے از اشعار را چنان
 معتد ساختہ کہ شرح را در بیجا پیچ حیرت انداختہ و ایشان در حل آں
 بتوجہیات رکیکہ و تاویلات بارہ پر داختہ اند۔ بلے گفتہ اند انچہ گفتہ اند
 اما بقصد نظامی پے بردہ۔ و حال کلام ملخص و موضح بر عکس کلام معتد
 است چہ ذہن سامع را بجز و شنیدن آں شاہراہے قراخ پیش روئے

نظر آید۔ و اگر جائے پیچ و خم در راه افتد متکلم بہ نشان دادن منزل
علامات امارات نصب مے کند بہ نحو یکہ پیچ گو نہ کلفتے و صعوبتے بدو
عاید نگردد۔

و اکابر علمائے بیان گفتہ اند کہ کلام لمحض موجب سرور و انشراح
خاطر مے باشد و جاحظ کہ از ائمہ اصحاب عربیت است فصلے مستقل
در باب نظر و فکر کلام فصیح و بلیغ آورده۔ و گفتہ کہ سجع را از در یافتن
صبید و بہیمہ از حصول علف آفتد لذت نیست کہ ملوک را از ظفر بر
اعداء و علماء را از انکشاف اسرار و مہارف کتاب اللہ بعد از فکر درویت۔
از سابق دانستہ باشی کہ ایتلاف میان دو چیز متغایر الجنس موجب
غرابت تشبیہ مے باشد اما زہار کماں نبری کہ متکلم در امر تشبیہ چہیزے
را از خود بدان منضم مے سازد کہ موجب غرابت باشد و آن چیز قبل از عمل
تشبیہ در آن موجود نبود حاشا و کلا بل عمل متکلم بیش ازین نیست کہ دو چیز
متغایر الجنس کہ پیش از عمل تشبیہ امرے مشترک در ہر دو ثابت و قائم بود
ایتلاف مے دہد۔ و مثال متکلم مثال آن صانع نزوست است کہ در
ساختن حلی لوازم کمال صناعت را بکار برد و آن را در خوشنما ترین
صورتے جلوه دہد آیا گماں مے بری کہ اگر در اجزائے آن علیہ اعتدالے
کہ ضروری است پیش از ترکیب در آن موجود نہ بود آن علیہ پڑضیع

عجیب و بہشتِ غریب بعضِ نظارہ مے آمد؛ و یا مثالش مثالِ خواص
 است کہ گوہر شاہوار از تہِ بحر ز غارِ بچک فرا آرد آیا خواص را بیش
 از اجرتِ خواصی استحقاقے زائد مے نہی جالبے باید تا بہائے گوہر تہیج
 مشقتِ خواصی قرار دہد۔ خوبی گوہر در نفس گوہر است نہ در غوطہ زدن
 خواص ہمچیں حسنِ تشبیہ بجائے خود در فرع و اصل پیش از عمل تشبیہ
 موجود مے باشد کہ بر دیدہ کو رابطناں جلوہ نے و ہر متکلم بلغ کہ چشم بصیرت
 بکمالِ معرفتِ حقائق روشن است آن را در مے یابد و ہمیں قدر سزاوار
 تحسین و آفرین مے گرد و والا اورا بیش از ایتلاف میان فرع و اصل
 دروے تصریفے زائد نباشد۔ و مناطِ غرابت تشبیہ آن است کہ باشد
 اختلافِ طرفین میان ہر دو شدتِ ایتلاف رے دادہ و بس۔

تبصرہ

در مابقی ذکر یافت کہ در نیم وجہ شبہ گاہے احتیاج بہ تذاتل
 نے افتد بل مجر و اتمل ع در ذہن مخاطب حاضر آید و گاہے در ادراکِ آن
 توقفے روئے و ہر بنا بریں دریں مقام دوا اعتبار است کہ تعہد و تحفظِ آن متکلم
 بیان را خلیے سودمند مے افتد یکے آنکہ ادراکِ اجمالی از ادراکِ تفصیلی
 اسبق الی الذہن است و وجہ شبہ در نظر اول بطریقِ اجمالِ مدرکِ می

شود. و در نظر ثنائی بطریق تفصیل و به همین معنی اشارت است آنچه اصحاب
 عربیت گفته اند النظر الاولی جمعا و این معنی نه بهین در حق حاسه
 بصر مسلم داشته اند بل نسبت به جمیع حواس صحیح و معتبر است. بنا برین در ادراک
 اجمالی مستقیم متساوی الاقدام باشند و در ادراک تفصیلی هر فردی از ایشان
 چیزی جداگانه دارد و بعض را بر بعض مزیت باشد که میان ایشان تفاوت
 عظیم بود. و چون این تفاوت در محسوسات خارجی به شائبه شبیهت مشاهده
 می رود در مقولات صرفه که مجال و تقش را نهایت نیست بدرجه اتم و کل
 متحقق است و هر چند که در ادراک تفصیلی مبالغه در وقت بکار آید احتیاج
 به فکر و رویت بیشتر افتد و بدین سبب موجب توقف زائد باشد مثلاً در تشبیه
 آنکه که از حقایق بیرون آید با چشم غرض که از رکن تفصیل و خصوص احتیاج
 بتفکر مزید دارد و مراد از تفصیل آن است که اوصاف متعدده چیز را
 در یک جا ملحوظ داشته در کیفیت یگانگی با یگانگی تمام و انگرند. و بعض را
 را از بعض دیگر امتیاز دهند تا تطابق میان طرفین تشبیه وجه کمال حاصل آید
 اما بیان اعتبار دیگر آن است که حضور چیز در ذهن بر طریق دوام
 موقوف است بر دوام احساس آن بحاسه که متعلق بدان است بالعکس
 اگر آن چیز بر طریق ندرت محسوس شود حضور آن نیز در ذهن متوقف باشد و
 بعد از تامل مستحضر گردد. و به همین معنی اشارت است آنچه اصحاب عربیت

گفتند اندر - ما غاب عن العین فقد غاب عن القلب وبالحکمه مدار ابتدال
و غرابت تشبیه بر قلت و کثرت مشاہدہ چیزے است و ہمیں نسبت قلت
و کثرت مشاہدہ سرعت و بطور ادراک و جوشیہ روئے دہر - بدر چاچی

س

گوید -

چو دوش از سقف مینارنگ طشت زنگار افتاد
فلک اکاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد
در مصرع ثانی کا سہائے نقرہ و دریائے قار ہر دو مشبہ بہ تسار ہائے
روشن و تاریکی شب مشبہ واقع شدہ - و وصف مشترک میان طرفین ہر دو مشبہ
ظہور چیزے مستدبر و معین المقدار و روشن شدہ است و رفعائے منسط و
تاریک و چوں این معنی مشتمل است بر تفصیل و خصوص محتاج مزید فکرت
و رویت است - مولف راست س

ہوا قبرگون و درخش سناں مشبہ بود گفتی کو اک فشاں
درخش نیزہا کہ در غبار سیاہ تابان است مشبہ و شبہ تاریک
کہ شبہ ثواب در آں مے ریز و مشبہ بہ واقع شدہ اما ادراک کمال و
محتاج مزید تامل است چہ صحت ادراک و صف را ہمیں تصور درخش
نیزہ و تصور غبار سیاہ کفایت نمے کند - بل انضمام ہیئت حرکات متفرقہ
نیزہا کہ در اطراف مختلفہ مہر کہ کارزار کہ بعضے ازاں بسوئے بالا و بعضے

دیگر زیر و بعضی بسوی چپ و بعضی در جانب راست و بعضی بوضع مستقیم
 دیده می شود با هر دو تصور مسطور بالا هم ضروری است و نتیجتاً حاصله
 مرکب که تمثیل نظارگیان باشد وجه شبه خواهد بود -

فرق میان تشبیه و تمثیل

پوشیده نماید که مفهوم تشبیه اعم است از تمثیل تا می توان گفتن
 که هر تمثیلی تشبیه می باشد نه بالعکس و تمثیل در حقیقت نوعی از تشبیه است
 چه بهیئت حاصله میان فرع و اصل یعنی طرفین تشبیه بیک نقطه می باشد
 اما در تشبیه طرفین حقیقتاً مفرد می باشند یا تاویلاً و وجه شبه گاهی مفرد باشد
 و گاهی متعدد و گاهی مرکب و در تمثیل مشبه امری جزئی است که
 فردی از مفهوم کلی مشبه به می باشد - و مشبه به مفهوم کلی می باشد مشتمل بر
 حکم که در طبقات عامه ناس یا در جماعت مخصوص رواج یافته در صحت
 آن همگنان متفق باشند تفصیل این اجمال آنکه وجه شبه گاهی باشد
 که آن را از یک چیز امتزاع کنند چنانکه کلام و کشف را با عمل تشبیه کنند
 وجه شبه درین جا از وصف علالت متمیز است چه علالت خود وجه شبه
 نتواند بدون بل وجه شبه امری است که لازم عمل است آن میل

طبع است کہ بر احساس قوت ذاتی مترتب می گردد و همین یک جهت میان
کلام و بحث و عمل یا الاشتراک موجود است و گاهی باشد کہ وجه شبه متزاع
از امور متعدده می باشد کہ با هم مقترن باشند و از اقتران آنها حالتی حاصل
گردد کہ در صورت افراد مقصور نیست - چنانکہ سعدی گوید

نه محقق بود نه دانشمند چار پائے بر کتابے چند

دریں مثال وجه شبه از احوال بہیمہ متزاع یافتہ تو ہمیش آنکہ بہیمہ
کتب علوم و فنون را کہ ذخیرہ علم و حکمت و نتیجہ عقول اصحاب دانش و
فرہنگ است بر پشت می برد و بایں او از ہم آں و از عمل بر مقتضائے
آں خطی ندارد - و جز از رنج و تعب زائد کہ در کشیدن بارید و عاندی
گردد حاصل ندارد یعنی خشت و سنگ و کتب دانش و فرہنگ در حق و
یکسان است - پیدا است کہ این مفہوم ہمیں از امر واحد مثل بہیمہ یا کتب
متزاع نیست بل از مجموع امور متعدده کہ عبارت است از وجود کتب و
مشکل بودن آں بذات علم و حکمت و وجود بہیمہ و حاصل بودن آں بار
کتب را کہ اجتماع و اقتران این ہمہ اشیاء موجب استزاع و وجه شبه
گردیدہ و ازیں جا است کہ علمائے این فن مایل و وجه شبه را دریں تشبیہ
پیشہ مخصوصہ قرار دادہ اند کہ از اقتران امور مجتمع مزبورہ حاصل آمدہ و اگر
این اجتماع و اقتران را از میان برداریم استزاع و وجه شبه متصور نہ باشد

۵ و از ہیں قبیل است شعرا ۵

درشتی و نرمی بہم در پست چو گداز کہ جراح و مرہم است
چہ اگر درشتی و نرمی ہر دور را مجتہا نگیرند حصول وجہ شبہ متصور نیست
اما در بعضی از مواد تشبیہ بر عکس مابقی اگر چہ وجہ شبہ از امور متعدد متفرع
باشد لکن برائے انزعاج بہ حصول ہیئت مخصوصہ احتیاج نے افتد چنانچہ

۵

دریں شعر
بے تو چو شمع کردہ ام گر تہ خندہ کارو گریہ بچال دل کنم خندہ ہر روز کار خود
وجہ شبہ از اجتماع گریہ و خندہ متفرع است لکن اگر اجتماع ہر
را اعتبار کنند و ہر یک را از دیگرے علیحدہ دارند و گویند بے تو چو شمع
گریہ میکنم و صحت تشبیہ ظلمے رہنیا بد و تشبیہ بصورت دیگر کہ غیر مقصود شاعر
نیست حاصل آید اما بر جائے خود صحیح است۔ لکن در مثال ہمیمہ کہ سبق
ذکر یافت نتوان امور مجتمعه را از یک دیگر جدا کردن ورنہ مقصود تشبیہ
باطل گردد و فافہم۔

مسائل تشبیہ

بدانکہ تو نے نیستند کہ در مجاری محاورات خود استعمال تشبیہ و تمثیل

مکررہ باشند و ضرورتِ این ہر دو از ان مسلم تر است کہ در صدوا ثباتِ آن
بایرادنی و برابر این اعتیاج افتد۔ و چون عمل تمثیل بخلافِ مہنی بر عمل تشبیہ است
مناسب مے نماید کہ نخست بشرح بعضی از نکات تشبیہ پردازیم۔

باید دانست کہ لطافتِ عمل تشبیہ موقوف است بر حسنِ مدنیتِ قومے۔
زیرا کہ ہر چند مناظر و مہیجہ فطریہ در تعلقاتِ احوال پیش نظرِ آن قوم باشند اما آن
چشمیاتِ قوتِ تخیلہ ایشاں بروحِ لطیف و ہنیت پاکیزہ نقش مے پذیرد و اما
کمال و نقصانِ تاثیر موقوف است بر لطافت و کثافتِ قویِ طبیعہ آن قوم
و ایں امر سیست دائر مع المدنیست یعنی ہر چند کہ لوازمِ ترقیہ مدنیست قومے بیشتر
بود و قدم ایشاں در عرصہ عمل پیشتر گئی کمال مدنیست و کمالِ قوتِ عمل ہر دو
متساوی الاقدام اند و از جملہ لوازمِ مدنیست جو دت ادبیاتِ آن قوم است
در اثنائے محاورات و جو دت ادب و در لطافتِ تشبیہات و استعارات
است اما ز ہمار گماں نبری کہ ہمیں خوبی تشبیہ و استعارہ نز و فصحا بلاغت
شعار موجبِ کمال مے باشد ما دلمے کہ شاہد معانی نفسِ لامریہ در لباس
الفاظ و لکش جلوہ گر نیاید زیرا کہ ایں خوبی امرے است مضمونی النفس متعین
عجم را بشوہ ایست کہ سخن ایشاں از رنگ و پئے تکلف و تصنع عاری است
و متاخرین ایشاں در ایجاد تشبیہات و اختراع استعارات سحر سامری بکار
بروہ اند بل آفتاب را بدیضا نمودہ اما معنی نفسِ لامری را چندان ملحوظ

نداشته اند متقدمین را سادگی الفاظ و متانت معانی هر دو حاصل است و مت
متاخرین بر نگینتی عبارات و شوخی تشبیهات و لطافت استعارات مقصور عمل بر
بدان ماند که یکے شاهدے را که حسن و جمال فطری و ابرغ حسرت بر دل غمیان
نیغمائی نهند بوضع ساده خالی از پیرایه آب و رنگ جلوه دهد و دیگرے پیره زن
زشت روئے را که باطلعت ممقوت و بهیت مسموم سویمان روح قطار گین
باشد بهرقت کرده بمنصه ناز نبشاند سلطان الشعراء در آغاز نامه به تمجید باری
عز اسماء گوید

شنا ما همه ایزد پاک را که دانا و بینا کند خاک را
و ملاطهوری تر شیزی که از متاخرین است در فاشه ساقی نامه هم درین
معنی تتبع حکیم مذکور می کند

شنا میکنم ایزد پاک را خریا و طارم تاک را
فرق میان هر دو اسلوب از آن روشن تر است که حاجت به بیان اند
مصرع ثانی ملاطهوری همین تخلیه بیش نیست که حقیقه ندارد و حکیم گوهر معنی از قمر
مفطرات بچنگ آورده که حقیقه دارد و عندلیب بستان شیراز در وصف قلم مرمرین
قزل ارسلان که در باغ بنا نهاده بود به نشر نوائے دلکش غن از گل اندیشه
می چکاند

قزل ارسلان قلم بخت داشت که گردن بآلود بر می داشت

چنان نادرا و نادر و روضه که در لاجوردی طبق بیضه
 واقعی که این نوع سحر حلال خاصه آن ذات جامع کمالات است که
 کلام معجز نظامش از تار و پود فصاحت و بلاغت ترکیب یافته و علم از
 شگرف آفرینی معیش در ورطه حیرت افتاده - عمرنی شیرازی در ہوائے وصف
 روضہ بخت شرف پرواز مے کند

ایں بارگاہ کیست کہ گویند بے ہر آں کاتے اوج چرخ سطح حقیض ترا تماس
 و نشاط اصفہانی در وصف بارگاہ سلطانی گوید
 آسمانے دیگر است این بر فراز آسمان یا بہشت جاودانی است آشکارا و جہاں
 یا ہذا چگونہ مے بینی بے نمکی ہر دو شعر را کہ چہ طور غلو ناشائستہ را
 بر معنی بانشہ برگزیدہ اندوایے فرو گسترند و نتوانستند صید معنی بدست آوین
 نعم گفتہ اند آنچہ گفتہ اند - اما باز بچہ طفلان بیش نیست و مراد حق کار است
 گو خواجہ راضی مباحث -

بدانکہ کمال تاثیر تشبیہ موقوف بر چند چیز است - اول حسن تطابق مشبہ
 و مشبہ بہ در وجہ تشبہ - ہر چند کہ وجہ تشبہ در تطابق اوضح و اجلی باشد تشبیہ
 بر وجہ اتم و اکمل واقع نظامی در وصف طوی نو شاہ مجمر فکر را روشن میکند
 زیر جہتی دادہ پیر محس سواد حبش را بتاریخ روس
 و ہمو گوید در بیان در آویختن رومیای بازنگیاں

نذر روان رومی و زانغان رنگ

شده سینه باز یعنی دو رنگ

دو رنگی سینه باز بر عامیان واضح نہ بود و ذہن سامع بسرعت انتقال
بوجہ شبہ نمے کرد۔ بکلمہ یعنی کہ معنی تفسیر را متضمن است بوجہ شبہ متوجہ سلامت
تا در طلب آل کو تفکیک موجب احتلال ذہن است روئے ندہد۔

دوم۔ استعجاب و آن از عکس کیفیات اعیان یا از امر خلاف معهود
کہ مشاہدہ میروید پیدا شود۔ بدر چای از پردہ شبہ داج سر برے زندہ

مہر دو ہفتہ شود از کنار شبہ پیدا

ثبت ز گوشہ ماہ دو ہفتہ پیدا شد

آغاز سبزہ عارض ابرہنجہ مذکور ساختہ کہ موجب استعجاب سامع گردید۔

نظامی از افق طبع رنگین غور شید معنی را طلوع مے دہد

چو تشگرف سووند بر لاجورد سمور سیاہ ز اور و باہ زرد

زادین سمور سیاہ رو باہ زرد و اخلاقی معہود بل نامکن است و طبعی

بہ ہمیں قسم است تشبیہ کہ در آن بحرف استراک در وصف مشبہ بہ اہتمام زیاد

بکار برند و بحرف استفہام کہ متضمن معنی تعجب باشد عکس کیفیت و عقبت آل

ذکر کنند۔ جامی از جام سراپائے زینجا جو عہد بکام عرفیان بزم معنی مے ریزد

سُروش کوہ انا سیم سادہ چہ کوہے کز کمر زیر او فتادہ
پارسیاں حرفِ انا را بمنی لکن کہ افادہ استدراک کند احتمال
مے کنند۔ سرین را در گرافی با کوہ تشبیه کردہ و چون سامع را گمان آن بود کہ
سُروش سواد و خشونت داشتہ باشد کہ در اکثر مواد لازم کوہ است بحرف
استدراک آن را زائل ساخت و این از قبیل تاکید الہج است۔

سوم۔ تفتید مشبہ بہ۔ زیرا کہ تفتید مشبہ بہ موجب از دیا و خصوص چہ شبہ
مے باشد۔ و مزید اہتمام تفتید آن را از تفتید ابتدال با وین غرابت مے
کشد۔ انوری در تہذیب قصیدہ مے گوید

باد شب گیری نسیم آورد سونے جو نبار

ابر نوروزی علم بفراخت بازار کوہ سار

این جو بیکان بشارت بر شتاباں در ہوا

و آں جو پیلان جو اہ کش خراماں در قطار

در این شعر تشبیه باد بہ نسیم مقصود است بل بایکے کہ در رسانیدن

خردہ جانفزاں از دستے بدستے بسرعت تمام قطع مراحل بعیدہ مے نماید و

بہچنین تشبیه بہ پیلان مطلق پیل مراد است بل بایکے کہ بہ لائی ابدار پر بار

بایکے کہ در قطار و پس ہم خراماں باشد راہ مے رود و این قبیل است

شعر شخ شیراز در وصف موسم ربیع

ثالثہ بر لالہ فرواد آمدہ ہنگام سحر راست چرخ غرض گنگوں عرق کردہ بار
دریں جا عارض مشبہ بہ ہفتید است بگلگون و عرق کردہ و لفظ راست منزله
تقویت اداتہ تشبیہ واقع شدہ -

چہارم - تباہی نوعی در طرفین آل عبارت است از متغایر بودن مشبہ
مشبہ بہ در نوع - زیرا کہ اگر مشبہ و مشبہ بہ متحد النوع باشند استغراب جامع و معرض
لفضان افتد و این معنی تشبیہ را از پایہ کمال تا شیر بخند - نہ بینی کہ اگر اسب
خوشخام را با اعوج نبی ہلال یا رخس رستم در مقام تشبیہ ذکر کنی در غرابت بیج
و قفے پیدا نکند - اما چون طرفین در نوعیت مختلف باشد غرض تشبیہ برو جہر کمال
حاصل آید - نظامی دلاور جنگی را سوارہ در عرصہ کارزار بروں مے آرد

چو کوہے رواں گشت بر پشت باد
عجب ہیں کہ بر باد کوہ ایستاد

وہم انیس وادی است شجر ز لائی خوان ساری و وصف شکار گاہ
زہر سو پیل سے را کشاوند تل خاکستری بر باد دادند
ہچنین در وصف پیل ملک اشعار فتح علی خان صبا کاشانی گوید
بگاہ پو یہ کوئی کردہ پہاں بطار مہائے نیل اندودہ صحر
اگر بجائے نیل لفظ قیر مے گفت البتہ بلغ تر مے افتاد -

بہاں اے قاری ہوشمند کہ بسیارے اڑنا اہلان این فن تشبیہ

مقتید را از تشبیہ مرکب باز نشاختہ ہر دو را پر یک منوال یافتہ گماں مے
 بر ند لکن بر ادیب لیب پوشیدہ نیست کہ وجہ شبہ مقتید امرے است مفرد
 کہ با مرکب ہیچ گونه القیاسے ندارد۔ زیرا کہ در مرکب چند چیز مے باشد کہ ہر یک
 جزوے از آن است اگر کیے را از آہا بنیدازی وجہ شبہ باطل گرد و مقتید
 امر مفرد است کہ با چیزے دیگر ترکیب نیافتہ۔ بل اعتبار چیزے دیگر آں را
 بوصفہ متصف ساختہ و او خود ہماں مفرد است بر قرار۔ اول و بالجملہ مرکب
 آن است کہ انشیا متعددہ را در ذہن مجتمع کردہ آں را بمنزلہ واحد قرار دی
 بہ نحو یکہ ذہن ابہیگاں گماں التفاتے نباشد۔ و مقتید آنکہ حقیقت احدہ مفردہ
 را سچیرے خالص از آن اعتبار کنی و آن چیز خالص در نفس مفرد دخلے ندارد
 قائل۔ پنجم ابہام وجہ شبہ۔ وجہش آنکہ چیزے را کہ بعد از تامل و طلب بدست
 آید ہر آئینہ واقع فی النفس باشد و آں را قدر و منزلتے بیش نہند و آنچہ بے محنت
 طلب بدست افتد بہ چشم اعتبار چیزے نیرزد۔ خاقانی شروانی در شان ہلال
 عید مے گوید۔

۵

عید ہمایوں فرنگ سیم غ زریں رنگ
 ابروئے زلال زرنگ بالائے کُہاں آمدہ
 بد آنکہ حذف ادوۃ تشبیہ و را بہام تشبیہ تقویت دیگر پیدا کند۔
 چنانکہ در ہمیں شعر خاقانی۔

حقیقت و مجاز

بدانکہ حقیقت و مجاز ہر دو از صفات لفظ اند و لفظ دریں مقام مفرد و جملہ
 ہر دو را شامل است۔ لیکن حد حقیقت و مجاز مفرد غیر حد حقیقت و مجاز جملہ است۔
 حقیقت و مفرد کلمہ ایست کہ از اں ارادہ کنند چیزے کہ بہ از اے او اں کلمہ بر وضع وضع تعیین
 یافتہ و ایں ہر گونہ وضع را شامل است چہ وضع بعضی از الفاظ سابقے باشد بر وضع بعضی دیگر زیرا
 کہ الفاظ موقوفہ در زبانے بشر و مذہب اختلاف اتم در الضرب و ضلع و کدہ و سکہ تازہ و باج و عید
 پس نتوان گفت کہ حد حقیقت و مفرد کلمات مولدہ را شامل نیست مگر تا تو ہم
 بعض الناس۔ و ایں معنی مخصوص بزبانے نیست بل بے هیچ تفاوتے کہ متصور باشد۔
 در ہر زبان ہمیں نسق قیاس باید کرد و لفظ شیر را چنانکہ دانی بردارد
 مخصوص اطلاق کنند و دریں اطلاق ذہن سامع باصل مستند نے شود کہ بوا
 آں شکل در مذہب مخصوص و ذہن فرد آید و یچنین است حال ہر کلمہ کہ در
 مولدین مستحدث و آں را بر چیزے مخصوص اطلاق کنند و نیز ہمیں حال است
 مرآعلام را۔ چہ تسمیہ شتھے سپر خود را با اسم زید بعینہ ہماں صورت دارد
 کہ واضح لغت لفظے را باز از اے چیزے وضع کردہ باشد و اگرچہ لفظ زید بجا
 غیر علمیت مصدر است اما چوں اطلاق بر طریق علمیت بر شتھے معین قرار

یافتہ نتوان گفتن کہ بوقت اطلاق آن بر طریق علمیت و بہن سامع بسوئے
وضع مصدری مستند می باشد بل بے واسطہ چیزے قطعاً بر علم دلالت
مے کند۔

اما مجاز و مفرد کلمہ ایست کہ ازاں ارادہ کنند غیر چیزے کہ بازائے
او آن کلمہ در وضع وضع تعیین یافتہ چنانچہ لفظ شیر را بر مرد و شجاع کہ در
نشاط و طیش شایہ شیر است اطلاق کنند بدقیقین مے دانی کہ این اطلاق
قرین صحت نہ تواند بود و تا معنی ثانی (مرد و شجاع) را بسوئے معنی اول (ورندہ
مخصوص) استناد نکندی و معنی استناد آن است کہ لفظ شیر را مثلاً موضوع
برائے ورندہ مخصوص مسلم داشته بر طریق تشبیہ علی حد المبالغہ و ایہام حصول
معنی شیر و مرد و شجاع بر و اطلاق کردہ باشی و بے استناد این اطلاق جایز
نہو و کوئی معنی اول اصل است و معنی ثانی فرع و بیہج فرع بے اصل
متصور نہ۔

کتابیہ و مجاز

کتابیہ { مراد از کتابیہ آن است کہ متکلم ارادہ معنی از معانی کند و
و آن را بلفظے کہ در لغت برائے آن موضوع است ذکر نکند بل ذکر معنی
کند کہ در وجود تالی معنی مراد است و معنی تالی را بر معنی مراد بمنزله دلیل قائم

کر وہ بدین معنی بدان معنی اشارت کند۔ سعدی در تباہی عالم میگوید
 از بستر زمش پر خاکستر گرمش نشاند۔ یعنی اورا از تو انگری بدرویشی مبتلا
 ساخت۔ تو انگری را بستر زم و درویشی را خاکستر گرم عادتاً لازم است
 و این ہر دو معنی جداگانہ تائی معنی تو انگری و درویشی است بپارتی غری
 مے گوئیم کہ در کنایہ انتقال از لازم بہ ملزوم مے باشد مع جواز ارادہ ملزوم
 و لزوم دریں مقام عام است ازیکہ عادتاً باشد یا عطفلاً و کنایہ بر سہ قسم
 است اول آنکہ مقصود از کنایہ ذات موصوف باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید

آسمان کوہ زہرہ آفتاب کاں ضمیر

آفت ہرچہ آفتاب از کوہ کاں انگینتہ

آنچہ را آفتاب از کوہ و کاں انگینتہ جواہر است و سعدی و سعد گوید

نخواہ آں طبع را قوت نخواہ آں کام الدن

نخواہ آں چشم را لالہ نخواہ آں مغز را عنبر

مقصود از مجموعہ این صفات شراب است دوم آنکہ از کنایہ مطلوب

نفس صفت باشد فقط نہ موصوف خاقانی گوید

دست کفچہ کلن بیش فلک کہ فلک کا سہایت خال انبار

دست کفچہ کردن کنایہ از خواستن چیزے است و در بعض مواد چنان مے

باشد کہ از لازم تا ملزوم و ساطع متعددہ در میان می افتد و آں آملوچ

گویند چنانکہ در تازی کثیر الیاد کہ کنایہ از مہمان نوازا است۔ نظامی گوید
 بزرگی بایست دل در سخا بند سر کیسہ بہ برگ گذنا بند
 بستن سر کیسہ بہ برگ گذنا کنایہ از تعجیل در سخاست زیرا کہ انتقال از بستن
 بہ برگ گذنا بہ محکم نبودن سر کیلیہ است ازاں بہ زودی داشتن سر کیسہ و
 ازاں بزودی بخشیدن۔

قسم سوم آنکہ غرض از کنایہ اثبات صفتہ برائے موصوفے یا نفی صفتہ از
 موصوفے باشد۔ حکیم مختاری گوید ۵

دامن ہمت سرفرازش گردن چرخ را گریباں باد
 دامن ہمت ممدوح را گریباں گردن آسمان گفتن کنایہ ازاں است کہ
 ہمت او بلند تر از آسمان باد۔ حکیم اسدی گوید ۵
 نگو گفت دانا کہ دختر مباد چو باشد بجز خاکش افسر مباد
 و تعریض را ہم از باب کنایہ شمرده اند و تعریض مشتق از عرضہ بمعنی
 جانب و طرف است معنی تعریض اشارہ کردن بجانبے و ارادہ جانب
 دیگر نمودن است چنانکہ سائبہ بجائے عرض حاجت گوید۔

”بہ سلام بندگان حضرت آقا آمدہ ام“

مجاز { و در تعریف مجاز گفتہ اند کہ آن نقل لفظی است از معنی
 موضوع لہ بسوئے غیر آں بہ نحو یکہ میان ہر دو نوع از علاقہ متعلق باشد

و در مجاز استعمال از ملزوم به لازم می باشد و چون قرینه صارفہ از ارادہ ملزوم اول
 قائم است جائز نہ باشد کہ با ارادہ معنی لازم معنی ملزوم را ہم مراد دارند پس
 آن علاقہ اگر علاقہ تشبیه است آن را استعارہ گویند ورنہ مجاز مرسل و مجاز
 مرسل را علاقہ بسیار است ما چند اقسام آن را درین جا ثبت می کنیم -
 قسم اول تشبیه کل به سیم جزو آن چنانکہ سعدی گوید ۵
 بذکرش هر چه بینی در خر و ش است و لے داند درین معنی کہ گوش است
 مراد از گوش صاحب گوش است
 و چنانکہ عرفی گوید ۵

سرے در عهد ما سامان ندارد کسے کو آب اردن مان نہ دارد
 مراد از سر صاحب سر است و آنچه صاحب حدائق البلاغت در مثالش
 این شعر حکیم سنائی آورده ۵

عشق را سحر بود و دل اکاں شرع را دیده بود و بین اہاں
 و گفته کہ مراد از دیده پاسبان است بخیاں مولف محل تامل است زیرا کہ
 در شعر مذکور مراد از دیده ہمین عضو معروف یعنی چشم است و معنی آن است کہ مدح
 چشم شریعت بوده است کہ بواسطہ آن امتیازے در اشباء عالم می توان
 کردن و معنی پاسبان احتمال مرجوح است قسم دوم تسمیہ جزو بہ اسم کل
 عرفی گوید ۵

گلے زیریں باغ گر چینی بیاوروسته از بنیش
 که نقش لوح محفوظ است بر اوراق اغضانش
 مراد از دست درین مقام انگشته است زیرا که چیدن گل کار انگشت
 است و انگشت جزو دست است از دست بستم سوم تسمیه مسبب به اسم مسبب
 هم او گوید -

منم آن سیر جهان گشته که با تیغ و کفن
 بر در خانه جلا دغزلخواں بد فتن
 درین شعر سیر شدن عبارت است از بیزار شدن و سیری بسبب بیزاری
 از غذا است - قسم چهارم تسمیه مسبب به اسم مسبب حکیم شانی گوید
 سرد و گرم زمانه تا خورده نرسی بر در سرا پرده
 مراد از سرد و گرم زمانه انقلاب آن است انقلاب بسبب گرمی و سردی است
 قسم پنجم تسمیه چیز به اسمی که در زمان ماضی بدان موسوم بود عطار گوید
 جدیچید مر خداست پاک را آنکه ایمان داشت خاک را
 مراد از مشت خاک انسان است که قبل از وجود خاک بوده - قسم ششم تسمیه چیز
 که در زمان مستقبل بدان موسوم خواهد بود - نظامی گوید

یکه مرده شخصم لمردی رواں نه از کار روانی نه از کار رواں
 مرده در زمان مستقبل خواهد بود - قسم هفتم تسمیه منظر و اسم ظرف یا تسمیه حال به اسم
 حال آن چنانکه در محاوره گویند نه جاری است و دریا روان است از آب

قبیل است لفظ جناب کہ بمعنی فناء دار است و مراد از آن صاحب جناب
 باشد۔ قسم ہشتم تسمیہ طرف باسم مظلوف یا محل باسم حال۔ خاقانی گوید ۵
 و در کہ مثلث گرفت ربع مسکون فریاد اوج مرغ از تیغ مہ صفالش
 از اوج مرغ بروج اسد ارادہ کردہ کہ ظرف آن است قسم نهم تسمیہ چیز بے باسم
 آلہ آن۔ حکیم سنائی گوید ۵

متوسط میان صورت و ہوش شدہ اں سربان ز اں سوگوش
 زبان آلہ سخن است و گوش آلہ استفادہ آن۔ و شعر در تعریف نفس کلی است
 کہ از عقل استفادہ میکند مجاز ترسل اعلیٰ تھا و یکیم است چنانچہ بر رخ کتب فصاحتی نیست

استعارہ

بدانکہ امام عبدالقادر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز بحث طویل
 رامذہ است در باب تخیلیہ کسانیکہ تعریف استعارہ بالفاظ نقل لفظی از معنی
 موضوع لہ بسوئے غیر آن بعلاقہ تشبیہ کردہ اند و گفتا کہ قاضی ابوالحسن در تعریف
 ستعارہ مے گوید الاستعارۃ ما اتفی فیہ بالاسم المستعار عن الاصلی
 ونقلت العبارۃ فجعلت فی مقام غیرھا و این تعریف نظر بر حقیقت استعارہ
 درست نبود۔ زیرا کہ ما اسم شیر را بر مر و شجاع اطلاق نمے کنیم الا بعد از احوال

مرد شجاع و جنس شیر بوجه مخصوص یعنی استعاره نه محض نقل لفظی است از موضوع له
بسوی غیر آن بل نقل معنی است بجای معنی دیگر. و اگر مفهوم استعاره همین
نقل لفظی بود در غیر موضوع له معنی بایست که لفظ گوش را بطریق مجاز نقل
که درین شعر واقع شده استعاره گوئیم

در سخن باد و شال پیسته پاشش تا نباشد در پس لب و آتش
والحق که استعاره لفظ را نقل نموده تا اولاً معنی را نقل نمیکند بعبارة شیخی
مشبه اجزای جنس مشبه به قرار داده لفظ مشبه به را بر مشبه اطلاق کنند باین
معنی "شیر دیدم" بر طبق اصطلاح مشهور نقل لفظ غیر ازین نخواهد بود که مردی دیدم
که همچو شیر است نه آنکه حقیقتاً شیر است و درین صورت این ادعا صحیح نبود که او شیر
است بصورت انسان چه نقل لفظ وقت صورت بند و که معنی اصل آن لفظ را
اراده کرده باشیم. اما چون لفظ را با معنی اصل آن نقل کنیم محال است که آن را
نقل لفظ گفته باشیم و بالجمله استعاره ادعائے معنی اسم است برائے چیز
نه نقل اسم از چیز به چیز دیگر که آنگاه بعض الناس و ازین جمله که باقیم مسئله مختلف
فی بین علماء البیان که استعاره از قسم مجاز لغوی است یا مجاز عقلی بصرحت
انفصال می شود و حق هرگز خوش قرار نمیکرد یعنی استعاره از قسم مجاز عقلی است نه
لغوی. چنانچه شیخ جرجانی تصریح بر این کرده و حیث قال ان الاستعاره کالکلیه
فی انکشاف المعنی فیها من طریق المعقول و من طریق العلم

فرق میان تشبیه و استعاره

لفظی که اطلاق آن بر غیر موضوع له کند بوجهی مشابہتی که میان هر دو معنی متفق است بر دو قسم است - اول آنکه ذکر مشبہ را بجللیت ساقط کند بوجهی که از ظاہر احوال گمان آن نرود که متکلم ارادۂ آن کرده است چنانکه درین شعر

ثاله از زنگس فرو بارید و گل آب داد
وزنگ گری روح پرور مالش غناب داد

درین شعر از ثاله اشک و از زنگس چشم و از گل رخسار و از ننگ گری دندان و از غناب لب نازنین ارادہ کرده و معلوم است کہ متکلم ارادہ معنی موضوع له نموده بل معنی غیر موضوع له خواسته کہ قرآن بر آں دلالت می کند و اگر قرآن نے بود کسی پے بمقصود متکلم نے برو پس ناگزیر است از قرینہ کہ دال باشد بر ارادہ معنی غیر موضوع له چنانکہ گوئی "شیرے دیدم کہ تیرے انداخت" درین جملہ تیرے انداخت قرینہ آن است کہ متکلم از شیر معنی موضوع له یعنی درندہ مخصوص ارادہ نکرده بل مرکب شجاع کہ معنی غیر موضوع له لفظ شیر است و میان هر دو معنی علاقہ مشابہت است بوجهی امری کہ در ہر مشترک است و آن شجاعت و قوت باس و بطش است دوم آنکہ ہر دو معنی

یعنی مشبہ و مشبہ بہ را مذکور سازند۔ چنانکہ کوئی ”زید شیر است“ دریں صورت
 نتوان گفتن کہ شیر را برائے زید استعارہ کردہ بل گویند کہ زید را با شیر تشبیہ
 کردہ۔ قسم اول را استعارہ گویند و قسم ثانی را تشبیہ و چون بنائے استعارہ
 ہم بر تشبیہ مے نہند اگر بر قسم اول اطلاق اسم تشبیہ کنند ہر آئینہ غلط نمزدہ باشد
 زیرا کہ اصل غرض متکلم تشبیہ است بر طریق مبالغہ۔

از آنچه گفتہ ایم احتمال آن میرود کہ بظاہر میان ہر دو قسم فرقے نباشد
 چہ در ہر دو صورت زید را شیر قرار دادن دلیل آن است کہ مشبہ افراد
 از جنس مشبہ بہ تجویز مے کنیم۔ جواب آن است کہ میان ہر دو صورت فرق
 بسیار است زیرا کہ در قسم اول اسم اصلی اورا طرح دادہ اسم دیگر را بر آن
 اطلاق مے کنند یعنی کہ عمل تشبیہ در نفس متکلم مضموم مے باشد کوئی اسم دیگر
 کہ بر آن اطلاق یافتہ در اصل لغت برائے او وضع کردہ اند و در قسم ثانی حال
 دیگر گول است۔ چہ ذکر مشبہ کہ مراد از آن اسم اصلی است در آن بالتصریح
 مذکور شدہ و صراحت ذکرش آن را از جنس مشبہ بہ قرار دادن یا مے کند
 و سامع را ہنگام شنیدن گمان آن مے رود کہ متکلم در مثال مذکور از لفظ شیر
 در مذکور مخصوص ارادہ کردہ۔ بنا بریں قسم اول را استعارہ و قسم ثانی را تشبیہ
 گفتہ آمد۔

و اگر خواہی کہ فرقے میان تشبیہ و استعارہ بر طریق عادت مالوف

بدانی مثال آئیدہ مائل کن کہ مثال اسم مثال ہینے است کہ بدایں استدلال
 برحسبے از اجناس توں کر دین۔ مثلاً وضع ملوک از وضع سوتیاں چنانکہ مرسوم
 است متمیز مے باشد اگر سوچئے را از وضع سوتیاں عاری کنی و نشانی از
 نشانہائے سوتیاں برتن او نگذاری و اور انجلیت ملوکانہ و لوازم پادشاہ
 بازار آوری تا مردمان اور انماں برند کہ ملکہ از ملوک است بہ نحویکہ در ظاہر
 حال بر سوتی بودن او پہنچ و جد استدلال نتوان کر دین الا باخبار و استخبار
 مے توان گفتن کہ تو فی الحقیقت ہینے ملوکانہ اور اب طریق عاریت ازانی و شتی
 و اگر بعضے از لوازم وضع سوتیاں ہچیاں برتن او نگذاری و بعضے از لوازم
 ملوکانہ با و ازانی داری نتوان گفتن کہ ہینے ملوکانہ اورانی الحقیقت دادہ
 باشی چہ عرض از ہینے ملوکانہ حصول ہماہیت و عظمت است کہ در دل مردم
 پیدا آید۔ و اہل مراد و جوہر لوازم سوتیاں متصور نیست و چون ہینے مخصوص ہینے
 را از اجناس خصوصیت و امتیاز مے بخشند ہیں حالی اسم است کہ چون سامع
 از شنیدن جملہ ”زید شیر است“ گمان آں مے کند کہ مکمل و حقیقت از شیر
 درندہ مخصوص ارادہ کردہ اطلاق اسم شیر ہم پر زید حقیقتاً نخواہد بود۔ و ہر گاہ
 حقیقت استعارہ را در میزان لغت و عادت وزن مے کنیم فرق میان تشبیہ
 و استعارہ بوضاحت تمام معلوم مے گردد۔ چہ شرط شتی مستعار آں است
 کہ مستعیر بمنافع آں ہمو مالک انتفاع گیرد و در ہنگام انتفاع مستعیر بدایں

شئی بنیدگاں فرقے میان تعبیر و مستعیر معلوم نکلند ہم بریں نسق قیاس کن لفظ شیر را در مثال شیرے دیدم کہ تیرے انداخت و مراد تو مرد و شجاع بود۔ چه اطلاقی لفظ شیر بر مرد و شجاع بہ ہماں پنج مستعار است کہ زید جامہ مستعار و بنید کند و بنیدگاں را گمان آں نباشد کہ جامہ از غیر است الا بدلائل کہ نتائج از ظاہر حال زید است و در مثال زید شیر است خود ظاہر است کہ ذکر زید مانع اطلاقی لفظ شیر است بر زید بطریق تحقیقت۔ بل وراثت جامہ ایست کہ طرفے از آں دیگرے را پوستانی و طرف دیگر تن خود را۔ دریں صورت نتوان گفتن کہ تو جامہ خود را بدگیرے عاریت دادہ۔

و آنچه واجبے کند فرق میان تشبیہ و استعارہ ترکیب مبتدا و خبر است تقریش آنکہ در جملہ زید شیر است شیر کہ مشبہ بہ است خبر واقع شدہ و مقرر است کہ خبر مبتدا یا برائے اثبات وصفے باشد کہ خبر مشتق از اں است مبتدا را چون زید و اناست یا برائے اثبات جنسیت کہ خبر موضوع برائے آں است چنانکہ گوئی او مرد است۔ و ہر گاہ در جملہ زید شیر است اثبات وصف کہ مشتق از خبر باشد نتواند بود۔ لا محالہ اثبات جنسیت مقصود خواهد بود و از اینجا کہ اثبات جنسیت شیر برائے زید بطریق تحقیقت نتوان کرد و شک نیست کہ کہ اثبات مشبہ جنس خواهد بود و چون اثبات مشبہ جنس مقصود ما باشد ہر آئینہ اسے را بغرض احداث تشبیہ استعمال کردہ باشیم و از ہنر محبت

گوئیم کہ جملہ زید شیر است داخل تشبیہ است نہ استعارہ -
 وہ ہمیں دستور و مثال شیر کے پیش من آمد مقصود اثبات آمدن است
 مرشیرانہ اثبات معنی شیر بل اثبات معنی شیر بر جائے خود متحقق است و از
 ہمیں قبیل است شعر بدرجای ۵

سیاہ پیل است خنجر زن جہندہ آتش از کاش
 فدا از چشمہ اشکش درد از لغز باغاش
 از الفاظ سیاہ پیل و خنجر و آتش و اشک و خام اثبات شبہ با بر و برق
 و درخش و قطرات باران و جرم و تصور نیست و چگونه اثبات شبہ تصور تواند
 بودن جائیکہ هیچ از ذکر چیز کے کہ بدل شبہ مقصود است بیان نیاید نعم اثبات شبہ
 وقتے تصور است کہ باصل ارادہ متکلم کہ و نفس اومضمر است رجوع کردہ از
 مافی الضمیر و بحث و تفتیش کنیم تا بدین بحث و تفتیش رجوع نکردہ باشیم از ظاہر
 حال متکلم اثبات شبہ چیز کے بچیز کے در شعر مذکور تصور نہ باشد -
 ازیں جملہ کہ گفتہ آمد فرقے میان تشبیہ و استعارہ کما ہو حقہ بوضوح سے
 پیوندد -

بدانکہ قضیہ فرق میان تشبیہ و استعارہ در بعضی از مواد کلام خاصہ و در نظم
 اشعار بر اکثرے از تحقیق نارسیدگان مخفی مے ماند سبب آن است کہ در کلام
 فحول شعر اکہ اسانڈہ فن شعر ہستند نظر بمبالغہ وصف اکثر ادا تشبیہ را حذف

میکند و ازین روئے غامیاں در غلطی افتد مسعود سعد سلمان گوید

چرخ است پرستاره و ابر است پر شرک
آب است بے تحرک و نار است بے خال

درین شعر چنانکه می بینی بصراحت ذکر تشبیه زفته و نه از اداه تشبیه
چیز مذکور شده و تا شعر سابق را بدین شعر متصل نه خوانی بسهولت توانی
گفتن که اشعار مذکور را بر اسلوب تشبیه سا فن ذکر کرده بل اقرب آنکه
برائے شمشیر مدوح استعاره کرده - نعم اگر به تقدیر کلام نظم و ترکیب الفاظ را
متبدل کنی مفهوم تشبیه بصراحت واضح گردد - چنانکه گوی شمشیر مدوح مثل
چرخ است که در شب پرستاره می باشد و در روز روشن نه - اما شمشیر او
همواره چرخ پرستاره است (چو شمشیر او است) و مثل ابر است و
ابر گاه می بارد و گاه نه اما شمشیر او همواره ابر بارنده است (خون
و شمنان می ریزد) و مثل آب است و آب گاه می راکد می باشد و گاه نه - اما شمشیر او همواره راکد است (در اجزائے او حرکت نیست) و آتش
است و آتش راکد می باشد و خال می باشد و گاه نه اما شمشیر او آتش بے دخال
است و بے تقدیر مذکور اگر اداه تشبیه بر تشبیه به داخل کنی و بگویی که شمشیر او
مثل چرخ پرستاره و ابر پر شرک و آب بے تحرک و آتش بے دخال است
هر آئینه مقصود تکمیل را نوت کرده باشی چه اثبات صفت برائے هر یک از

مشبہ بہ دلیل آن است کہ متکلم برائے مشبہ مزیتے بر مشبہ بہ ثابت کند و چون
صفات مذکورہ جدا گانہ در ہر یک از مشبہ بہ بروجہ کمال و دوام ثابت نیست
الابطریق اطلاق عام چنانکہ مذکور شد برخلاف مشبہ کہ این صفات ادعائے
بروجہ کمال و دوام ثابت است مزیت مشبہ بر مشبہ بہ متحقق گشت و اگر کسی
را اغیار شک بر آئینہ خاطر روے دہد و بگوید کہ مفہوم اثبات مزیتے کہ ثابت
کردہ از الفاظ شعر مستنبط نمیشود جوابش آن است کہ دریں صورت کہ لومی
گوئی ایراد صفت برائے ہر یک از مشبہ بہ معنی ندارد و این از متکلمی ہمو مسعود
سعد کہ اکابر اہل زبان بادستادیش سر فروداوردہ اند متصور نیست فاعل
و چون این مقام از وقت و غموض قابل فہم ہر کور باطنی نہ بود بہ اطناب
کلام نوبت افتاد تا موجب بصیرت خوانندگان آید و ہم بریں نسق قیاس کن

ایں رباعی مجریہ یلفانی - رباعی

ساتی کہ زمیناے گلگون مے رخت مطرب ز زخمہ در مکنوں مے رخت
فضا دو طبیب گشتہ بود نہ ہم آن نبض ہے گرفت آن غم مے رخت
ساتی و مطرب را دریں رباعی مشبہ و فضا دو طبیب را جدا گانہ مشبہ بہ
قرار دادہ - اما چون اداء تشبیہ را حذف کردہ در شعر ثانی احتمال آن بود کہ
ذکر فضا دو طبیب را بر طریق استعارہ آوردہ - اما بر ماہر فن پوشیدہ نیست کہ
تشبیہ ساقچ است و حذف اداء تشبیہ نظر بہ مبالغہ در وصف بودہ است

واگر ذکر اداة میگردم گفت که ساقی چوں فضا و مطرب چوں طیب نبض
میگرفت و خوں می ریخت تو تے در اثبات وصف بطریق مبالغه دست نه
داد -

و بالجمله حذف اداة در اکثر مواضع التباس تشبیه باستعاره میگرد و هر چند
که بنائے استعاره بر تشبیه نهاده اند اما شمه از ذکر مشبه را در آن گنجایش نبود
و مثل شعر بد پرچامی متعنی فرید تامل است
مه دو هفته شود از کنار شب پیدایش
درین شعر چنانکه می بینی شب مشبه به خط و ماه دو هفته مشبه به روئی
نازنین واقع شده اما مطلقاً ذکرے از هر دو مشبه نه رانده لکن در مصرع
ثانی حرف تاء که مضاف الیه ماه دو هفته است خود مشبه نیست بل مشبه یعنی
روئی باوئی تعلق دارد و تقدیرش اینکه شب از گوشه ماه دو هفته تو پیدایش
شد و هم احتمال دارد که تاء مضاف الیه شب باشد اما کمال واحد است بنابرین
نتوان گفتن که فی الجمله ذکر مشبه در میان آمده اسلوبش نه از قبیل تشبیه ساوچ
خواهد بود بل از قبیل استعاره و هذا هو الحق -

و باید دانست که در بعضی از مواضع تشبیه ذکر اداة موجب قوت مقصود
تشبیه میگرد و دو کلام را از پایت حسن تاثیر فرو می آرد و تامل کن در امثله زیر
شیر است و زید چوں شیر است که هر دو جمله از قبیل تشبیه ساوچ است اما بیان

ہر دو لون پتین است و در امثله سابق این معنی بوضاحت تمام تمہید ذکر یافتہ
و ہم دریں شعر سعدی -

ماری تو ہر کجا کہ بہینی بزنی یا بوم کہ ہر کجا نشینی بکنی
اگر اداۃ را ذکر مے کرد و میگفت کہ تو ہچو مار ہستی یا ہچو بوم ہستی
ہر آئینہ بر غلط نمے بود - اما مقصود تشبیہ را مختل مے نمود - و اگر خواہی کہ این
معنی را بجزید و وضاحت و کمال صراحت بریقین کلی استوار داری دریں شعر

شیخ نیک تامل کن
شنیدم گو سپندے را بزرگے رہانید از وہان و دست گرگے
شبانگاہ کار و بر حلقش بمالید روان گو سپند از وے بنالید
کہ از چنگال گرگم در ربودی چو دیدم عاقبت خود گرگ بودی
مقصود ما از این است شبانگاہ و صرغ ثانی شعر اخیر است کہ اگر اداۃ را مذکور می
ساخت و میگفت کہ تو خود ہچو گرگ بودی مقصود شیخ از تشبیہ باطل میگردد و چہ
مقصود تشبیہ آن است کہ غرض از دست و وہان گرگ رہانیدن آن بود کہ جان
تا توان گو سپند از صدمت ہلاک محفوظ ماند و چون آن بزرگوار خود در طعمہ ساختن
آن بیچارہ دندان آزد را زد و او را از راہ چغاکیشی و سنگدلی غرضہ شمشیر
ہلاک ساخت و بر جانش ہماں بلائے چنگال گرگ فرود آورد - شکی
نیست کہ آن بزرگوار در پیکر آدم خود گرگے بود و اگر میگفت کہ تو ہچو گرگ

بودی احتمال آن مے رفت کہ ضررے کہ بگویند از گرگ متصور بود ازاں
 بزرگوار کمتر بد و رسید چه شبہ جنس یا مثلیت چیزے مستلزم آن نیست کہ حکم
 کہ برائے احد المتکلین ثابت گشتہ برائے دیگرے ہم ثابت گردد - و در صورت
 عینیت جنس الیہ است کہ ہر دو فرد متحد الجنس در حکم متساوی الاقدام آیند
 و در مثال مذکور بخلاف ادوۃ تشبیہ بزرگ را با گرگ ہمجنس قرار داده - و ہمیں
 سبب حسن تشبیہ مستلزم قوت تاثیر افتادہ -

و ہمچنین حال است در باب استعارہ بھیجہ در بعضے از مواد کہ مشبہ الاز
 غایت اتحاد یا مشبہ بہ در وصف استقرارے و نفوس بودہ باشد کہ تحول زان
 امکان ندارد - و دخول ادوۃ تشبیہ مسکرہ مے نماید - چنانکہ نور را برائے علم
 و ایمان ظلمت را برائے جہل و کفر استعارہ کنند - زیرا کہ این نوع اسلوب
 بوجہ قوت شبہ و مماثلت سبب ممکن در اذمان بمنزلہ حقیقت استقرار یافتہ
 چنانکہ نگویند در مثال مذکور کہ علم ہیچو تو راست و جہل ہیچو ظلمت - ہر چند کہ این
 اسلوب مستعمل نبیاط نیست - اما در کلام فصحا مقامے ندارد - در محل تنقیح مسئلہ و
 حل عقدہ مے گویند نور و لم بتفاوت - خاطر م از پر تو نور روشن گشت - و نگویند
 ہیچو نور و در لم بتفاوت و خاطر م از ہیچو پر تو نور روشن گشت -

تقسیم استعارہ

بدانکہ استعارہ بر اعتبارات عدیدہ تقسیم ہے پذیر و تقسیم اول باعتبار طرفین یعنی مستعار لہ و مستعار منہ و آن بر دو قسم است وفاقہ و عناد یہ۔ اما وفاقہ آن است کہ اجتماع طرفین در شئی واحد ممکن باشد چوں استعارہ ہدایت با حیات چنانکہ دریں شعر مؤلف

جہاں نے مردہ گونی باز جاں یافت ز فیض او حیات جاوداں یافت
استشہاد و بلفظ حیات است کہ مستعار منہ واقع شدہ و ہدایت مستعار لہ و اجتماع ہدایت و حیات در شخص واحد ممکن است۔

اما عناد یہ آن است کہ اجتماع طرفین در شخص واحد ممکن نباشد چنانکہ دریں شعر مؤلف

آتش حرص ابدل کن سر مردہ چوں زندہ نیست مرو نہر
اجتماع مرگ و زندگی در شخص واحد ممکن نیست و از ہمیں قبیل است استعناؤ کہ بر طریق تنہا و استہزا آرد چنانکہ مؤلف حق خطا بدو نس کہتہ است
برنگ این مقلہ چشم بدو رہ سطورش جملہ رشک گیسوئے حور
تقسیم دوم بہ اعتبار وجہ جامع و ایریں چہار صورت دارد۔ اول آنکہ

لہ نام خطا است شہر۔

ووجه جامع در طرفین داخل باشد چنانکه درین شعر متوقف
 برید آں جمله را یکبارہ پیوند جدا گانہ بہ اقلیمہ پراگند
 لفظ بریدن موضوع است برائے ازالہ اتصال و اجسام کہ اجزائش
 باہم پیوستہ باشد۔ درین شعر بریدن جملہ قوم مستعار لہ و بریدن اجسام
 مستعار منہ واقع شدہ۔ و وجہ جامع ازالہ اتصال است کہ دو مفہوم
 طرفین داخل است۔ عبدالواسع گوید۔

۵

بر سیرت لطیف تو گفتار تو دلیل بر نسبت شریف تو کردار تو گواہ
 درین شعر نسبت را بہ گواہ و دلیل استعارہ نمودہ و وجہ جامع اثبات است
 دوم آنکہ وجہ جامع از مفہوم طرفین خارج باشد چون استعارہ شیر برائے مرد
 شجاع و وجہ جامع جرات است و آن از مفہوم ہر دو خارج است و ہم نظامی
 گوید۔

۵

کشیہ قامتے چوں سر و سپہیں دوزنگی بر سر نخلش رطب جہیں
 درین شعر زلف مستعار لہ و زنگی مستعار منہ واقع شدہ و وجہ جامع سیاهی
 است کہ از مفہوم ہر دو خارج است سوم آنکہ وجہ جامع در بادۃ الرائے
 واضح باشد۔ نظامی گوید

۵

ہنوزم ہندواں آتش پرستند ہنوزم چشم چوں تڑکان مستند

زلف را به هند و ور خسار را آتش استعاره کرده و وجه جامع در هر دو
ظاهر است -

چهارم آنکه وجه جامع نوعی از خفایه داشته باشد و آن را خواص دریابند
الوری گوید -

در نعره خنق آرد و در جلوه تشنج گری پس تو یاری نهد کوس و علم را
شعر است که شوکت الفاظ و شمت معنی یا خود دارد که فکلی آواز کوس
را به خنق و عدم حرکت علم را به تشنج استعاره کرده - و آن در بادوی الرائے
ظاهر نیست -

تقسیم سوم به اعتبار هر سه یعنی به اعتبار طرفین و وجه جامع و این
دارد - اول آنکه هر سه حتی باشند - خاقانی گوید -
گا و سفالین که آب لاله تر خورد ارزن زرش از مشام بر آمد
شراب را بالاله تر و قطرات را که از صراحی بیرون آمد یا از زنی
استعاره کرد - و وجه جامع حرمت و استدارت و بقدر است و این هر سه
حسی اند -

دوم آنکه طرفین حسی باشند و وجه جامع عقلی ملک الشعراء فتح علی خاں صبا
صبا کاشانی در قصیده که بمدح پادشاه فتح علی شاه قاجار گفته است می گوید
چو از این بشیه شیر آتشین چنگ شکار انداز شد بروشت دیگر

ز نافع آهوان سیمگون سم زمین را نیفته شد پرنافه تر
 از شیر آتشین چنگ آفتاب مراد است سیمگون سم بودن به اعتبار
 روشنای فلک است و حاصل هر دو شعر آنست که آفتاب بمغرب اول وقت
 و ظلمت شب اطراف عالم را فرا گرفت و وجه جامع ترتیب امری بر امری
 است یعنی ترتیب ظلمت شب بر رفتن روز و ادراک ترتیب امور کا عقل
 است نه کایس -

سوم آنکه استعاره له حسی و مستعار منه و وجه جامع عقلی باشد مسعود سعد
 گوید -

مرگ تابنده از نیام بر آر
 شمشیر را با مرگ استعاره نموده و وجه جامع اعدام است -
 چهارم آنکه مستعار منه حسی و مستعار له و وجه جامع عقلی باشد خاقانی گوید -
 تیغ او آب تن فتح است اینک بنگرش
 نقطه بای چهره بر آستینی دارد گواه
 مستعد بودن را به آب تن استعاره نموده و وجه جامع استعداد است -

پنجم آنکه هر سه عقلی باشد سعدی گوید -
 کس خند آسوده در زیر گل که خسپند ز مردم آسوده دل
 مرگ را بخواب استعاره نموده و وجه جامع عدم ظهور فعل است هر سه عقلی است
 سه سم آهوان در کلام اساتذۀ فن بادید نیامده - ۱۲

تقسیم چهارم باعتبار لفظ مستعار و این دو صورت دارد - اول استعاره
اصلیه و این چنان است که لفظ مستعار در وے اسم جنس باشد چوں استعاره
شیر برائے مرد و شجاع و استعاره گل برائے رخسار - دوم استعاره تبعیه و
صور نشا فہمیدنی است - بیان نشا آنکہ لفظ مستعار در استعاره تبعیه فعل یا شفعیل
یا حرف باشد و تبعیه از آل گویند کہ فعل و حرف صلاحیت موصوفیت ندارند و
نیانے استعاره پر موصوفیت است یعنی لفظ مستعار باید کہ اسم ذات چیزے
باشد کہ موصوف بصفے تواند شد و فعل و حرف موصوف شدن نتوانند پس موصوف
در تبعیه معنی مصدری فعل و متعلق معنی حرف خواهد بود - و اطلاق استعاره بر فعل
و حرف بر سبیل تبعیت کنند نہ بطریق اصالت - و بالجمله تشبیہ در استعاره فعل و
متعلقانش راجع بمعنی مصدری آن فعل مے گردد - و در حرف متعلق معنی آل
حرف - و متعلق معنی حرف چیزے است کہ تعبیر و حرف از آل کنند - مثلاً شحاة
گفتہ کہ حرف از برائے ابتدا است و ما برائے انتہائے غایت و در برائے
ظرفیت و غیر ذلک و اینہا یعنی ابتداء و انتہاء و ظرفیت معانی این حروف نیستند
بل متعلقات معانی حروف است - مثال استعاره و فعل حکیم سنائی گوید ۵
متشابه بخوال در و ما ویز و ز خیالات بہیدہ بگریز
تمک کردن را باو بختن و اجتناب را بگریختن استعاره کردہ و در
اول لفظ مستعار صیغہ نہی است و در دوم صیغہ امر - مسعود سعد گوید ۵

دہن ملکیت نغذ و خوش تاسیر تیغ تو نگید زار
چکیدن خون را بہ گریستن استعارہ کردہ و گریذ فعل مضارع لفظ مستعار
است و مثال تبعیہ در حرف خاقانی گوید ۵

دل را بکنار جوئے برویم از یار کنار جوئے شستیم
دریں شعر استعارہ در حرف از است و مستعار لہ و ور کردن خیال یار
است از دل و مستعار منہ شستن دل از یار۔ پس اصل استعارہ دریں دو معنی
واقع شدہ و اطلاق آن بر حرف از بر سبیل تبعیت است۔

تقسیم باعتبار تجرید و ترشح

و آن بر سہ قسم است قسم اول استعارہ مطلقہ و این چنان است کہ
چینیے از ملائمت و صفات مستعار لہ و مستعار منہ مذکور نہ باشد۔ عید الواسع
گوید۔ ۵

شگوفہ بر سر شاخ است چوں خسارہ جانناں
بنفشہ بر لب جوئے است چوں جوارہ دلبر
زلف را بہ مقرب جوارہ استعارہ نمودہ و بیچ از ملائمت طرفین را
مذکور نہ ساختہ۔

قسم دوم استعاره مجروده و این چنان است که ملامت و صفات مستعاره را ذکر کنند فقط فردوسی گوید -

بناخن زره یافت از مشک ناب در آدینخت از گوشه آفتاب
زلف را بزره استعاره نمود و لفظ ناخن و مشک و آدینختن از ملامت مستعاره است یعنی زلف -

قسم سوم استعاره مرشحه و این چنان است که ملامت و صفات مستعاره را ذکر کنند فقط انوری گوید -

ورغیہ گرہ عزم راج است باغ را چون آبگیر با همه پر تیغ و جوش است
مویخ آبگیر را به تیغ و جوش استعاره نموده و لفظ عزم و غرور و جوش ملامت تیغ و جوش است که مستعار منه واقع شده -

معنی سی تخنیلی

بدانکه معنی برو قسم منقسم است عقلی و تخنیلی و هر یک از هر دو صورت مختلفه دارند و نوعی از عقلی آن است که آن را عقلی صحیح خوانند و آن بالعموم در شعرو کتابت و بیان و خطابت بمنزله اوله مطرو است که بنائے آن بر استنباطات عقلا و فوائد حکما باشد چنانکه بسیارے ازین نوع معانی از کتب سماویہ

و کلام سلف که در اکثر احوال صداقت و دیانت شعارشال بود و است انتمزاع
یافته و یا اصل آن از امثال قدیمه و حکم ماثوره تجویز توای کردن سعدی گوید

ع

چو کنعان را طبیعت بیهنر بود پیغمبر زادگی قدرش نیز بود
هنر بنما اگر داری نه گوهر گل از خار است ابراهیم ز آذر

ع

و دیگر راست

چو نادانان نه در بند پدر باش پدر بگزارد و فرزند هنر باش
چو دو دوزخ روشنی نبود نشانند چه حاجت نه آنکه آتش راست پیوند

و این معنی است که در مقام خود صحیح و مسلم است و عقل بر آن شاهد
عدل و عقل برین اتفاق دارند که هر آئینه این معنی در هر زمان و هر قوه قبول
عام و هم در تنزیل با بلع صورتی وقوع یافته حیث قال جلّت کلمته ان
الکریم عند الله الفاکر و در خبر آمده من البطاء به عمله لم یسرع

به نسب و همچنین این شعر سعدی

بند حلقه گوش از نوازی برود لطف کن لطف که بیگانه شود حلقه گوش

مصرع ثمانی مشتمل است بر معنی حدیثی که مروی است درین باب
حیث قال صلی الله علیه و سلم جلّت الطوبی علی حب من احسن الیها

و شاعر عربی گوید و کل امرء یولی الجلیل محبب

وہم از دست

وگر خواجہ بادشمنان نیک خست
یہ بر نیاید کہ گردند دوست
و این قضیہ در ہر طبقہ ارباب دانش و حکمت مسلم است و در تنزیل
و ا روشدہ ا دفع یا لئی طی الحسن فاذا الذی ببنیک و بینہ عداوۃ
کانہ ولی حبیم

سعدی گوید

چو پاسفلہ گونی باطف و خوشی
نیزوں گردش کبر و گردن کشی
شاعر عرب ہمیں معنی را بسلاک نظم مے کشد۔
اذا انت اکرم الکرم ملکته و ان انت اکرم مت اللیم تحررا
مصرع ثانی با شعر سعدی ہم معنی افادہ۔ سعدی گوید
نکوئی پا بد اں گردن چنان است کہ بد گردن بجائے نیک مرواں
مقنی گوید۔

و وضع الندی فی موضع السیف بالعلی
مضمر کو وضع السیف فی موضع الندی
مے بینی کہ میان ہر دو شعر فرقہ نیست۔

و بالجملہ اس نوع معانی در ہر قومے و ہر زمانے متساوی الاقدام افادہ
و ایں را اغلب کہ براخذ و سرقہ محمول نتواں گردن۔
اما قسم تحسینی چنان است کہ آں را اصلا بر صدق قائل حل نباید گردن

و نہ آنچہ را قائل ثابت کند ثابت و آنچہ را نفی کند منفی گمان بردن و این را
بر انواع غیر عدیدہ مے آرند کہ حصر آں دشوار است و اکثر در اثبات معنی
مقصود بہ نوعی از احتیاج تخنیل و قیاس مصنوع متسک کنند و از ہمساست
کہ این معنی اکثر در صورت قیاس تمثیل وقوع مے یابد۔ میرزا رفیع قزوینی
گفتہ است

کسے بزاوہ خود خصم نیست حیرانم کہ سنگ بہرچہ گر دید دشمن مینا
معلوم است کہ قائل در اثبات این دعوی کہ کسے بزاوہ خویش خصمی
نہ تواند کرد و در مصرع ثانی قیاس تمثیل ایراد نموده کہ بیش از تخنیل نیست و
الاسک کہ مینار اے شکند نہ منی بر خاصمت ایشان است و نہ میان
ہر دو شائبہ از عداوت یافتہ مے شود و متین اصفہانی گفتہ است

شور عشق از خویش مرداں ابروں مے آورو
شیر در طغیان آتش مے گذار و بیشہ را

گذاشت شیر بیشہ را ہنگام طغیان آتش نہ از شور عشق است بل از
رنگد ریم جان تا سوختہ زبانہ آتش نگرد۔ اما شاعر آں را بطریق قیاس
تخنیل ایراد نموده تا بر دعوی او دلیل باشد۔ پیدا است کہ این نوع قیاس از
قبیل اتناعیات مے باشد بل اشبہ بکذب کہ در باطن بیچ با خود ندارد و از
ہمیں قبیل است شعر مؤلف

ادب موز در بزم عربیان کز ادبی صراحی چو جانیخیزد ز جاہ پیا نہ میخیزد

اما شک نیست که در تاثیر نفوس و خلق تمام دارد و بداند که بنای
شعر و خطابت بر همین نوع قیاس تمثیل نهاده اند چوں خواهند که میان و چیز علت
را بیان کنند صفی که این هر دو مشترک باشند آن را بطریق علت اعتبار نمایند و اگر چه بمقتضا
تضایات عقلی صحیح نبود اما قائل را بر آن مواخذة نکنند چه بر شاعر واجب نیست
که چیزے را که قاعده و اساس قرار داده است بر طریق قیاس عقلی با ثبات
رساند بل آنچه را معتبر داشته سامعین را از تسلیم صحت آن چاره نبود اگر چه معیار
حقیقت صحیح نباشد زیرا که تمثیلات شعر را بر قیاس منطقی و قانون عقلی تطبیق نتوان
داد از اینجا دانسته باشی که جمله عربیة مشهوره خبر البشر کذبہ چه معنی دارد؟ چه
شعر فی نفسه نه موجب رفعت و انحطاط شان چیزی باشد نه باعث بر فضل نقص
آن بل در اکثر احوال نظر باغراض ناقص اکامل و کامل را ناقص و امی نماید و آنچه
در معارضه جمله مزبوره گویند خیر البشر صدقه مراد از آن شعر حکمت و موعظت
و ادب و دانش است که نزد عقلای مقبول مستحسن باشد و یا مراد آن است که چیزی
را بصفتی که در نفس الامر وجود ندارد و مدح و ذم نماند و از اغراق و مبالغه اجتناب
در زند چه این نوع کلام بر صحیفه روزگار تا دیر پا ندارد ماند و کذب را آسن
شمرند نه از آن است که شعر مبنی بر کذب و زور باشد بل از آن است که
فن شعر میدانی وسیع دارد که معانی گوناگون را به تقریب و تمثیل بصورت حقیقت
جلوه می توان داد و در وصف چیزی سخن را حسب اقتضای مقام به پیرایه

تشبیہ و استعاره آراستن - درین صورت شاعر و اختران صور عجیبه معانی غریبه
و سعه تمام دارد و به نحو که موجب استهزا نفس سامعین باشد و آنکه مقوله
اصدق را احسن شمرده و ادش آن است که شاعر طعنه حقیقت مانده شخصه است
که زنجیر و پائش کند تا بهر گامی چند نتواند راه رفتن یعنی غیر از معانی مشهوره و
معروفه بر سامعین چیزی زائد نتواند عرضه داد و گوی غریبه شریفه دارد که
محموظ و محدود است و یا نازنینه سترون که بی هیچ زائد و هر چند در آن متدر
قلیه بواسطه تشبیہ و استعاره تصرف را مجال بود اما عقل سلیم و فهم قویم بر تفصیل اصد
بر اکذب قوی می و بد و معلوم است که چیزی که در میزان عقل درست آید نزد
عقلای عزیز القدر و گرامی خواهد بود چه حق است اگر چه مسلم ندارد و باطل باطل
اگر چه عزیز پیش دارند تا کیست که این قضیه محققه را انکار نماید سعدی است
مروزی را بار گناه اسے پسر که حال عاجز بود و در سفر
هر چند تمثیل است اما و نفس الامر حقیقه دارد که احدی را از انحراف
امکان ندارد و این مثنوی بر تشبیہ معقول است یا محسوس و از اینها در کلام سعدی
بسیار است -

بدانکه مدخل استعاره و تمثیل نه از ان جهت است که معنی لفظ مستعار را
اثبات نماید بل از ان جهت که اثبات شبه معنی آن مقصود باشد - لطامی
گوید -

مراد برف یارید بر پر زراغ نشاند چو بلبل تماشا تائے باغ
 از لفظ برف معنی تحقیقی آن مراد نیست و همچنین است لفظ زراغ بل مراد
 از آن سفیدی مود سیاهی آن است که بارنگ برف و زراغ مشابه است
 و ازین جهت مقصود شاعر اثبات سفیدی و سیاهی مود است نه غیر آن و این
 نوع اسلوب سخن در کلام وحی بسیار است فرمود صلی اللہ علیہ وسلم ایاکم
 خضراء الدہن یعنی از رنگہ صاحب جمال و بدنہاد باشد بہرہیزید و معلوم
 است کہ دریں جملہ معنی خضر او دهن مقصود نیست بل چیزے کہ دروسے مشبہ منی
 آن متحقق است و بس -

و بالجملہ مراد از تحنیل آن است کہ شاعر امرے غیر ثابت را اثبات نمائے
 و او عالمے چیزے کند کہ حصولش امکان ندارد گوئی سخنے گوئد کہ خود خود را بدان
 مے فریب و سبیل و غول استعارہ در تحنیل سبیل کلام محذوف است ازین رو کہ
 چوں یا صیل آن محذوف رجوع کند قائلش را تصدیق نمائند و دعویش را مسلم
 وارند -

از اینجا دانستہ باشی کہ مراد از کذب احسن نہ آن است کہ شاعر دروغی
 باند کہ بہیچ گونه در میزان عقل راست نیاید چنانکہ یکے از فرومایہ ترین لشکریان را
 باوصاف سلطان مدح نماید یا گدائے قلاش را باصفات شہنشاہی برآورد بل مراد
 آن است کہ شاعر در غل شعر حسنتے بکار مے برد کہ در مدققتن معانی را آہستہ و آہستہ مریو

کہ ہداں پے بروں موقوف بز فکر دقیق و غور عمیق باشد۔
بدانکہ تخییل صور مختلفہ وارو گاہے باشد کہ ہر چند علت حکم غیر علت حقیقی باشد

اما در ظاہر حال آن را صحیح گماں برند چنانکہ شرف الدین علی یزدی راست
زمانہ چو باد است باد از بخت نقاب از رخ گل بعزت کشد
پس از ہفتہ دور میان جبین تنش را بجاک مذلت کشد

معہود است کہ در آغاز بہار باد صبا پرودہ از رخ زیبائے گل بردارو۔
و آن را عروسانہ بمنصہ شاخ گلبن مے نشانہ کہ موجب مسرت صاحب نظران
حقیقت بین مے گردو و پس بر نیاید کہ غارتگر خزاں بگی متاع حسن اور اتباراج
مے بردو این نوع از تخییل بروجہ تقریب و تمثیل است کہ ذہن مغروران جاہ
و منصب را بخود مے کشد و ہر چند اوعار بر سبیل مجاز است اما بحقیقت نزدیک
تر است۔ و گاہے باشد کہ بنائے تخییل بر اوعائے بے اصل نہند و این
صورت اگرچہ منہی بر تشبیہ باشد اما بیش از اہتراز نفوس سودے ندارد و
افادہ معنی تخییلی نکند و این در صورت غلو در مدح اکثر است ظہوری در مدح
ابراہیم عادل شاہ بعد از تمہید بہار گوید

مگر روشن شد از نار بر اہیم چراغ گل کہ بر شاخ انار است

نار ابراہیم ممدوح اوعائے محض است کہ اصلے ندارد و نظر بہ نسبت ہمنامی
آن حضرت صلوٰۃ اللہ علیہ در شان ممدوح ثابت اوعا نمودہ چراغ گل از انار

روشن ساخته شاعر دین شمس چیز را اودعا نموده اول نار ابراهیم علیه السلام را
برائے مدوح که سنی آنحضرت است ثابت کرده دوم چراغ گل را ازاں
نار روشن ساخته سوم گل انار را بواسطه تشبیه چراغ قرار داده و میدانی که
هر سه چیز اصله ندارد و مادر فن تخیل هر سه مسلم خواهد بود زیرا که بر شاعر تحقیق اوعاد
خویش بطبق اصول منطقیه واجب نیست کما مر

و قریب این اوعاد صورتی است که اصل آن تشبیه است اما شاعر بواسطه
تصرف در عمل تشبیه آن را از حقیقت تشبیه بیرون آورده و غنی گوید ۵
نه انجم است فلک را که همت عربی
و ما دم آب و دانش فکند بر رخسار

بدانکه متاخرین در میدان تخیل بر متقدمین سابق آمده اند و هیش آنکه متاخرین
در عمل تشبیه انواع لطافتها بکار برده اند و بنائے تخیل موقوف بر غرابیت تشبیه
است هر چند که عمل تشبیه بمرتبه غرابیت تمایل باشد و تخیل حدی پیدا کند و مسلم است که نفس انسانی طبعاً
مائل بحد است از روشن سوادان تیره خاک هند محمد علی ماہر اکبر آبادی که مرے نو مسلم بود

گوید ۵ من از بینایی پروانه فانوس می سوزم
که در پیراهن یار است گرم جستجو باشد
پیشتر از ماہر این معنی را حضرت شیخ شیراز موزول ساخته حیث قال ۵
دلارام در پر دلارام جو لب از تشنگی خشک طرف جو

ہر چند ایجا در کلام شیخ است و بلا غتش مسلم اما ماہر فن مے داند کہ
ماہر درین معنی نوعی از جدت پیدا کردہ کہ بنائش تجذیل است و ازین رو
پسند طبع مکملہ سنجال است البتہ این قدر بہت کہ اگر حرف ربط و حرف عطف
ہر دو را سا قطے کر دہے گفت ے

کہ در پیراہن دلدار گرم جستجو باشد
ترکیب مصرع ثانی چنانکہ مے باست از خوشناملام محفوظ مے بود۔
منہجی از اساتذہ متقین است و در تراشیدن تشبیہات ناورہ کہ
متضمن غرابت باشد آفتاب را بدیضای نماید از دست ے

ہے راندن فرس امن بتقریب چو انگشتان مردار غنوں ن
آیا مے بینی کہ پو یہ دویدن اسپ را تشبیہ بہتر از تواتر حرکت انگشتان
مطرب چیزے دیگر مقصور است لاواللہ ایں نتیجہ صفائے ذہن آن بلند مقام
است و لیس۔

لہ بعد از تسوید مسودہ در نظر ثانی چنان بوضوح پیوست کہ تواتر حرکت انگشتان تلغرافی مشبہ

قرار مے توان دادن - ۱۲ منہ

بهره چارمین

علم بدیع

و آن علمی است که بدان معرفت وجه تحسین کلام بعد از آنکه مراتب اقتضای
حال و وضوح دلالت را ملحوظ داشته باشند حاصل آید - و آن وجوه را در
اصطلاح این فن بصناعات تعبیر کنند و آن بر دو گونه است معنوی و لفظی -

باید دانست که نظر بخواهر همواره مقصور بر تحسین معانی بوده است و ایراد
صنائع را از قبیل تصنع و رعیل می پنداشته اند و قطع نظر از منعی آن که در آثار وارث
شده تصنع کلام بلیغ را از بابیه پلاغت فرو دانند و از قدمای فصیحانی هیچ کس بگوید
این نوع اسلوب کلام نگریده چنانکه بر ناظر کلام اساتذۀ قدیم محض نیست اگر ایما
در کلام ایشان چیزی از این نوع یافته شود آن را به استرخاء عنان طبیعت حمل
باید کرد تصنع را در آن راه نیست اما اهل عجم در اواسط قرون بدین هنجار نائل
شده در اختراع انواع صنائع سعی بلیغ جایز دانستند تا غایتی که ایراد صنائع را
در کلام منشور و منظوم از قبیل کمالات فن شعر و انشاء گماں برده اند -

جمله اہل تحقیق بر آن رفته اند کہ الفاظ بمنزلہ ادواتے است کہ چیزے را
 کہ در خاطر فرو آید بدان اظہار توان نمودن و ہمانا این معنی براستی نزدیک
 تر است و شک نیست کہ ایراد صنائع از قسم تجنیس و ترصیع و تجميع و غیر ذلک
 در کلام منشور باشد یا منظوم نظر بتاویہ اصل معنی وقتی ندارد۔ بل بسا باشد کہ
 موجب اختلال بلاغت و منجر لیسای معنی میگردد۔ زیرا کہ معانی مقصود بالذات
 است و الفاظ مقصود بالعرض۔ بنابرین مشکلمے کہ معانی را تائی لفظ و تابع آن می
 پسندد۔ ہر آئینہ از منہج حکمت انحراف می ورزد۔ و مجوز این نوع اسلوب مثابہ
 مشاطہ است کہ عروس زشت زور ابا نواع حلی و حلل بیاراید۔ و بر وضع
 زیبا نگارے ہر ہفت کردہ معرض نظارہ لطیف طبعان جلوہ دہد۔

زشت باشد و بقی و دیبا کہ بود بر عروس نازیبا
 فصل الدوزینہ بالتزام صنعت تعطیل قصیدہ گفتہ والحق سبحانے گوہر
 شاہوار خرف ریرہ چند سفتہ کہ در بازار جوہریان سخن بہیچ نیرزد۔ انوفجہ از آن
 حوالہ قلم است

امام و سرور و صدر جمالت سلام	صلح ملک ملک ملک ملک کلام
سمائے ساوین صدر سما کی امح ریح	ہلال تہر طلوع و سوار سام حسام
ملک محل و ملک مطح و ملک اراک	ملک علو و ملک طالع و ملک الہام
دم معطر او درو ملک را مہم	دل مظہر او کوہ علم را آرام

عطائے کامل او مصدرِ علو ہم ہو اتے درگہ او موردِ حصول مرام
 ایں قصیدہ را من اولھا الی آخر ہا برہیں منوال یافتہ واگر راستہ
 سنگلاخے یافتہ و پہنچ یافتہ۔ مے تو اں گفت کہ مجموعہ مفردات الفاظ را
 ترتیب دادہ کہ ہیئت ترکیبہ آن بسان الفاظ کتب لغت افادہ معانی
 اسناد یہی کند۔

لطف اللہ نیشاپوری بشمشیر صنعت جامع الحروف خونِ معنی رنجتہ
 اثر و صفحہ غم عشقِ خطِ تدبیرِ خطِ یکے جز بفضلال
 معنی آن است کہ رنجِ خطِ نازنینِ نظارِ گیاں را اسیرِ خود ساختہ وہیں
 معنی را غنی کشمیری از حقیضِ خاکِ پروجِ افلاک کشیدہ
 حسنِ سبزشِ بختِ سبز مرا کرد اسیر
 دامِ ہمرنگِ زمیں بود گرفتارِ شدم
 دیگرے دریں میدانِ تنگِ سمند طبعِ راجولان دادہ است
 تنِ عیشتم نحیف گشتہ بغم گلِ بختم نہفتہ گشت بخار
 پوچ است و با معنی سرے ندارد۔ واگر ایں را شعر مے تو اں گفت چرا
 شعر

فندان تو جلدِ دردمان اند چشمانِ تو زیرِ ابرو ان اند
 بہ بے مانگی مثل است ؟

امیر خسرو دہلوی کہ پایۂ استادۂ ایشان بس بلند و روش کلام شاں نزد اہل
فن و دانش و دلپسند است۔ بانواع مختلفہ التزام مالا یلزم پر داختہ اند چنانکہ اس
اس رباعی از نشان است۔ ۵ رباعی

موئے مہر مابوئے مابو یا بہ بے او موئم موئے ویم ما و ا بہ
ما نیم ہی آل مہ ما یا ما بہ ما با مہ و موئے مہر ما یا ما بہ
در صطلح شعر بمعنی کش اس صنعت را موصل الشفقتین خوانند و التزام
صنعت قلب میفرمایند۔ ۵

شکر بہ ترازوئے وزارت برکش شو ہمرہ بلبل بلب ہر ہوش
و این شعر را در حقیقت شعر نتوان گفتن۔ اگر از آخرش تا اولش
مقلوب خوانند ہماں حاصل گردد۔ و از اس نوع التزامات کلام ایشان بسیار است
مقرر است کہ زیادت قیود و شرائط و چیزے باعث بر از یاد اشکال
می افتد و دریں صورت ہم معنی از الفاظ در غایت صعوبت باشد۔ ایہی
شیرازی کہ صاحب آتشکدہ اور اسرار مہضائے زمان و سر دفتر بلقائے
سخندان ہی نو سید میشوندے در التزام تجنیس مذکورین و ذوق فقیہین و ہر شعر ترتیب
دادہ ہر چیز در ظاہر بر کمال قائل آن وال است اما اہل بصیرت دانند کہ چہ
قد حسن معنی را بریں التزام لایعنی نشان نمودہ۔ چنانچہ مولف آتشکدہ خود
نی گوید۔

والحق در کمال صعوبت است و در نظر فقیر این صنائع ربطی به محاسن
 شعری که باعث تغیر حال مستمع است که غرض کلی از شعر آن است ندارد
 هر چند فقیر مؤلف نمی خواست که به تسوید صناعات بدیع خود را اتمام سازد
 اما چون اسانده معانی در کتب خویش التزام آن نموده اند نظر باقتضای اتفاق
 ایشان آنچه را مستحسن دانست بروجه اختصار شرح داده آمد -

توریه

و این را ابهام نیز خوانند و آن ایراد فظی است در کلام که دو معنی داشته
 باشد و اطلاق هر دو معنی در آن محل صحیح آید - جامی گوید
 جان بختند از لب کشته را و انگه بنون فرمال بد
 غوغواری آن شوخ بین کنز بهر کشتن جان و بد
 "از بهر کشتن جان و بد" دو معنی دارد - اول از بهر کشتن زنده می کند -
 دوم دل داده فریفته کشتن است درین شعر هر دو معنی راست می آید و صاحب
 تلخیص تعریف توریه به نحو مذکور ساخته که با تعریف ابهام متناسب مطابقت
 دارد - محل تامل است -

ایہام متناسب

صاحب کتاب المعجم گوید این صنعت چنان بود کہ لفظ دو معنی بکار دارند
یکے قریب یکے غریب تا خاطر سامع نخست بمعنی قریب رود و مراد قائل معنی
غریب باشد چنانکہ عنصری گفته است در مدح سلطان محمود ۵
تو آن شاہی کہ اندر شرق و در غرب جہود و گبر و ترسا و مسلمان
ہمیں گویند در تسبیح و تہلیل کہ یا رب عاقبت محمود گرداں
مقام استشہاد لفظ محمود است ۔

اما صاحب حدائق البلاغت می گوید کہ ایہام متناسب چنان است کہ
دو معنی را بدو لفظ تعبیر نمایند کہ یکے از اں دو لفظ دو معنی داشته باشد و
معنی دوش کہ غیر مقصود باشد بمعنی لفظ دیگر گونہ مناسبستہ دارد چنانکہ خاقانی
گوید ۔ ۵

از دم خلق تو در سدس گیتی بوئے مثلث بہر مشام برآمد
لفظ مثلث دو معنی دارد یکے شکل ہندسی کہ معروف است و دیگر نوع
از عطر کہ دین مقام مقصود است و نظر بمعنی اول مناسب بہ لفظ سدس
افتادہ ۔

ایہا م تضاد

و آن چنان است کہ دو معنی غیر مقابل را بدو لفظ تعبیر کنند کہ نظر بر معنی حقیقی
میان ہر دو تضاد متحقق باشد۔ چنانکہ مولوی معنوی فرماید ۵
ہما نگد یاد ابر کے خند و چین ہما نگد ید طفل کے جوشد لبین

طباق

و آن را تضاد نیز گویند و مراد از آن ایراد دو معنی ایست کہ میان ہر دو
تقابل تضاد باشد۔ ہر دو اسم باشند یا فعل۔ نظامی گوید ۵
ازاں ہر دو آمد ایں کا رخ دلاویند کہ چوں جا گرم کردی گویدت خیز
فغانی گوید۔ ۵

نے شود مژہ ام گرم زان سحر کہ بنار کشاد ز گیس مخمور بیت خواب مرا
و از وادی طباق است ذکر عناصر رابعہ و الوان مختلفہ نظامی گوید ۵
چو باد از آتشم تا کے گریزی نہ من خاک تو ام آہم چہ ریزی

مقابلہ

و ایں نوعی از طباق است ضابطہ اش آن است کہ دو معنی یا بیشتر را

که متوافق باشند ذکر کنند پس چند معنی دیگر را به ترتیب ذکر کنند که با معانی آوّل
متضاد باشند حکیم مخاری گوید ۵
مخالفان تو مرد و چوں جواب خطا موافقان تو مقبول چوں سوال صواب

مراعاة النظر

این را تناسب نیز خوانند صورتش آن است که در کلام اشیاے متناسب
را که متقابل و متضاد نباشند ایراد نمایند. سلمان سادجی گوید ۵
چو از زاغ کمان گرد و عقاب تیر او پیران
شود بوم وجود شوم خصم جفت با عنقا

مشاکلت

و آن ذکر کردن معنی ایست بلفظی که بازائے آن معنی موضوع نه باشد
به سبب مصاحبت آن معنی با معنی دیگر که بازائے آن موضوع است - میرزا
صائب گوید ۵

لب سوال سزاوار بجاییه بیشتر است عبت بحرقه خود بجاییه زنده دروش
لب را بجاییه زدن کنایه از عدم سوال است - والا لب بجاییه زدن
و چوں در مصاحبت بجاییه بحرقه زدن واقع شده لب بستن از سوال را با بجاییه

بخرقہ زدن تعبیر نموده -

عکس

و آن چنان است که جزوے را بر جزو دیگر در کلام مقدم آرند - و باز
آن را از آن دیگر متغیر کنند - انوری گوید ۵
دلے دارم ہمیشہ بہم غم غمے دارم ہمیشہ بہم دل

رجوع

سخن گفته را انقض نمودن و بمعنی دیگر پرداختن - عنصری گوید ۵
چماہ بود و چو ستر و نہ ماہ بود و نہ ستر قبانہ دار و سرو و مکرنہ بند و ماہ
یکے از موزون طبعان پنجاب گفته ۵
دوش تری بر سر سرو از سر انصاف گفت
سرو قدیار را ماند و لے رفتار کو

لف و نشر

ضابطہ اش آن است کہ اول چند چیز را ذکر کنند و آن الف گویند
پس متعلقات آنہا را بے تعیین مذکور سازند - و آن را نشر خوانند و این را

بدون نوع آرند - یکے مرتب و صورتش آنست که ترتیب الف مطابق ترتیب نشر
باشد - حکیم مخاری گوید -

چرخ و جلال و هنر و طبع و کف او ابرو فلک و اختر و دریا و مظهر نیست
و بهترین الف و نشر آن است که استاد قدیم حکیم فردوسی بدان راه یافته
بروز نبرد آن یل اچمند بشمشیر و خنجر به گرز و کند
برید و در شکست و به بست یلان اسرو سینه و پا و دست
در دیگر غیر مرتب و طریقتش آنست که ترتیب الف مخالف ترتیب نشر باشد
شاعرے گوید -

افروختن و سوختن جامه دیدن پُران زین شمع زین گل زین آموخت

جمع

طریقش آن است که چند چیز را در یک حکم جمع نماید حکیم مخاری گوید -
همی و لست ملک ملک حسام به فرزند او ند گیر و نظام

تفریق

ضابطه اش آن است که در دو چیزے که به یک وصف متصف باشند
وجه تباين انصاف ظاهر نمایند - حافظ گوید -

دست ترا با بر که یار و شبیه کرد کایں بدره بدره می دهد و قطره قطره آتش

تقسیم

همان لف و نشر است اما فرق میان هر دو آن است که در لف و نشر
تعیین نسبت چیزے بر چیزے نمی کنند و در تقسیم تعیین نسبت ضروری است
عبدالواسع جلی گوید -

بناں اوست و بخشش سنان اوست و در کوشش
لقائے اوست و در مجلس لوائے اوست و در میدان
یکے ارزاق را با سطر دوم ارواح را قابض
سعادت را سوم مایه چهارم فتح را برهاں
و نوع از تقسیم آن است که اقسام چیزے را با استیعاب مگر سازند
عنصری گوید -

پیوسته و شمتان تو زین گونه مستمند یکشته یا گریخته یا بسته و در حصار
و گاه باشد که جمع و تفریق و تقسیم هر سه را جمع نمایند و این خالی از
صعوبت نیست - خاقانی گوید -

مجلس دو آتش داده بر این از حجر و آن از شجر
این کرده منتقل را مقروآن جام را اجاد داشته

تخرید

طریقش آن است که از شے ذی صفتی شے دیگر انتزاع نمایند که هم
بدان صفت متصف باشند و مقصود از این نوع تصرف مبالغه در کمال آن صفت
می باشد. عربی گوید ۵

مست ذوق عریض کز نغمه توحید تو لذت آوازه در کام چهاں انداخته
شاعر خود را شش غیر خود قرار داده که مست ذوق اوست و مقصود از آن
اظهار کمال ذوق خود است -

مبالغه

وصف چینی را در کمال شدت و ضعف ادعا نمودن به حیثی که مستبعد
یا متمنع باشد و این بر سه قسم آمد - اول آنکه ادعائے مذکور عقلاً و عادتاً ممکن
باشد و آن تبلیغ گویند - انوری گوید ۵

بودیم بر کنار ز تیار روزگار تا داشت روزگار تر از کنار ما
در حال و عمل فارغ بودن عاشق از غم روزگار عقلاً و عادتاً امکان دارد
دوم آنکه عقلاً امکان دارد و عادتاً مستبعد نماید - عربی گوید ۵
مارا به کام خویش بیدوش بسخت دشمن که هیچ گاه مبادا به کام ما

عادتاً متعارف نیست که اگر کسی دشمن را بحکم خود ببیند و لش بروئے بسوزد
اما عقلاً امکان دارد اگر چه عادتاً مستبعد است -

سوم آنکه عقلاً و عادتاً متمنع باشد و این را غلو نامند و در کلام حکامه بر این
و نه حکامه آرایاں بسیار یافتہ می شود - نظامی گوید -

ز سیم ستوران در آں پهن دشت زین شش شد و آسمان گشت پشت

مذهب کلّی

و آن ایراد کلام است بر طریق دلیل و برهان چنانکه شیوہ متکلمین است انوری
گوید -

منافع رساں در زمین دیر ماند پس است این کی آیت دلیل دوازده
طریق برهان درین شعر آن است که هر منافع رساں باقی می ماند - و تو
منفعت رساں هستی - نتیجہ آن است که تو باقی خواهی ماند -

حسن تعلیل

و آن دلائل علیّت مناسب است برائے و عطفی که در حقیقت علت آن
نه باشد - چنانکه خاقانی گوید -

ما چشم تو رخیت خون عشاق زلف تو گرفت رنگ ماتم

سیاہی زلف صفت است ثابت فی نفس و علت آن در ظاهر معلوم نیست
متکلم علت آن را چنین ادعا نموده که در ماتم عشاق سیاه پوش آمده -

تاکید المدح بمایشبہ الذم

و این را بر دو نوع می آرند - اول آنکه از صفت ذمی که نفی آن کرده باشد
صفت مدحی برائے آن استثناء کنند به تقدیر داخل بودن آن مدح در آن
ذم - حکیم مختاری گوید -

گوش شمالی چون بحر موزون است چراست بحر کفش را عطائے ناموزون
متکلم اول موزونیت شمالی مدوح را مسلم داشته سپس بعضی از شمالی
یعنی جو دو کرم را ناموزون قرار داده - هر چند حرف استثناء لفظ مذکور نیست -
اما اسلوب کلام بر معنی استثناء دال است -

دوم آنکه صفت مدح برائے چیزی ثابت کنند و از عقب آن صفت مدح
دیگر به حرف استثناء ایراد نمایند -

رایت شه تدرو دش لیک عقاب جمله پر
پرچم شه غراب گوں لیک همائے محرکه

تاکید الذم بمایشبہ المدح

و این نیز بر دو نوع می آرد۔ اول آنکه صفت مدحی را نفی کند و صفت ذمی از آن مدح استثناء نمایند۔ چنانکه گوئی ”فلانی را مروت در جبلت نیست الا آنکه بزرگ هم هست“

دوم آنکه صفت ذمی ثابت کند و عقب آن صفت ذم و بکبریه حرف استثناء ذکر کند۔ چنانکه گوئی ”فلانی بد معاملہ است الا آنکه دروغ گویم هست“ شاعرے گفتہ است ۔

ناں شان نہ گد میں سخن شان درشت یک
گاہ عطا ترشش رو و در وعدہ کاذب اند

استنباع

ستودن مدوح را بہ نحوے کہ از مدحے مدحے دیگر حاصل آید۔ چنانکہ

انوری گوید

اے زبیر دیاں تا ابد ملک سلیمان یافتہ ہر چہستہ جز نظیر از فضل زبیر دیاں یافتہ
در ضمن این معنی کہ جملہ مقاصد ترا حاصل است۔ این معنی را بیان نمودہ کہ نظیر تو در عالم یافتہ نے شود۔

توجیہ

وایں را متحمل الضدین نیز مے گویند۔ ضابطہ اش آن است کہ بہ نخے
ایراد کلام نمائند کہ متحمل دو معنی متضاد باشد چنانکہ شاعرے در حق خیاط اعوا
گفته است ۔

قبائے از پئے من دوخت خیاط دو چشم او برابر بودے الے کاش
یعنی بنیا بودے یا نابینا ۔

نعمت خان عالی در وقائع حیدر آباد باریادیں صنعت زبان طعن
در حق اعیان دولت عالمگیری در از کردہ ۔ والحق کہ داو سنخوری و کور نمکی
واوہ ۔

تجاہل عارف

وآن چنان است کہ از امرے معلوم عمد انخود را جاہل قرار وہند۔
و غرض ازیں نوع تصرف نکتہ باشد کہ نظریہ مناسبت مقام موجب از ویار
بلاغت باشد ۔ چنانکہ شاہ پور گوید ۔

نمے دالم کہ خواہی بود یا گر دوں چہیں دالم
کہ دامگیر گرد و خون من نامہربانے را
و نظامی گوید ۔

چہ مے گفتہ و در چہ پر ختم کجا بودا شہب کجا تا ختم
وگا ہے کات کہ امیہ افادہ معنی تجاہل کند۔ شاعرے گوید ہے
سو ختم شمع لٹائے کہ بیاد م آمد خون شدم رنگ خنائے کہ بیاد م آمد

قول بالموجب

و این چنان است کہ لفظے را کہ در کلام غیر واقع شود بر خلاف مراد او
حل کنند۔ چنانچہ انوری گوید ہے
دوستی گوئی نہ از دل می کنی راست می گوئی کہ از جاں می کنم

اعتراض

و این را حشو نیز نامند۔ ضابطہ اش آن است کہ قبل از اتمام کلام ایراد
لفظے کنند کہ معنی مقصود بے اتمام باشد۔ پس اگر کلام را از رتبیہ بلاغت
بہند از دآن را حشو قبیح خوانند و اگر موجب از دید حسن کلام گردد حشو ملیح۔
چنانکہ انوری گوید ہے

گر بخندم کاں پس از عمرے است گوید زہر خند
ور بگریم کاں بہر روزے است گوید خوں گری
ضمیر گوید بسوئے آسمان راجع است و ہر دو جملہ کاں پس از عمرے

و "کال بهر روزیت" بطور خوشو طبع واقع شده - کمالا شفی و خوشو قبح شاعر
گفته است -

گر می زسم بخدمت معذورم زیرا که چشمم در عیان سرم است
لفظ چشم و سر خوشو قبح است -

مثنوی الصفات

آن است که صفات چیره را متعلق آرنده - سعدی گوید -

خداوند بخشده و سنگیر کریم خطابش پوزش پذیر

فردوسی در مدح سلطان غازي گوید -

به تن ژنده پیل و به جان جبرئیل به کف ابرو بهمن به دل رودنیل

صلح لفظی

تجنیس

ایرا و دو لفظ در کلام که در تلفظ متشابه و در معنی متغایر باشند و آن بر

چند نوع است -

تمام و ناقص و زائد و مرکب و مزدوج و مطرف و خط -

بجینس تمام

آن است که دو کلمه متفق اللفظ مختلف المعنی یکجا بر بند - چنانکه شاعر

ه

گفته است -

به بین تو چرخ واده بسیار به بسیار تو ملک خورده بین

بجینس ناقص

آن است که کلمات متجانس متفق الحروف و مختلف الحركات آرند چنانکه

ه

قطران گفته است -

پیاده شود و دشمن از اسپ پُلِت چو باشی بر اسپ سعادت سوار
بر اسپ سعادت ساری و داری بدست اندرول از سعادت سوار

بجینس زائد

آن است که کلمه متجانس از دیگر بحر فیه زیادت باشد - چنانکه

ه

شاعر گفته است -

در حسرت رخسار تو ای زیبارو از ناله چنانال گشتم و از موی چو مو

پنجمین مرکب

آن است که از دو لفظ متجانس یکے مفرد باشد و دیگرے از دو کلمه مرکب
شاعرے گفته است - ۵

خورشید که نور دیده آفاق است تا پند و نشد پیش تو تابنده نش
و مولف راست - ۵

ره راستی گیر تا زنده که ایدون بر بهوار تا زنده

پنجمین مزدوج

آن است که کلمات متجانس پہلوئے یکدیگر بیارند - چنانچہ معنی گفته است

ہست شکر باریا قوت تو ای عیار یار ۵

نہست کس از دآں یا قوت شکر بار بار

سال سرتاسر چو گلزار است خرم عارضت

چوں لب من صد دل اندر عشق آن گلزار ازار

نیمہ دینار ماند آن دہان تنگ تو

در دل تنگم نگند آن نیمہ دینار نار

و این قصیدہ از اول تا آخر ہمیں نسق است۔

تجنیس مطرف

آن است کہ دو لفظ متجانس در جملہ عروف متفق باشند الا در حرف طرف چنانکہ
معرزی گفته است۔

از شراب تیغ بودے باد ساراں / شراب
وز طعان رنج بودے خاک ساراں / اطعام

تجنیس خط

چنانکہ شاعرے گفته است

ہماں خوشتر کہ نوشی اندرین مدت مئے صافی
ہماں بہتر کہ پوشی اندرین موسم خزاو کن

رد العجز علی الصد

لفظی کہ در صدر بیت آرند آن را در عجز باز آرند۔ مثید و طواطر را

برین نسق قصیدہ ہست۔ چنانکہ

قرار از دل من رہود آن نگار / ہداں عنبریں طرہ بیقرار

نگار است رخسارہ من بخوں ز بہر آن رخسارہ آن نگار
خمار است در سر مرا بے شراب در اندوہ آن ز گس پر خمار
و این صنعت صور مختلفہ دارد۔

اشتقاق

آن است کہ دو کلمہ متقارب باشند در ترتیبِ حروف۔ چنانکہ شاعر
گفتہ است۔

نوائے تو اے خوب پھر تو آیتن در آور دور کارِ من بے نوائی

ترصیع

کلمات را بسج و الفاظ را در وزن و حروف خواتیم متساوی داشتن
چنانکہ رشید گفتہ است

اے منور بتو نجوم جلال	وے مقرر بتو رسوم کمال
بوتانے است صدر تو ز نعم	آسمانے است قدر تو ز جلال
خدمت تو معول دولت	حضرت تو مقبل اقبال
در کرامت ترا نبودہ نظیر	در شہامت ترا نبودہ ہمال
تیرہ پیش فضائل تو نجوم	خیرہ پیش شمائل تو شمال

ہم چیں تا آخر قصیدہ جملہ ابیات مرتع گفتہ است و آنچه در حروف
خواتیم متفق نباشد آن را بجمع موازنہ گویند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است

بہ بزم و رزم تو ماند ہے عزان و بہار
بہ تیغ و کلک تو ماند ہے قضا و قدر
و سکاکی گوید کہ مجمع و زثر مثل قافیہ در شعر است۔

ذوالفائین

و آن شعریت کہ وقافیہ داشتہ باشد۔ سنائی گوید
عقل و فرمان کشینی باشد عشق و ایمان چشینی باشد

مشلول

شعرے را گویند کہ در دو بحر یا بیشتر خواندہ شود۔ اہل شیرازی مشنونی
سحر حلال مشتل بریں صفت ترتیب دادہ و ہر شعر را ذوالفائین آورہ۔ و
ایں بیت سلمان ساوجی در سہ بحر خواندہ می شود و ہم موصل بہ دو بحر
است۔

لب تو حامی تو لو خط تو مرکز لاله شب تو حامل کوکب مر تو بانظ مالہ
بحر اول رمل شمن مجنون بحر دوم ہزج مشمن سالم بحر سوم مجتث

اعنات

و این التزام ما لایزم است یعنی چیزی که لازم نیست بر شاعر آن را
 بر خود لازم گرداند و این را صورتی معین نیست یعنی نیشاپوری قصیده گفته
 که در هر مصرعش ایراد لفظ سنگ و سیم را لازم قرار داده مطلعش این است
 ای نگار سنگدل ای محبت سیمین غدار در دل من مهر تو چون سیم در سنگ اتوار
 و همچنین کاتبی نیشاپوری قصیده گفته با التزام لفظ شتر و حجره در هر مصرع
 مطلعش این است -

مرا غم است شتر بارها حجره تن شتر دلی نه کنم غم کجا و حجره من
 و امیر خسرو در التزام لفظ پیل و پیش و پلنگ و کلک در هر بیت
 قصیده گفته مثلاً

پلین تنهای و ز اقبال بلندت دور نیست
 گر پیش گرد و پلنگ افکن بگس کلک شکار

مکمل

و این چنان است که کلام مشتمل باشد بر واقعه مشهوره یا اشارت

نمائند به چیزے کہ در کتب متداولہ مذکور باشد - چنانکہ خاقانی گوید
 ہر کہ نظارہ توشد دست بریدہ می شود
 یوسف عہدی وہماں نیم بہائے رفتے تو
 اشارہ بقصہ دست بریدن زنان مصر است از مشاہدہ جمال
 یوسف علیہ السلام -

توشیح

آن است کہ چون حروف اوائل ابیات قصیدہ یا قطعہ را فراہم آرند -
 بیتے یا مصرعے یا نام شخصے بر آید -

سیاقہ الاعداد

آن است کہ اعداد را مرتب یا غیر مرتب مذکور سازند - خاقانی گوید
 یک شد از سه حرفش چار اصل و پنج شعبہ
 شش روز و ہفت اختر نہ قصر و ہشت منظر
 یک دوشد یعنی مضاعف شد مراد از سه حرف لفظ چاہ است کہ در
 شعر سابق مذکور است -

بہرہ نگین

موازنہ و تنقید

باہمہ جو ش جنوں فرزانہ ام آشنائے معنی بیگانہ ام
 بدانکہ این بہرہ کتاب اہم مقاصد علم بلاغت است - چہ موازنہ میان دو کلام
 کہ عبارت است از سنجیدن آن ہر دو در میزان قواعد بلاغت تا بلوغ را از
 غیر آن باز دانند غایت این علم شریف است و کسیکہ از موارد استعمال آن
 قواعد آگاہ نباشد اورا قوت سنجیدن دو کلام و تمیز میان ناقص و کامل دست
 نہ دہد - و بیچہ امر از امر نظم کلام و تالیف آن شگرف تر نتواند بود - چہ
 بآنکہ مایہ معرفتے تو اں دریافتن کہ تالیف و نظم کلامے از تالیف و نظم
 کلام دیگر تفاوت عظیم دارد - و بہ قدر تفاوت پایہ کلامے از کلام دیگر بالا
 و از بالا بالا تر قرار مے تو اں داد و دہم جرأ - و این معنی وقتے متحقق گردد کہ
 چوں دو جملہ یاد و شعر را کہ در معنی متحد باشند و در تالیف الفاظ مختلف در
 چیز تقابل و توازن در آرند - چہ معنی لطیف را محلی شائستہ باید در تالیف

و نظم کلام زیر کہ باندک تغییر و تبدلے و تقدیم و تاخیرے کہ در تالیف و نظم کلام
 راہ بابدشا بد معنی بر کرسی دیگر جلوہ گر آید و تاثیر و انفعال نفوس موقوف است
 بر دو امر یکے آنکہ محل ہر لفظ در کلام ہماں باشد کہ حال مقتضی آن است اگر
 از محل اصلی او را بردارند وہ محل دیگر نشانند خللے در اصل مقصود راہ باید۔
 دیگر آنکہ سرشتہ تناسب الفاظ را از دست نہ ہند۔ چہ بسیار باشد کہ
 لفظ در نفس معنی بالفظ دیگر متحد الافادہ باشد۔ اما چوں نیکو نگہدیکے ازاں
 ہر دو شانستہ آن محل باشد و دیگرے برخلاف آن۔ و چوں و تالیف و نظم
 کلام ایں ہر دو امر را نیکو بجا آرند۔ ہر آئینہ داد بلاغت دادہ باشند۔
 و فہم ایں معنی بر روشن سواداں و لطیف طبعان و ثنوار نیست۔ چہ نویسندہ
 تر و ست کہ ہمزاد لب سالیان در از ہمارت تمامہ در فن کتابت ہم رسانیدہ و
 بر تہ استادان خوش قلم شہرت یافتہ صفحہ کاغذ را بہ نقوش حروف رنگ زینت
 مے دہد کہ موجب حیرت نظر اکیاں مے آید و بازانے آن طفل نو آموز کہ ہنوز
 تشکیل نقوش حروف را بصحت نہ فہمیدہ باشد بہ زشت ترین صورتے بر صفحہ
 لوح ثبت مے نماید و سبب ایں تفاوت ہر چند بظاہر بر قلت و کثرت ممارست
 موقوف است اما معاین نظر قلت و کثرت ممارست را پیش از شرط اعتبار
 زائد مے نہند۔ زیر کہ بمشادہ معلوم است کہ ہر چند دو کس در ممارست علمے از
 علوم یا فنے از فنون عمرے بسر آرند و در استعمال و اشتغال بدان سعی یکن

بکار برند - اما چون مادہ قابلہ ہر دو را موازنہ کند - تفاوت عظیم میان ہر دو
 یافتہ می شود و موجب این تفاوت جزو بلطافت و کثافت طبائع چیزے دیگر
 نتواند بود - ولطافت طبع دریں باب اصل است - چه سلامت ذوقی جز
 بہ طبائع لطیفہ دست نہر - و ہر چند کہ سلامت ذوق کامل تر باشد احساس
 معانی بروجہ اتم - و امام عبد القاہر جرجانی در پایان کتاب دلائل الاعجاز
 و درین باب شرح بلخ را ندہ حاصلش اینکہ خصوص مزایا و لطائف کلام امرے
 از قبیل امور خفیہ و معانی روحانید است و تا سامع پاکیزہ نہاد صاف طبع
 مخاطب نباشد بہزار حلیہ ہم نتوان اورا بر آں آگاہ ساختن کہ کودن کور
 باطن را از اں جملہ بیچ بہرہ نباشد و الحی کہ امام بلند مقام آنچہ گفت حق گفت
 و من این معنی را در طبائع اہل روزگار خود بارہا بمشاہدہ آورده ام و صحیح یافتہ
 ام -

بیش از آنکہ در پارہ از کلام اساتذہ بر طریق موازنہ و تنقید غرضے رود
 نظر بر رفع سوئے ظن حرف گیراں کہ بیشتر مطلق نظر ایشان غیر از مرار و لجاج چیزے
 دیگر نے باشد و مقصد اصلی صاحب تالیف را نہ فہمیدہ زبان طعن و راز می
 کند مے گوئیم کہ غرض نقیر مولف از تنقیدات و توضیحات کلام پیشینیاں محض
 تہنیتی قاری است بر بعضے از خفایائے زوایائے کلام بلخ کہ از نظر مبصران
 کند بصیر متور و محتجب مے ماند نہ اظہار قابلیت سخن فہمی خویش و طعن بر

پاستان بیان ستوده کیش فکیف که ایشان قافله سالار مہران ستمدانی و قدوہ
 سخن گستران ار باب معانی بودہ اند - و کفی باللہ شہیدانہ بینی کہ علمائے فن
 رجال و مطاوی مباحث روایات چگونه غریب را از سمین و سبک را
 از سنگین امتیاز می دہند و این اصلا بر تعبیر و تشبیح سلف محمول نتوان کرد
 و مع ذلک نمی گوئیم کہ کلام بشر گاہ از صمت خلل و زلل مامون و محفوظ
 نتواند بود - زیرا کہ این پایہ جز از کلام رب العزت دیگرے را مسلم نیست
 و ما در محاورہ زبان پارسی بکلام اساتذہ ایرانیان احتیاج داریم نہ در
 تصحیح معانی کہ این امر مخصوص بقومے نیست -

در ماسبق مہتید ذکر یافت کہ چوں کلامے را با کلامے دیگر در محال ازین
 و تقابل در آرد تفاوت عظیم میان ہر دو مشاہدہ کنند و این تفاوت بر چوہ
 مستعدہ ظاہرے گردد و ما آن را در آشنائے مشکہ متفرقہ کہ مذکور خواہد
 واضح مے کنیم تا باعث بر زیادت بصیرت خوانندگان اقدانشا اللہ تعالیٰ

۵

نظامی گوید

دریں باغ رنگین درختے ترست کہ ماند از قفائے تبرزن ترست

سعدی ہمیں معنی را معرض بیان جلوہ مے دید

دریں باغ سروے نیامد بلند

کہ باد اجل بنحیش از بن بکشد

لفظ رنگین در شعر نظامی که نعت باغ واقع شدہ بامایتق لہ الکلام خپل
 ربطے ندارد۔ چہ مایتق لہ الکلام اثبات معنی فنا و بے ثباتی ممکنات است در
 عین حالت بچیت و شاد کامی و این معنی را بہ نوعی از توجیہ بطریق لزوم از
 لفظ رنگین اخذ مے توان کردن و شعر سعدی ازیں گونه توجیہ پاک است
 نظامی فنا را برائے جنس درخت ادا نموده و سعدی این معنی را برائے
 نوعی از درخت کہ در رشتافت قامت و دوایم حضرت مثل است ثابت کرد
 و در مایتق لہ الکلام سرور او غلے است کہ دیگر افراد درخت را بر وجه کمال
 حاصل نیست و ہر چند گمان آں مے رود کہ اثبات عموم فنا برائے جنس
 در تکمیل مایتق لہ الکلام دخل تمام دارد اما چون بنظر دقیق و ارساد چیاں
 بوضوح مے پیوند کہ جمیع افراد جنس درخت بہ اوصاف سر و متصف نتواند
 بودن و لفظ بلند بر آمدن را باوے نسبتے است کہ ذوق سلیم و طبع مستقیم
 مرہون منت آں است۔ چہ این معنی اشارت است بہ ارتقاء از پستی
 بہ بلندی کہ بہ یہ بہ ارتقاء انسان است بمدارج عالیہ۔ و لفظ رستن و شعر
 نظامی از اشارت بدیں معنی عاری است چہ مفہوم رستن از ظہور ہر گونه
 نباتات از نہاں خانہ خاک خبر مے دہد و ہیں قدر بامایتق لہ الکلام مناسبتے
 بیش ندارد۔ و آنچه در مصرع ثانی فرمودند کہ ارتقاء تہرزن درست

لہ توجیہ آں است کہ رنگین بودن باغ نتیجہ شادابی و سیرابی اوست - ۱۲

نمانده مستلزم استیصال کلی نتواند بود۔ بخلاف آنچه سعدی فرموده میچشم
ازین برکندن دال است بر آنکه با داجل اثرے از آثار فانی باقی نگذاشته
ومع ذلک نکته دیگر در شعر سعدی ملحوظ است که در شعر نظامی نیست و
آن این است که اسناد افکار در شعر نظامی بسوئے تیرزن است که منشار فعل
ارادی می باشد و در شعر سعدی بسوئے با داجل که از امور مقدره طبیعی
است وقوع آن منطوق است و وقوع این مقطوع۔

بحیر بلیقانی گوید۔

شاه قزقل ارسلان که دست دلش از جہاں نام بحر و کان برداشت

انوری گوید

گر دل دوست بحر و کان باشد دل و دست خدایگان باشد
چگونه بینی شعر مجیر را که بر شعر انوری مزیت تمام دارد و هیش آنکه
مجیر یازائے دست و دل ممدوح نام بحر و کان را از صفت هستی پاک ستوده
تا که نیست که نام بحر و کان زبان زواو گردد۔ و شعر انوری بیش از پیش
دست و دل ممدوح با بحر و کان افادہ معنی زاید نکرده و غایت مبالغہ را در
نفوس تاثیر عظیم است کما لا یخفی و در شعر انوری تکرار دل و دست اگر چه
درین مقام منافی بلاغت نیست اما اگر بلا فیش بصورت دیگر امکان داشته
بلغ ترا مدحے

قدسی گوید
نسبت خود بہ سگت کروم و بن مشعلم
زانکہ نسبت بہ سگ کئے تو شب بےابی
دیگرے راست -

از سگان سر کئے تو ز بس مشعلم کہ بہم صحبتی پہچو منے ساخته اہم
شعر قدسی متضمن بر کمال مراعات حسن ادب است بخلاف شعر ثانی کہ
وال بہم صحبتی سگان کئے محبوب است ہر چند کہ خود را اہل آں ندانستہ
و میان نسبت بہ سگان و بہم صحبتی ایشان فرق بسیار است اما اگر قدسی
در اظہار علت لفظ زانکہ رائے آورد و بجا نش اے کہ عرف ندائے
گفتے بینی کہ معنی شعرا ز کجا تا بہ کجائے رسید۔ و در شعر لفظ ثانی پہچو منے
بغایت بلیغ افتادہ۔ زیرا کہ وال است برنا اہلی او بہم صحبتی سگان کئے
محبوب و مقصدی تزیینی راست -

پا بوس سگان تو لگوں بہم نیست وارم ہو سے چلیم و ستر سم نیست
از جملہ لوازم شعر عاری است -
حافظ گوید -

مہر تو در درونم و عشق تو در دلم
باشیر در دروں شد و باجاں بدر شود
دیگرے راست -

تا جاں ز بدن بروں نخواہد رفتن
در تو تو ز تن بروں نخواہد رفتن

شعر حافظ مشتمل است بر دو معنی کہ در مصرع ثانی مذکور است شعر ثانی
 ہمیں یک معنی را متضمن است کہ در دو مصرع ذکر یافتہ و ہمیں وجہ شعر حافظ
 را فریتے دست دادہ۔ اما مصرع اول کہ مشتمل است بر عطوف و معطوف علیہ
 یکے از ہر دو حشو محض است کہ در معنی مقصود زیاد تے پیدا نئے کند و سلطان
 ابو یزید درین معنی گوئے سبقت از ہر دو ربودہ چنانکہ مے گوید۔

با عشق تو در خاک نہاں خواہم شد
 با ہر تو سر ز خاک بر خواہم کرد
 سلطان نگشتہ کہ مہر تو با جاں بدر شود۔ بل گفتہ کہ زیر خاک ہم با من
 خواہد بود۔ و درین مبالغہ اسیت در مخبرات محبت و احاطت آن بجامع قلب
 کہ کھمت زوال را در آں مجال تطلق نیست۔ علی نقی گوید۔
 اے و اے بر آں مرغ گرفتار کہ از وے
 صیاد شود غافل و در دام بمیرد

۔

حزین گوید۔

اے و اے بر اسیرے کز یاد رقتہ باشد
 در دام ماندہ باشد و صیاد رقتہ باشد

۔

عذری گوید۔

بر صید نا توانے بیدار رقتہ باشد گر سر نکشتہ اورا صیاد رقتہ باشد

ظہوری گوید

۵

بر آں صید مسکین چہ بیداد رفت کہ در دام از یاد صیاد رفت
 بشیر بصیر کہ از صحبت ار باب مذاق بہرہ یافتہ باشد پوشیدہ نیست
 کہ شعر ظہوری از ہر سہ شعر سابق بر تہ فائیت دلکش و موثر افتادہ - زیرا کہ
 با وجود قلت الفاظ کہ لازم بحر تقاریب است مشتمل است بر استفہام کہ در مثل
 این مقام افتادہ بمعنی عظمت مے کند و از عذری عذر مے میخواہم و کشتن ہر بند

ع

مے طلبد و در صرع سعدی

کہ نتوان سرکش تہ پیوند کرد

اتحاد ترکیب اضافی دارد نہ توصیفی و شعر عربی متین است و شعر علی نقی بد نیست
 و آنچہ حیرتی توئی گفتہ -

۵

ماند در زلف تو دل شائے بر آں صید سیر کہ بدام افتد و از خاطر صیاد رود
 نقل است کہ موجب ثقل است - سعدی گوید ۵

دو دوست قدر شناسند روز صحبت ا کہ مدتے بریدند و باز پیوستند
 امیر خسرو گوید -

۵

لذت وصل نداند مگر آں سوختہ کہ پس از دوری بسیار بجاناں برسد
 وجہ ترجیح میان ہر دو شعر پیدا نیست - اما مے توان گفت کہ سعدی
 در اسناد اعتقاد دولت وصال بسوئے طرفین و ایراد طباق الاضداد

قدمے فرا ترک گذاشته و شعر خسر و شغل است بر قصر صفت علی الموصوف
که افادہ معنی خسر می کند۔ و این امر موجب تقویت مبالغہ افادہ نظیری از
متاخرین این معنی را ساز می دهد۔

کس از معاقتہ روز وصل یابد ذوق
که چند شب ہم آغوش خود جداخت است
شعر خوب است اما آنچہ فرق میان یابد و دریابد که مقتضای مقام
ہمیں بود تحقق است بر اہل مذاق مخفی نیست چنانکہ حافظ گوید
زمیو ہائے بہشتی چہ ذوق دریابد کسیکہ سب ز نندان شاہے نگزید
مفہوم یافتن عام است و مفہوم دریافتن متضمن است معنی حصول و
تحقق را و بیشتر استعمال آن در کیفیات نفسانیہ دیدہ شدہ چنانکہ در شعر حافظ
و نظیری لفظ کس را بے یائے مجہول آوردہ۔ اگرچہ غلط نیست اما منافی
بلاغت است زیرا کہ حرف کاف کہ سچہ صمدہ است مقتضی آن است کہ لفظ
کس را بایائے مجہول می آورد۔ و چلہ ز ہم آغوش خود جداخت است
کلام سوقیان است۔ ہم نظیری گوید

حسن تو ز یور تو بس است این قدر چہ را
برگوش و سینہ ز حمت ز یور بہا وہ
ہر دو اضافت حسن تو ز یور تو زاید از ضرورت است مقتضای

مقام آن است که حسن و زیور را بے اضافت بطریق مفہوم عام ایرادی کرد
چنانکہ حافظ گفته است -

ز عشق ناتمام ما جمال یارستغنی است
بہ آب رنگی خالی و خطا چہ حاجت روائے زیارا

ومع ذلک نظیری آنچہ را در بیتے ادا نموده حافظ آن را در مصرع ثانی

باتمام رسانده - و ہموگوید -

اگر پیالہ مے دادہ اند اگر خم زہر ز خوان دہر قناعت بہ بیش و کم کردہ
تقابل بیش و کم در مطلق پیالہ و خم درست است اما در پیالہ مے و خم زہر
تقابل بیش و کم تجویز نمودن صحیح نیست زیرا کہ ہر دو مقید اند و تعادل در دو
مقید وقتے درست آید کہ از یک جنس باشند حاصل ابراد آن است
کہ تعادل در پیالہ و خم از مقولہ کم است و مے و زہر از مقولہ کیف پس نہر
دو تعادل پیشی و کمی را است نیاید حافظ این معنی را بہ ہنجار شگرف ادا نموده

بہ در دو صاف ترا حکم نیست دم در کش

کہ ہر چہ ساقی تاز بخت عین الطاف است

ومع ذلک اگر بجائے لفظ خواں بلفظ میکدہ یا مینخانہ مے گفت مناسب

بل ان سب مے بود -

معنی نمائند کہ نظیری ہر چند اہل زبان است و خوش بیان اما در کلام او

چوں زلالی خوانساری نشیب و فراز بسیار است کونان از من این حرف را
شنیدن تاب نیارند اما سرہ کردن لفظ و معنی را طبع و قیاد و ذہن افتاد و در خورست
در غزلے می گوید۔

مراد لے است سیہ پوش در مصیبتِ عمر
کنوں تو ناز و ستم را و کاں بیارانی
بہیں و بدیدہ انصاف بہیں کہ اگر بجائے لفظ کنوں تو لفظ ہنور می گفت
شعر از تفسیر یک لفظ چہ قدر شگفتہ تر می افتاد و در جائے دیگر می گوید۔
ز خیل طائرانِ قدس گری اگر در قیدِ بال و پر نباشی
ماہرن مے داند کہ اگر می گفت۔

کنی با طائرانِ قدس پرداز اگر در بندِ بال و پر نباشی
چہ قدر جودتِ لفظ و شوخیِ معنی با خود مے داشت کمالِ خند گوید۔
ہر کجا باشد نشانِ پائے اوزا انجامِ پشتم
خاک برداریم چند اینکه آب آید بروں
حافظ گوید۔

بر زمینے کہ نشانِ کفِ پائی تو بود سالحا سجدہ صاحبِ نظرانِ خاہد بود
بیا اے ناقدِ بصیر تا شعر کمال را در برابرِ شعر حافظ چہ پایہ می بینی۔ گوی
کمال دریں شعر نزد اہل فن کمال خود را بصورت نقصان و انمودہ حاصل ہر و

شعر گرانی داشت تن نشان کف پای محبوب است و بس - اما لفظ زانجا در شعر
 کمال بر ذوق سلیم ناگوار و بر طبع مستقیم خیل و شوارح آید بل حشو محض است و
 بچشم خاک برداشتن هر چند افاده معنی تعظیم و تبرک می کند اما با عجز شعر ثانی چند
 مربوط نیست - زیرا که از برداشتن خاک بر آمدن آب معمول نیست بل از
 کندن و کاویدن - چنانکه مشاهده می رود - و زیادت حرف یا در چند اینک محض
 برائے استقامت وزن عروضی است در سخن معنی و غلغل ندارد و مع ذلک
 معنی محصلش اوقع فی النفس نیست و نه ذهن سامع را به استغراق می کشد -
 و حاصلش بیش از تعظیم خاک پای محبوب نیست - بخلاف شعر حافظ که در ادای
 معنی مقصود پیرایه دکش بدست آورده به نحوی که سر رشته تناسب الفاظ و متانت
 ترکیب وجود معنی از دست نداده و ازین جا است که بغایت موثر افتاده -
 مخفی مباد که قلت الفاظ اگر در فهم معنی مقصود مغل نباشد از کثرت آن ممدوح
 تر است چنانکه در بیان ایجاز و اطناب بوضوح پیوسته - شاعر راست
 خامش بگستیم و لب بستیم از تعریف دوست
 کال نه در تحریر ما گنجد نه در تفسیر ما
 چگونه می بینی تطویل کلام بے مرام که بهیچ از انبساط نفس که لازم شعراست
 با خود ندارد - چه معنی مقصود بیش ازین نیست که استاد می آن را در یک مصرع
 به اسلوب احسن و الهوده - حیث نقل شد

خاموشی از شنائے توحید ثلثے تست

قلت الفاظ باحتواء بر معنی مقصود کلام را بدرجہ اعجاز مے کشد۔ و از
وجہ اعجاز قرآن حمیدیکے این است چنانکہ در محل خود ثبت یافتہ۔ گلستان
سعدی گزین ترانوہ جے است این نوع کلام را۔ میرزا صاحب گوید۔
گر سپہوار غنچہ گل بالش و بستر کند
می شود نیلوفری از بوئے گل پہلوئے او

۵

ملاحظہ فرما گوید

گر بود بند قبا از بوئے گل باریک تر میکند ہمزگِ اِغ لالہ پہلوئے ترا
در ہر دو شعر فرقے بسیار نیست بلے زیادت لفظ سہو در شعر صاحب در
و مبالغہ فریتے پیدا کردہ اما بالش غنچہ گل را در نیلوفری بودن پہلوئے نازنین
مداخلے نیست بہیں لفظ بستر کفایت می کرد زیرا کہ بالش نیز سیر باشد و یکین از بالش بالش پہلو
مراو باشد کہ معمول نازنینان است و آنچہ ملاحظہ فرمائید قبا را از بوئے گل باریک تر
گفتہ نزو را تم الحروف و جہ ندارد و۔ چہ بوئے گل را بلطافت وصف کنند۔
بدقت۔ بلے اگر باریک تر را بمعنی لطیف تر بگیرند مغیش بلے تکلف است می
آید۔ چہ لطافت از لوازم دقت است و ہر دو شعر از وصف ایجاز عاری
عرفی گوید۔

۵

ز دیدہ رفتی و مردم ہماں نفس فریاد کہ بے تو مردم وانگہ چنین آسانی

نظیری گوید -

ه

نخل ز مردن خویشم گمان نبود الحق که بے رخ توچنان جاں دهم بآسانی
عرفی و نظیری هم عصر هستند و رشتہ رقابت فی مابین هر دو متحقق اما انصاف

بالا سنے طاعت است اگر اجدے از کاسه لیسان اہل زبان کہ زنگ تعصب
بر آئینہ طبعش غالب آمدہ باشد از تسلط الحق سرازند اورا بلکہ مدار اوجوت
و افضلیت شعر عرفی بر سہ لفظ است کہ شعر نظیری از آں ہر سہ فاسخ است
اول لفظ ہماں نفس کہ دلالت میکند بر مرگ علی الفور عاشق کہ بحر و مفارقت مشتاق
برو تسلط یافت - دوم لفظ فریاد کہ از بیچارگی و و اماندگی عاشق خبر مے دہد گئی
شکر مے بستم پیش از حد برودست یافتہ و او از دفع آں خود را عاجز دیدہ بنالہ
وزاری بہ دیگر آں متجی گشتہ سوم لفظ آنکہ کہ قوت مضمون جملہ سابقہ را کہ
مشتمل است بر علت فریاد عاشق مضاعف نمودہ - و زانش شعر استاد مے

ه

است و لعلہ للمضوی -

کہ زشت و از گدایان زشت تر روز برف سرد و آنکہ جامہ تر
و بر ادیب مستقیم الطبع مخفی نیست کہ لفظ گمان نبود الحق در شعر نظیری در
نفس مضمون لطافت پیدا نکردہ - بل اغلب کہ اقرب الی الخشواست و اگر
لفظ نخل ز مردن خویشم در شعر شمس نے بود کہ فی الجملہ تلافی نقصان مے کند
مے گفتہ کہ نظیری در جواب شعر عرفی خود را اخمو کہ اسانہ ای فن ساخته و مرا از

گفتن سخن حق و دفعہ مزاحمت منکراں باز نہ دارو۔ مارا بحق کار است
گو خواجہ راضی مباحث۔

مولف شعر الجحم را عادت است کہ در تعریف ہر شاعرے الفاظے چند
اختراع نمودہ در مدح و ثنائے او مبالغہ دور از کار بکار مے برد و بطراحت
تمام مے کوشد و الحق در بعضے از جاوہ اعتدال انحراف و زیدہ چنانچہ در
مطاوی خصوصیات نظیری مے گوید کہ بعضے از ترکیب از ایجاد و اختراع
نظیری است کہ مختص بدوست و در مانند این شعر اورا نقل کردہ ے

شمار نے تاسحر و ستم بلفے در ہے دارد

گسیانم گریبانست دامن دامن است امشب

و ندانستہ کہ قدمائے اساتذہ این اسلوب ترکیب را در استعمال

آوردہ اند۔ مسعود سعد سلمان گوید ے

بہر و تیغ تو خارا بدزد تیر تو خفاں

نہ خفاں پیش آن خفاں نہ خارا پیش آن خارا

منوچہری کہ از اکابر قدمائے این فن است ے گوید ے

تاریک شد از ہر دل افروزم روز

شد تیرہ شب از آہ جگر سوزم روز

شد روشنی از روز و سیاہی از شبم

اکنون بہ شبم شب است و نہ روزم روز

مسعود و متوجہری ہر دو پیشتر از نظیری اس جنس ترکیب انتہا جان
 خریدہ اند۔ غایتہ مافی الباب ہر دو استاد آن را بصورت نفی آورده اند
 و نظیری بصورت اثبات و لاجرح و مصرع اول شعر نظیری خالی از تشدید
 نیست۔

حقیقت موازنہ نہ ہمین است کہ ظاہر الفاظ را با قوانین نحو یہ
 بے ملاحظہ اسلوب ترکیب و سہولت مآخذ و ادائے معنی درست کنند چہ
 ممکن است کہ معنی را متکلمے بر یک پنج مخصوص اداساژ و وہماں معنی را
 دیگرے بر پنج دیگر و میان ہر دو تفاوت عظیم باشد چنانکہ در امثلہ سابقہ مذکور
 شد۔ فردوسی در ہجو سلطان گوید

گرش بر نشانی بہ باغ بہشت	درختے کہ تلخ است و بے اسرشت
بہ پنج انگلیں ریزی و شہد ناب	وہ از جوئے خلش بہنگام آب
ہماں میوہ تلخ بار آور د	سر انجام گوہر بکار آور د
ملا ہاتھی ہجو آبش پرداختہ۔	

نہی زیر طاؤس باغ بہشت	اگر بیضیہ زاغ ظلمت سرشت
زا پنجیر جنت دہی از رش	بہنگام آل بیضہ پرورش
بداں بیضہ گہ دم و مد جہر پیل	دہی آبش از چشمہ سلیل
بر در پنج پہوہ طاؤس باغ	شود عاقبت بچہ زاغ زاغ

بر تبصران بلاغت شعار که بکلمه صحیح و رائے بیخ فرتے میان غشت
 و سہمین و خفیس و ثمین کردن می تواند بود است که نظریہ اختلاف اسلوب و
 سہولت ماخذ و ادائے معنی چه قدر تفاوت میان ہر دو کلام رود و دادہ و
 ہر چند مولانا جانی رحمۃ اللہ در تعریف جواب ہاتھی کہ ہمیشہ زاوۃ ایشان
 بودہ است لب تحسین کشودہ اما تعریف مولانا مستلزم آن نیست کہ ایشان
 جواب ہاتھی را در برابر اشعار فردوسی وقتے زائد نہادہ اند۔ بل مراد ایشان
 آن است کہ ہاتھی آنچہ گفتہ بر جائے خود منتقم است و بد نیست چه وجوہ
 تفاضل از آن واضح تر است کہ احتیاج بہ تفصیل افتد۔ بروچہ اجمال ہاں
 اشارت می رود۔ بگوشش ہوشش ہوشش کہ فردوسی معنی مقصود را در سہ
 بیت بہ اتمام رسانیدہ۔ و ملا در ہا ربیت و قلت الفاظ از وجوہ بلاغت
 امرے اہم است کہ در بیچ حال اغماض از آن جایز نہ و لفظ ظلمت شرت
 اگر چه غت کا شقہ زاغ است اما در نفس معنی وقتے ندارد و در شعر ثانی
 لفظ آل بھنیہ مشومض است گوئی وضع منظر جائے مضمر بہ سبب داعی
 آن جایز داشتہ و ہمچنین در شعر ثالث لفظ چشمہ زاید است۔ چنانکہ لفظ
 باد و باد صبا ز آمدنی آرند و در مصرع ثانی ہمیں شعر لفظ باد بھنیہ از ہمیں
 قبیل است کما لایخنی۔ و ہمچنین در ترکیب طاوس باغ لفظ باغ جز بر رفع
 ضرورت قافیہ در نفس معنی زیاد تے پیدا نکردہ۔ و در ابیات فردوسی مشوم

واقع نہ شدہ البتہ می توان گفت کہ در مصرع ثانی شعر ثانی لفظ انگلیس بر مفهوم
لفظ شہد افادہ زائد نمی کند۔ اما این نوع عطف در کلام اساتذہ بالعموم جاری
است۔ و طبع مستقیم آن را مستکرہ نمی دارد۔ و ابو شکور بخنی ہمیں معنی را از
کلام فردوسی اخذ می کند

درختی کہ تلخش بود گوہرا اگر چرب شیریں ہی مورا
ہماں میوہ تلخت آرد پدید ازو چرب شیریں نخواہی مزید
براستی کہ بدگفتہ۔

بدانکہ مدار صحیح تنقید بر سلامت فوق ناقد است ترکیبہ باشد کہ مغل معنی
مقصود و ناقد و ترکیبہ باشد کہ مغل معنی مقصود نمی افتد۔ اما در معنی مقصود دخل
ندارد۔ قسم ثانی زشت و قسم اول زشت تری نماید۔ صاحب آتشکہ در ضمن
تنقید رباعی لطف الدنیا پوری می گوید "اما بزم فقیر ہر گاہ در شعر از ترکیب کلمات
معنی مقصودے در نظر نہ باشد گفتن این مقولہ شعر محتاج ب فکر نیست چہ جائے اینکہ
قابل تحسین باشد و ازین گونه مستلزم لزوم مالا یزیم است بے اگر ترکیب این
الفاظ مغل معنی مقصود نہ شدہ حاصلے داشتہ باشد قابل تحسین است "الافلا"
و شاہد این مقال در امثلہ کہ حوالہ قلم است باید دید۔ اسدی طوسی کہ از اساتذہ

قدیم این فن است و تعریف سبب سمنہ خامہ را جلال می دہد

زشت از بر بارہ زہنوں یکے باو پاکوہ ہاموں ہہوں

کم آسا و سار و ہنجا رہے سبک پاؤ آساں و و تیر لپے
 شتابندہ از پیش ورہ بزرپس بہندہ روان و گریزندہ پس
 یکے و شت پہمیانے ترمذہ راغ بدیدار و رفتار راغ و نہ راغ
 شبہ نگ کہ پیک و مشک م پری پو و آہونگ و گور سم
 کہ اندام و متنازش و پرخ گرد نہیں کوپ و دیرا بڑورہ نور و
 بستی چو باد و بہ بالا چو ابر شتا و چو ماہی و لا و چو بہر
 زانہ نشینہ دل سبک لپے تر زرا نے خرومند رہ جوئے تر
 چو شت بود لیکن چو شت آفتہ بہ تگ و زنگد شتہ دریافتہ

حکیم از رقی گوید -

فلک سیراں بارہ کوہ پیکہ کہ با آب و تش نہ پوید برابر
 بہنگام تندی بہنگام نرمی سبک تر ز کشتی گراں تر ز لنگر
 چشم و بہوئے و سیم و سریا و چو جزع و چو مشک چو لاد و ممر
 باب اندرون چو لولائے بیضا باتش دروں ہجو یا قوت احمر
 بہ کبر پلنگ و برقرار شاہیں بفرہ سما و بزور غضنفر

انوری گوید -

پلنگ بہتیت و غتر فاژ دم گوزن سیریں
 عقاب طلعت و عنقا شکوہ و طوطی پر

قوی قوا تم و باریک دم منراخ کفل
دراز گردن و کوته سم و میان لایغر

حکیم طران گوید -

زبالا بستی قضاے الهی زبستی به بالا دعائے پیمیر
چنان دشت بار ابرهم برنشته که انگشت مرم و رقهائے دفتر

میر معزی گوید -

رونده تر که رفتن ز ماه برگردوں بهنده تر که بختن ز تیر در پرتاب
به نیکوی چو نذر و به فرخی چو بهما به ره بڑی چو کلنگ و به کشتی چو عقاب
دو چشم او چو دلولو برآمده ز صدف دو گوش او چو دو خنجر بر آخته ز قراب
بختی سخن که اسدی را زبانه چوں ذوالفقار حیدری که امت فرمود
و این مزیتے است مخصوص بدو و بس فقیر مولف گوید که در تعریف اسب کلامے
بدیں جو دت و بامیت و کثرت تشبیهات نادر و سلامت الفاظ و لطافت
معانی و خلوا از خشو و زواند بنظر نیامده و عسی ان لا یقدر علیہ احد - اگر در طرح
و تحسین آن استاد یگانہ مبالغه و اطراء بکار آریم بهمانا از عهدہ توصیف آل
بیرون نیامده باشیم و احق حقیقت این من البیان لیسجل ہیں است - و مضمون
شعر اخیر ماخذ است از آیہ لا الیل سابق النهار و بروج احسن اخذ نموده
اما قطعہ حکیم از رقی را که از اکابر مشاهیر این فن است در برابر قطعہ اسدی

نہاؤن پشک را با مشک سنجیدن است - و سرمایہ عقل و دانش را بہ باد واد
 چہ از روئے لفظ و چہ از روئے معنی و چہ از روئے قدرت تشبیہات و چہ
 از روئے لطافت استعارات و بر ماہرن حقیقت این سخن خود روشن است
 از رقی رامصرع کہ با آب و آتش نہ پوید برابر چہ قدر یک المعنی افتادہ
 زیرا کہ لغت سببی را بازائے لغت ثبوتی و قعے نہ نہادہ اند - چہ مقصود آن
 است کہ آن اسب در پوئیدن بر آب و آتش سبقت ہی گیرد و این مفہوم ثبوتی
 است نہ سببی و حکیم این معنی را نظر بہ قرآن مدح بطریق لزوم حاصل کردہ
 وہم و شعر ثالث اگر چہ مصرع اول مشتمل است بر تشبیہات متعدودہ و مصرع
 ثانی بر تشبیہ بہا اما از فراہم آوردن مواد تشبیہ در شعر چیزے از غرابت کہ حسن
 تشبیہ بدان مربوط است نیاوردہ - ومع ذلک لفظ او در مصرع اول کہ ضمیر
 غائب است مشغول است بہ بیج ضرورت بدان رجوع نمی کند و آنچه در مصرع
 ثانی این شعر باہر یک تشبیہ بہ حرف تشبیہ را ذکر کردہ ما سوائے تشبیہ بہ آخر یعنی
 مرمر کہ خالی از حرف تشبیہ آوردہ دال بر عجز از تلافی است و اگر می گفت

چو جزع و چو مشک و چو آہن چو مرمر

فی الجملہ راست مے آمد و شعر ثانی مشتمل بر لف و نشر است مالف ثانی

یعنی بہ ہنگام نرمی یا نشر ثانی یعنی گراں تر و لنگہ مطابقت کلی ندارد چہ مفہوم
 نرمی مستلزم انقطاع حرکت نیست - بخلاف گراں تر و لنگہ - چہ کشتی بہ ہنگام

لنگر انداختن از حرکت باز مے ماند۔ و این نوع از ضعف تشبیه است و تکرار
لفظ پہنگام و مصرع اول نخل بلاغت است و اگر در شعر خامس بجائے لفظ
زور لفظ شان می آورد نظریہ مناسبتے غرض منفر جائے می داشت۔

اما حکیم نظر ان غیر از سرعت رفتار چیزے دیگر از اوصاف اسب مذکور
نہ ساخته۔ و در مصرع ثانی شعر ثانی لفظ مردم و قعے ندارد و چہ مفہوم این لفظ
عام است باور قہائے دفتر خصوصیتے ندارد و اگر مے گفت انگشت قاری مناسبت
بل انبے افتاد۔

و انوری و میر معزی در میدان وصف دوشش با دوشش یکدیگر گام نہ
اند۔ و ہر چہ گفتند بہتر گفتند۔

از متاخرین اشرف در وصف اسب مے گوید ۛ

چند از خش قمر طلعت و شعری نظرش	آنکہ چوں فکر منجم بد و فوق سما
سخت سم زرم دم آگندہ میرین بہن کفل	چوب مئے خشک پے فراختہ سر رنجبتہ پا
دود آتش بود آں ہوسرش پنداری	کاغذ باد بود وزیں بہ فرازش گویا
موبر اندام صفا پرور آں غیرت باغ	چوں عرو نے است مرتبہ ہر اوج ہوا
بر گلہ است کہ افتادہ در آغوش نسیم	بر حریر کفش داغ نشان تمغا
قطعہ خوب است اما اگر در شعر اول بجائے فکر منجم فکر منہدس نظر بعل بہیود	
مے آورد و موزوں تر مے بود کما قبل فی البراق ع	

چونکہ ہندسی گردوں نورے

وہ نہیں بجائے لفظ بد و لفظ بد پر بطریق استعارہ نظر بہ مقام الیق بود و ہم از پائیں بہ بالا رفتن را لفظ پریدن مناسب تر است نہ دویدن و شعر ثانی چنانکہ دانی از ہمہ اشعار فصیح تر افتادہ۔ و در شعر رابع لفظ شدہ حسواست و اگر می گفت۔

ع

چوں عرو نے است مرتب بسیر لوح ہوا

جائے داشت چہ اوج را با حروف نیست نیست۔ و اگر در مصرع اول بجائے غیرت باغ لفظ رشک پری مے آوردنی بینی خوبی شعر از کجاست بہ کجا می کشید۔

و اگر خوف اطناب سنگ راہ سمندر خامہ نے بود بہر آئینہ مقام در وصف اسب بہ ایر او کلام اسانڈہ دیگر وسعتی داشت بنا بریں بہ ہمیں قدر انکسار و ہم ازیں قبیل است قطعہ صاوقائے اصفہانی کہ گاؤ تخلص میکرو کجواب

قطعہ خاقانی کہ در حق بعضی از حسادے گوید

خاقانی آں کس کہ طاق تو مے روند

زراغ اندونہ را روش یک آ زو است

گیرم کہ مار چو بکند تن بہ شکل مار

کو ز ہر ہر دشمن کو نہرہ بہر دوست

اے صادق آں کساں کہ طریقی تو مے روند
ایشاں خزند و غر ووش گاوش آرزوست
گیرم کہ خرکند تن خود را بشکل گاؤ
کو مشایخ بہر دشمن و کو شیر بہر دوست
راہ بمنزل پیدا کردن امر ویکہ است ویر آں راہ گام زدن امر ویکہ
و وصول بمنزل امرے است غیر ازین ہر دو کما تیل ۵
خلیجی قَطَاعُ الْهِنَاءِ فی الی الْحِجْی . کثیراً رباب الوصولی قلا نل
ایں بد اں کے ماند و ایں را بد اں چہ نسبت مصرع اول ہماں مصرع خانہ
است کہ حضرت گاؤ آن را بے زحمت شتخوار حوالہ ہم نمود و بہ اظہار حرف ندا
در استحکام اساس ادا ضعیف ہم رسانید ند چہ اظہار حرف ندا در مثل ایں مقام
منافی قواعد بلاغت است و در یافتن ایں معنی تعلق بہ سلامت ذوق دار و و
در مصرع ثانی ضمیر جمع غائب حضور محض است معنی بد اں احتیاج ندارد۔ اما آنچه
در قطعہ قابل غور و سخن بہمان است آن است کہ مار چو بہ چو بہ است سیاہ
رنگ کہ خطوط کو چیکے سفید بر جلدش نمایاں بود و عین مشابہ بہ مار سیاہ کہ خطوط
سپید دار و مے باشد۔ و بنیدہ آتا بہ حق نظر در آں گاہ نہ کند اغلب کہ آں
مار گماں برد و ایں روے مار چو بہ را مانند مار گفتن و چہ دار و بخلاف

خبر کہ باگاو اصلاح مشابہت ندارد کہ احتمال تشابہ میان ہر دو پدید آید پس
تجویز مشابہت تن خبر باگاو از صادق چگونہ راست سے آید گوی ہمہ چارہ او
را کہ دریں باب بتقدیم رسانید گا و خور و و مع فلک حکیم خاقانی مخالفان خود
را از اغ قرار داده و در تمثیل مار چوبہ را ذکر کردہ بخلاف صادق کہ ایشان را
خبر قرار داده و در تمثیل چیرے نیاورده - بل در طی ہر دو منزل از خبر بچارہ
بار منت بر خود نہادہ -

و گاہے باشد کہ در معنی معین متعارف نوعی از جدت اضافه کنند -
نامعنی معلوم را در قالب نوری بزند کہ باعث برانجذاب نفس افتد - کسے
راست -

نہیں ساں کہ خاک شب ہجرت بکنم مشکل کہ روز حشر سر از خاک برکنم
و دیگرے ہیں معنی را بلیک نظم در آورده -
ز بس کہ خاک بسر کردم از غمت مشکل
کہ روز حشر سر از خاک بر تو انم کرد
و شاعرے این معنی را بہ پیرایہ دیگر و معرض بیان آورده -
بیا کہ گریہ من آن قدر نہیں نہ گذشت
کہ از فراق تو خاکے بسر توں کردن
معنی آن است کہ از کثرت گریہ من ہمہ روے نہیں تر شدہ

نمایاں تھیں کہ بمقدار ایک مشت خاک خشک جائے یافتہ نہ شود۔ در شعر اول
و ثانی کیسے را برو دیگرے مزیتے نیست بحر یک معنی یعنی مبالغہ در افتادن
خاک بر سر چیزے دیگر یافتہ نہ شود۔ بخلاف شعر ثالث کہ با کثرت گریہ حسرت
نایافتن خاک خشک را اضافہ نموده و نوع از جدت بہم رسانیدہ۔ فردوسی
در توحید باری عز اسمہ گوید

جہاں را بلندی و پستی توئی ندالم چہ ہر چہ ہستی توئی
نظامی گوید۔

پناہ بلندی و پستی توئی ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی
ہر دو شعر را بجائے خود مقامے است اما پیدا است کہ شعر فردوسی
بوجہ اشتغال بر استفہام کہ بر عجز اور اک کئے اوسبحانہ و تعالیٰ دلالت مے کند
در مقام بلاغت از شعر نظامی قدسے فزاتر گزاشتہ و لفظ ندالم حقیقت عجز را
موکہ ساختہ ازیں روئے شعر نظامی بلیغ و شعر فردوسی بلیغ تر افتادہ۔ زیراکہ
فردوسی در مصرع ثانی دو معنی را بہم آورده و نظامی ہمیں بر یک معنی اکتفا
نمودہ۔

بدانکہ در دو کلام ہم معنی بسا باشد کہ فرقے لطیف و تفاوے شریف مضمحل
باشد۔ و عامہ طبائع را بر آں اطلاع دست نہد اما طبع نقاد و ذہین تفاو
بمجرد استماع بدال راہ مے یابد۔

شاعرے گوید۔
 حیف در چشم زون صحبت یا رخشد
 رونے گل سیر ندیدیم و بہار آخر شد

دیگرے گوید
 ہماچشم نہادیم بہم صبح و مید
 ہماچشم کشودیم ز ہم روز گذشت
 حسن خاں شاملو گوید۔

برونے سبزہ و گل خواستم کہ فے نوشم
 ز شیشہ تا بعد رح ریختم بہار گذشت

ہر سہ شعر را چوں یگاں یگاں بر جائے خود بہ بینی در ہر یک معنی یابی
 دل نشیں کہ سزاوار مدح و تحسین است۔ اما نظر دقیق حکم میکند با فضیلت شعر
 ثالث کہ مشتمل است بر دو معنی یعنی سرعت وال زمان عیش و تہرت حسرت
 بے پایاں بر آں بخلاف شعر ثانی کہ بجز معنی سرعت زوال حال چیزے زائد بخود
 ندارد و شعر اول اگرچہ شعرا از معنی حسرت است اما مصرع ثانی نفی تمتع بقائے
 محبوب پر وجہ کلی نمے کند۔ بل بخلاف آں شعر است از حصول لقائے او اگرچہ
 زمان تمتع در از نکشیدہ و در شعر ثالث لفظ خواستم گوی جان معنی است چہ حسرت
 عدم تمتع چیزے کہ غایت آرزو باشد و بجز محقق در آید و در پے تمتع بجا باشد
 کہ ناگاہ اسباب تمتع کلی منقطع گرد و ہر آئینہ بلائے عظیم است و عذاب بے ایہم۔
 بدانکہ ہر گاہ معنی را در قالب واقعہ تحقیق تشکیل دہد لباس تمثیل جلوہ ہند

بیشیتے کہ مستحکم را از آن واقع صورت دعوائے مع الحجت مفہوم گردود۔ ہمانا
 ایں نوع اسلوب بیان واقع فی النفس آید واحدے را مجال انکار نباشد۔
 سعدی در عدم ثبات حیات ناپاں دار و مال کار آن بر وجہ عبرت میگوید
 ز دم بیشمیک ز بر تزل خاک بگوش آہم نالہ و روناک
 کہ ز ہمار گر مروی آہستہ تر کہ چشم و بنا گوش رویے است ہر
 ہمیں معنی را انجام کہ زمان او پیشتر از زمان سعدی است چنان صورت
 ۵

۵-۶- خاکے کہ بزیر پائے ہر نادانے است زلف صنم و عارض جانانے است
 ہر خشت کہ بر کنگرہ ایوانے است انگشت وزیرے و سطلانے است
 و حافظ شیراز ہمیں معنی را باندازیکہ مخصوص بدوست خیریں او اسمے کند
 قہر بشرط ادب گیر زانکہ ترکیبش

ز کاسہ سر جمشید و بہمن است و قباد خا
 حافظ معنی را کہ در جملہ بشرط ادب گیر و ولایت نہادہ قیام آرا در جملہ
 بزیر پائے ہر نادانے است او ائمودہ و سعدی آن را در مصرع اولین شعر
 ثانی اما نظر دقیق اقتصادانے آن میکند کہ سعدی از ہر دو گوئے بلاغت ربودہ۔
 چہ مخاطب را بہ نحوے متنبہ ساختہ کہ معنی استعطف را از دوست تداوہ و لفظ
 ز ہمار شکل بر مفہوم نہی و لفظ اگر مروی شعر از معنی بدل مروت کہ از لوازم

سجاحت طبیعت انسانی است واقع شدہ اما آنچہ موجب انجذاب تاثر
 طبائع و قیقہ رس است آن آنچہ سہی از زبان جان بہان نیز خاک شدگان فریادے بکوشش ہوش
 تیشہ نین ہی ساندوین منبرہ اہما حجت است کہ او اویلا تیشہ دن بازوار و لفظ دروناک را در قوت
 ایں معنی و غلے تمام است و رباعی خیم و شعر حافظ ہر دو ازیں نکتہ عاری آمدہ
 و ایں نوع اسلوب بیان مخصوص بہ شیخ است واحدے را از اساتذہ متقدمین
 و متاخرین دست ندادہ و پیدا است کہ کلمہ حکمت و دانش را اگر بر طریقی واقعہ
 محققہ بیان کنند اقرب الی القبول مے افتد زیرا کہ نازل بمنزلہ دعوی مع حجت
 مے باشد چنانکہ در جائے دیگر مے گوید

چو غلت نیست خنجر آہستہ تر کن کہ مے گویند ملاعاں ہرودے
 اگر بار اں بکوہستان بارو بسالے و جلہ گرد و خشک سالے

اصل معنی ہمان است کہ در مصرع شعر اولین بیان فرمودند اما شعر ثانی بمنزلہ
 حجت است گوئی اصل معنی را مدلل بدلیل ساختہ کہ احدے را مجال انکار آں
 نیست و نظر بہ تائید تیشیل کہ در شعر ثانی مذکور است نسبت سر و بہ طلاع
 از لطائف طبع صافی آں بزرگوار است چنانکہ در باب قناعت می فرماید

آں شنیدی کہ وقتے تاخیرے در بیابانے بفتیا و از ستور
 گفت چشم تنگ دنیا دار را یا قناعت بکند یا خاک گور

دریں قطعہ آنچہ از وجوہ بلاغت مضمراست و در چشم ہر کور باطن جلوہ

ندہد و ہر خید فہم ایں گو نہ وجہ تعلق بہ فوق سلیم دار و اما نبذے ازینہا عوالہ
قلم مے نمایم تا پایہ بلاغت شیخ بر سخن نہماں ہویدا اگر دو۔

بیچ میدانی کہ وزان الفاظ آن شنیدستی چیست؟ وزانش آن است
کہ در مواضع متعدده تنزیل بالفاظ اناک وارد شدہ یعنی مبالغہ کمال بلاغت
آن است کہ متکلم بلیغ چون خواہد کہ سامع را بہ امرے عظیم متوجہ سازد و کلام را
مصدر باستفہام نمودہ معنی مقصود را در معرض بیان مے آرد۔ گوئی متکلم بر
طریق استفہام سامع را متنبہ مے سازد کہ آنچہ مراجعہ دادنی است امرے است
عظیم۔ مے باند آں ابگوش ہوش استماع نمودن و تامل زائد در آں بگوش
شیخ دریں قطعہ واقعہ تاجرے را موضوع لہ قرار دادہ کہ نظر بمناسبت مقام
مقتضائے حال است چطابقہ نیازگاناں در حصول منافع و بہائے بضاعت
انواع مصائب سفر را تحمل باشند و بہر قدر یکہ بدست آرند سیر نشوئیل در
طبع زیادت مال بودہ ہرگونہ بار مشقت را بر خود سہیل انگارند۔ تا در قطع مراد
و شوار گذار جان خود را در معرض خطر افکنند و اگر قومے دیگر را موضوع لہ قرار
مے و او نظر بمناسبت مقام موزوں نے افتاد و از پشت ستور بر زمین افتادن
امرے معلوم و محمول است و ایں را جزو واقعہ گرانیدن و راوائے معنی مقصود
داخل تمام داروچہ معنی مقصود منع از حرص و التزام قناعت است و آن را
را از زبان تاجرے کہ از ورطہ مہالک جاں بسلامت برد و خود را در

محل عبرت دیگر اں در آورد بمسامع مستعین افکندن چه قدر منہی است
بر کمال بلاغت تکلم و دال بر غایت رعایت صدق مقال تاجر و مودعی بہ
اصغائے سامع برو جہ حسن قبول کہ احدے را در آں مجال سخن نے ماند۔ و
نکتہ کہ در ایراد لفظ تنگ و رفعت چشم ضمیر است بر مستبصر پوشیدہ نیست
چہ چشم حریص یا آنکہ دائرہ وسعتش خیال محدود است ہر چند کہ در گرد آور ورنہ غار
و نیویہ سعی تمام تر نماید و بیش از پیش کامران آید ہنوز مصداق قول معنوی

۵

کاسہ چشم حریصاں پُر نشد تماصف قانع نشد پُر در نشد
بودہ در صد و ہل من مزید می باشد۔ الا کہ بذیل قناعت تسک جوید یا مرگ
ناگزیر اور ازیں بلائے بے درماں رہائی بخشد۔ و ایں حصر معنی بہ حرف تردید
دریں دو صورت مذکورہ کوئی حکم کردن است بر قطع و فصل معنی مقصود و مولوی معنی
ہمیں نکتہ را در شعر مذکور بیان فرمودند و در مصرع ثانی تمثیلے آورند کہ ہر چند در
ذہن سامع اقرب الی القبول است اما چون صدف اہلیت قناعت ندارد و پُر
در شدن آن نہ از بہت قناعت باشد بل امرے طبعی است کہ قطرہ آب پس
از روزگارے در بطن آن گوہر آبدار بر مے آید کوئی دعوی ایست بے برہان
و تمثیلے است از قبیل اتفاعیات۔ میرزا صاحب گوئد ۵
بداد حق قناعت کن کہ از اکسیر خرسندی بخاکستر اگر پہلو تہی سنجاب می گردد

حاصل شعر پیش ازین نیست کہ فیض قناعت مرد را بحدے مستغنی مے
 سازد کہ بستر نرم و خاکستر گرم در نظرش تفاوتے ندارد و ہر چند کہ این معنی حکمت
 است اما اسلوب بیان ہچنان است کہ می بینی - و لفظ اکسیر یا سنجاب مناسب تے
 ندارد و مصرع ثانی اگر چنین مے گفت ع
 بخاک از بنگی روزے طلایے ناب می گرد و

فی الجملہ مناسب تے داشت و ماخذ شعر میرزا این شعر نظیری است ع
 ز سلطانی بہ کنج گلخنے افگندہ تقدیرم
 کہ خاکستر بجائے بستر سنجابم اندازد
 اما معنی این شعر از وادی دیگر است - شیخ در وصف تربیت نااہل
 مے فرماید

خرے را الیہ تعلیم میداد برد بر صرف کردہ سعی و اہم
 حکیمے گفتش اسے ناواں بہ کوشی دریں سودا بترس از لوم لاہم
 نیاموز و بہ اہم از تو گفتار تو خاموشی بیاموز از بہ اہم
 دریں قطعہ چند چیز است کہ ذہن سامع را بجزوے کشد تفصیلش اینکے فرمود
 است لایققل کہ اہلیت قبول فیض تربیت ندارد و اگر احاسے از شیخ نظر نااہل
 کہ این نوع بدہیات را نفہد و خرا بر آدمی زاوہ قیاس فرودہ اہتمام فرماید
 بہ تعلیم و تربیت او جائز و شہود ہر آئینہ ابلہ بل سرآمد ابلہان نہ مان فرمود

بنابراین مجرود استماع شعر اول حماقت این چنین معلوم بر سامع منکشف می
گردد و در ایراد لفظ سعی و اتم و معنی مضمر است یکے آنکه آں ابله در بلاهت
بحدی استحکام دارد که با آنکه عمری دریں کار عبث بسر برد نتیجه آں همه
زحمّت سعی بر منکشف نشد تا حاجت افتاد به حکیم دانشمند که اورا زین
مخت عبث باز دارد - دیگر آنکه تربیت نا اہل گاہی منج مرام نے افتد و در
اختیار لفظ حکیم اشارت میں معنی کہ حکما را لازم است کہ علم بہ ہمال از سعی سوا باز دارند
و غیر حکما را اگر چه ازین معنی گاہ باشند بکلم فطرت سادہ ناس لازم نیست و اگر ایں معنی ملحوظ
متکلم بلیغ نے بود مجال آں داشت کہ میگفت **ع**
کے گفتش کہ اے ناداں چه کوشی

و هو کما تری لایلیق بالمقتضی و اختیار حرف استفہام بر حرف ہنی از
آن است کہ حرف استفہام بطریق لزوم دریں مقام در قوت صیغہ ہنی است و
مشتمل بر معنی زجر کہ موجب تنذیم و تحجیل مزجور است و در لفظ کوشی ایما است
بہ عدم امکان حصول مرنا ممکن اگر چه در حصول آں بذل سعی بلیغ نموده باشند -
و اختیار لفظ سودا مشعر از معنی جنون است چه صدور ایں نوع حرکت جز از
مرد مختل الذہن و مجنوں المشاعر متصور نیست و جملہ تبرس از لوم لائم و ال
است بر آنکہ سعی در کار عبث جز از حسرت و ندامت نتیجہ ندہد - و چون مظنہ
آں بود کہ مخاطب ناخردمند بر فحوائے کلام ماسبق کہ متضمن معنی ہنی از کار

عبرت است آگاه نہ کرد و بطریق تصریح آن را بر پنجہ سنی بیہودہ متنبہ ساخت و
بصراحت حرف نفی در صیغہ نیاموزد کہ دال بر یاس از مقصود است اورا
از سعی محبت باز داشت و در ایراد لفظ بہائم بصیغہ جمع اشارت است بعدم
قبول جمع بہائم فیض تربیت را دافراذ فعل منفی مشعر است از بودن بہائم
از جنس غیر فوی العقول - و عجز قطعہ مشتمل است بر حکمتی کہ تبلیغش در اسلوب
بہتر از آن اختیار نمودن تصور نیست - چہ بتعالماستنی لہ الکلام امرے ذکر فرمود
کہ از حلقہ فضائل نفس انسانی است یعنی الترام صحت کہ بسیارے از اساتذہ
در مدح وے سخنہا گفته اند - امیر خسرو گوید

پشیمان ز گفتار دیدم بے پشیمان نہ گشت از جوشی کے
ربانی ہمہ جا بہ کلم گفتن است در از رشتہ ایمن نہاسحق است

حاصل ہر دو شعر پیش از مفہوم جملہ عربیہ من جمعت ہذا "نہیست مصرع چہار
مشتمل است بر تشبیل کہ ادعائے محض است بر وجہ حسن تعلیل و مجہیز دیگرے
گوید -

یا دوارم از حدت این نکتہ سربستہ را
سینہ ہار را غاشی گنجینہ گوہر کند

دیگرے گوید

بے زباں باشش نہ بینی کہ قلم تا زباں بافت سرش و خط است

لفظ سینه در شعر اول و لفظ زبان در شعر ثانی مثنی بر مجاز است نه حقیقت
و هر دو تشبیل از قبیل حسن تعلیل است و تخییر حسن تعلیل نسبت به تخییر واقع
تحقیقه آسان تر است چنانکه در قطعه پیش نیز که تخییر واقع تحقیقه را لابد است
از وجود امور که مناسب محل افتد -

اما موازنه میان هر دو شعر خیالی است که شعر اول مثنی بر تخییر و تزیین
است و ثانی مثنی بر تخییر و تزیین و پیدا است که تخییر در باب منع ابلغ از تزیین
است و ایراد لفظ نه مثنی در استحکام بناسد و دلیل تقویت به هم رسانیده اسخ
گوهر معنی را به رشته نظم می کشد -

تا صدف مهر جموشی ز نذر لب غویش
آب در حوصله آتش گوهر غلطان نه شود

اگر چه موضوع درین شعر همان موضوع شعر سابق است اما میان سلوب
هر دو تفاوتی است ظاهر چه در شعر سابق معنی مقصود را از زبان صدف بیان نموده
و این محض ادعا است درین شعر متکلم بر زبان واکل ادا نماید - بنا برین سلوب شعر
ثانی بلیغ تر افتاده و همچنین میر و نقی را است -

آب دهن ز فیض جموشی گهر شود
این راز سر بر ما از صدف رسید

اگر لفظ سر بر نه آورد نظریه هر دو شعر سابق جدت نمی داشت است

دریں باب حرفے ہا معنی برزبان رانده ۛ
 بہ طبع ہمچ مضمون بہ زلب بستن نے آید
 خموشی معنی دارو کہ در گفتن نے آید
 جملہ در گفتن نے آید نظر بہ ایہا میکہ در خود دارو گوئی جان شعراست
 کمالا یخنی - غنی گوید ۛ

ہر خاموشی بہ لب نہ تا بود عیشت بکام
 بے زبان پستہ را در خندہ مے دارو دہام
 میوہ لیست کہ بکام اہل مذاق خوش نے آید - دیگرے راست ۛ
 غم نذر و راہ در دار الامان غامشی
 غنچہ تصویر فالغ از غم پژمردن است
 گلے است پژمردہ یا غنچہ لیست ناشگفتہ دیگرے راست ۛ
 طوطی گویا ہے باشد گرفتار نفس زان را اندر نفس ہرگز نذر و یہیج کس
 نغمہ لیست دلخراش بشنو و اندوہگین مباحش - مے بینی چہ طور بے محابا
 الفاظ زانده را فراہم آورده بمقصود متکلم خبر ایس نبود کہ مے گفت ملوفہ ۛ
 طوطی آمد ز حرف در نفس زان را در نفس نکرد کہ
 باید دانست کہ نظر در الفاظ تعلق بہ بہت کیت دارو و نظر در معنی
 بہ کیفیت از بہت اول متکلم باید تا تواند سررشتہ ایجا را از دوست نہ دہد

و لفظ حشو در کلام نیارد - و هر یک را بجائے خود نشاند و الا کلام را از پایہ
بلاغت فرو افکندہ باشد چنانکہ در شعر مذکور لفظ ہے باشد و گرفتار قفس
در مصرع ثانی و هرگز هیچ کس جمله اینہا حشو است یا اطناب بے ضرورت -
و این معنی ناشی است از قلت تدبیر و امتیاز و تعیین اسالیب مناسبہ کہ
مخصوص و مختار اسانڈہ نخل است - و از جهت ثانی باید کہ مقتضائے حال
را بہ نظر غائر ملاحظہ نمودہ الفاظ مناسبہ مقام را بازائے معنی مقصود تعیین
و بد - چہ بسا باشد کہ معنی باہر و لفظ مناسب و نامناسب ادا مے گرد
امادہ ایراد و لفظ مناسب چیتے پیدا آید کہ کلام را از جائے بجائے مے کشد -
شیخ شیراز در حکایت شاعر اصفہانی مے گوید

کساں رانشد تاوک اندر حمیر کہ گفتند دو روزند خفتاں بہ تیر
اگر بجائے لفظ کساں لفظ یلاں مے بود ہر آئینہ مقتضائے حال بود
چہ لفظ کساں را با معرکہ کارزار آں نسبت نیست کہ لفظ یلاں را یعنی مقام
مقتضی مخصوص لفظ بود نہ مقتضی عموم و اغلب کہ مہنی بر تصحیف نسخاں بودہ
باشد - و ہچنین است این شعر خواجو کرمانی کہ از مشاہیر اسانڈہ ایران
است -

گر پُر از لالہ سیراب بود دامن کوہ
نیست آں لالہ کہ خون جگر فرہا د است

لفظ سیراب و نفس معنی مدخلی ندارد و الا بتکلف که ظاهراً مقصود مستحکم
 نیست و ایراد لفظ که با ذکر فرما و چندان مناسبت ندارد زیرا که عام است
 و هر کوه را با خون فرما و چه تعلق به بل مقام مقتضی خصوص است و لهذا اگر ذکر
 بے ستون مے کرد و نظر به مقام انسب بود و در مقام عذرا از خواجوا این قدر بگفتنی
 نخواهد بود که شعراء فرما در این لقب گویند یا کرده اند چه گویند لفظ مرکب است
 که بمنزله علم قرار یافته و از لفظ کوه مقصود اشاره با احتمال مصائب شامه است
 در راه عشق و آل در لفظ بے ستون مقصود نیست مع ذلک ترکیب بے ستون
 کن ناموزون و طویل مے افتاد و در مصرع ثانی نیست آن لاله منافی بلامت
 است بدو وجه - اول آنکه مقام مقتضی صیغه نبی بود نه نفی تا مخاطب را از
 لاله گمان برون باز و اللهم إلا أن يقال أن النبی قد تضمن النبی اما اغلب
 که از قبیل تفسیر القول بما لا یرضی قائمه خواهد بود - دوم آنکه لفظ آل حشو
 محض است بل سوم آنکه ذکر لاله درین مصرع اگر چه از قبیل وضع منظر سجا
 مضمر است اما چون متضمن نکته لطیفه نیست که شرط این جنبین وضع مے باشد
 اظهار شش چندان وقت ندارد معنی بیش ازین نبود اگر میگفت المؤلف
 مبین امن بے ستون پر لاله که از خون فرما و دار و نشانی
 مدت بست سال یا زاندا از آن برآمده باشد که غزل مے از فقیر
 مولف بملاحظه بعضی از معاصرین سخن فهم در آمد به تحسین آن مبالغه بسیار

زاداشت و هنوز شعر خواجو بمطالعہ ام نرسیده بود و این شعر از آن غزل
است۔

۵

در گوش من ز لاله رنگین بجز غور و
سر جوش موج خون شهیدم برو نگار
اشارہ بہ قیس عامری است اما انصاف در دست تست آیامے
بینی کہ لفظے خسو در شعر راہ یافتہ یا در متانت ماتخذ تقصیرے رودادہ و ذکر
لفظ نجد بجائے قیس کہ مشعر از تلمیح بقیس عامری است بمقابلہ تصریح
باسم فرمادہ و شعر خواجو چہ قدر لطافت دارد۔ زیرا کہ در اظہار و تصریح آن قوت
نیست کہ در اضممار و کماتیت۔ و ہمچنین لفظ سیراب در شعر خواجو نظر بمناسبت
لالہ و خون بالفطر رنگین موازنہ کن و در اسلوب شعر بدیدہ اعتبار بہیں کہ
چہ طور معنی مقصود بصورت واقعہ محققہ ذکر یافتہ کہ موؤدی است بہ انجذاب
نفس سامع چنانکہ پیشتر ازین شرح دادہ آمد۔ یہ خواجو از گلزمین لیران
سر زردہ و روحی کج نج زبان از تیرہ خاک مہند امانتواں گفتن کہ پایہ استابی
خواجو محدود بہیں یک شعر است خواجو شاعرے متین است و در شان
بلاغت آیتے مبین حافظ شیراز باں ملاحات کلام کہ داشت خود را از
جملہ معتقدان او مے شمارد چنانکہ مے گوید ۵

استاد غزل سعدی است پیش ہمہ کس اما
دارد سخن حافظ طرز سخن خواجو

بدانکہ کلام بشر ہر چند کہ بر عایت لوازم بلاغت متصف باشد بجلی از
 معاتب خالی تواند بودن۔ و کلام اکابر اساتذہ ہم ازیں کہ گفتم پاک نیافتہ
 اما چوں کہ رسوا دال می شنوند کہ فلانی بر کلام احدی از پیشینیان کہ پایہ
 استادیش مسلم است متعرض گشتہ بے آنکہ در حقیقت اعتراض غرضی کردہ باشند
 بہ انواع طعن و تشنیع زبان می کشانند و با او از در منازعت در می
 آید و نمی دانند کہ خالی از عیب بودن خاصہ کلام ربانی است نہ کلام انسانی
 و این نیست مگر از کوتاہ نظری و قدامت پرستی این کاسہ لیسان کو در فطرت
 کہ در قوانین نحو و معانی و فہم رموز سخندانہ قدیمی راسخ ندارند۔ و خود را
 بہ تقلید کورانہ از جملہ محققین اعلام می شمارند۔ خاصہ در زمان ما کہ مزاوت
 کلام اساتذہ ہم آشیان عنفاست و ابنائے روزگار از غایت بیگانگی
 طبع یا نقل و سواستی معنی شناسی نا آشنا۔ زہار کہ از ذوق گرفتہ بر احدی
 کہ غلط کردہ باشد یا باطل گفتہ تحاشا کنی کہ این ہم از قبیل راہ غلط
 رفتن است و جمال آن را بر کبر و عجب حمل کنند۔ نفوذ بالمد من ذلک۔
 میر غلام علی آزاد بلکہ انی در خزائن عامرہ اشعار سلمان ساوجی را انتخاب
 زودہ و این شعر اورا نقل نمودہ

چہ طیبی اے دل افتادہ چو ماہی بر خشک
 جاں پیور کہ بہ جوئے آب رواں بار آمد

وے گوید کہ مصرع اول اگر نہیں باشد لطف دیگر پیدا مے کند ع

چہ طپی اے دل و اماندہ چو ماہی در بر

فقیر مؤلف گوید کہ اصلاح لفظ بر خشک بہ ترکیب در بر بغایت نفیس

است چہ لفظ بر نظر بہ ہر دو معنی یعنی سینہ و زمین خشک کہ مقابل بحر است

بر وجہ ایہام مناسب مقام است زیرا کہ بمعنی اول تعلق بدل دار و بمعنی

ثانی بباہی۔ اما وقت نظر اصلاح لفظ افتادہ بہ لفظ و اماندہ مسلم نے دار و

چہ ہچنانکہ لفظ افتادہ دریں مقام افتادہ مے نماید ہم چنین لفظ و اماندہ نظر

بہ تعلق دل و ماہی و اماندہ است۔ اصلاحش چنین مے باید ع

چہ طپی اے دل بتیاب چو ماہی در بر

چگونہ مے بینی لفظ بے تاب نظر بہ مناسبت دل و ماہی کہ چہ قدر

مناسب افتادہ۔

مخفی نہ ماند کہ ادراک ایں گو نہ تناسب الفاظ کہ مطابق مقتضائے حال

باشد موقوف بر ذوق سلیم و طبع مستقیم است چنانکہ مرثیہ بعد آخری شرح وادیع

و شیخ عبدالقادر کہ از اجلہ آئمہ بلاغت است بارہا در کتاب لائل العجاز

تصریح بدان نموده۔ چنانکہ در پایان کتاب مذکور مے فرماید

لان المزایا التي تحتاج ان تعلمهم مكانها و تصور لهم شأنها

لہ ضمیر منصوب ارجع است بہ کسانیکہ نظر مثال محمد و است بر ظاہر الفاظ و از معنی بیج خبرند از بندہ ۱۲

امور خفیه و معان روحانیه انت لا تستطیع ان تنبہ
 السامع لها وتحدث له علیہا حتی یكون مہیئاً لادراکها
 وتكون فیہ طبعیۃ قابله لہا ویكون له ذوق وقریحة یجد
 لہا فی نفسہ احساساً بان من شان ہذا الوجود والفروق
 ان تعرض فیہا المزیة علی الجملة

و اگر ذوق سلیم و طبع مستقیم حاکم بہ مزیت کلا سے برکلا سے دیکھنے ہو۔
 امتیاز کے میان حید و روتی و تفاوتے میان قبیح و قبح و حسن و احسن باوید
 نیامدے۔

و از قبیل شعر مذکور است این شعر مرزا رفیع قزوینی
 بے ہمتی نگہ کہ بایں رُتبہ آفتاب
 تا شد بلند پیکر تاراج مشہم است
 معنی شعر خیل بلند است و ربط نفیس میان مثل و مثل لہ اگرچہ تخیل
 محض است پیدا کردہ اما لفظ بے ہمتی لفظ بہ مناسبت مقام از بے ہمتی است اگر
 بجائے لفظ بے ہمتی لفظ دہلی می گفت لفظ رتبہ و آفتاب و بلند چہ قدر موزون
 مے افتاد کما لایخی۔ میر محمد افضل ثابت شعرے دارد

خواب دیدیم کہ آئینہ معارض تہ شد میکند صورت این واقعہ حیران مارا
 ہر چند این گوی معانی کہ مہنی بر اصلے از حکمت و دانش نباسد و پیش از

تحلیل شعری چیزے باخوندار و برحیاء مذاق صحیح بچیزے نہ سنجیدہ نظر و اعتبار
 او بیات است نہ در فراہم آوردن ذخیرہ ثمرات - وہ یہیں ہیبت در معرض
 تنقید آمدہ - ترکیب معارض بتوشد - دریں شعر بر طبع لطیفہ خیلے گراں مے
 افتد وہیں معنی را انواب مصاصم الدولہ کہ از اکابر امرائے ہار گاہ پادشاہ
 محمد فرخ سیر بودہ است در مطلع آوردہ

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید
 دل آئینہ را نازم کہ بر روئے تو مے آید
 ترکیب معارض بتوشد با ترکیب بروئے تو مے آید معارض افتادہ و
 لاکن این ہذا من ذاک فی لفظے باشد کہ شعر را از پایہ بلاغت بنگیند و لفظے باشد
 کہ آن را از حنیض ثرے براوج ثریا کشد - فغانی مطلعے داد

بیویت صمد نالاں بہ گلگشت چمن رفتم
 نہاوم روئے بروئے گل از خوشین رفتم
 میرزا صاحب این مطلع را بحسن مطلع مے آورد
 بیویت صمد گریاں چو شبنم در چمن رفتم
 نہاوم روئے بروئے گل از خوشین رفتم
 والحق کہ اصلاح خوب لے کردہ - مؤلف تذکرہ آتشکدہ در بیان تذکرہ
 انتخاب مثنوی یوسف زلیخا را کہ خودش بہ سبک نظم در آوردہ ضمیمہ تذکرہ

ساختہ و در بیارے از مقامات آں ترکیب و اہمیہ را بہ استعمال
آورده در جائے گوید ۵

بہ مژگاں لولائے سیلاب گوں سفت بیار خود زبے آرمی این گفت
ترکیب مصرع ثانی بنایت متکررہ افتادہ لفظ این آنے نثار و کاش
میگفت - ۵

ز بیتابی بہ یار خویش می گفت

و در جائے دیگرے گوید ۵

کہ اسے تائبندہ ہر برج شاہی درونت بہتر از نور الہی
لفظ بہتر بہتر نیست - اگر نظر بہ مناسبت لفظ نور بجائیش لفظ روشن
نے گفت روشن تر ہے بود و در جائے دیگر گفتہ ۵

چو پند جوتے ار آہوروانہ بروا ہوتے مشکیں از میانہ
اگر بجائے جوتے ار آہو گلا آہو می گفت البتہ بد نے بود و لفظ روانہ ہرگز
روانہ بل بنایت نابکار است و گوش از استماع آں بیزار وہم نے گوید
ز صیادے مراد پاکندے است ۵

کہ صید اوست ہر جا صید بندے است

مناسبت لفظ بندہ و زنجیر یا پاشہرت وار و مناسبت کند با پا در
کلام اسانڈہ یافتہ نشدہ و آئینچہ معلوم این فقیر است اغلب کہ ذکرش بالفظ

گردن و بام و کاخ مے آید چنانکہ برواقف کلام اساتذہ پوشیدہ نیست و
ازیں نوع در مشنویت بسیار است۔

طالب جاجرنی گفتہ است ۵

اے نسیم صبح گاہی بامین بیدیل بگو
کایں زماں آرام جانم در کد این منزل است
اگر در مصرع ثنائی چنین میگفت بہتر مے بود ۵

کاں مہر خرگاہی من کد این منزل است
ترکیب ماہ خرگاہی مستعمل اساتذہ است و نظر بلفظ منزل مناسب مقام
است کما لایحی نعمت خاں عالی گوید ۵

نیار و کاسہ در یوزہ رامہ جز بہ پیش مہر
علو تمہتی لازم بود در طبع سائل ہسم
اگر بجائے لفظ مہر لفظ خورنی آورو مناسب بل انسب مے افتادہ بود و چون
اول نظر بہ ترکیب کاسہ در یوزہ کہ برائے خورونی موعنوع است یوم و روزن
عروضی حاجت بر کن مزاحف مفاعیلان نے افتادہ بل رکن سالم مفاعیلان در
نی نشست و در مصرع ثنائی صلہ لفظ لازم در پارسی باعرف درویدہ نشدہ بحر
باستعمل است۔

سیح کاشی راست ۵

در بزم عاشقاں چو برآرم ز سینه آہ
چوں ہمیز می کہ دو کند و درم انگند
جمله ترکیب برآرم ز سینه آہ بر مذاق صحیح خیلے ناگوار و قلیل است اگر
چہیں می گفت ۵

در بزم عاشقاں چو کشم آہ از جگر
ہمانا جائے داشت - نوعی ہوشیاری و دلوانے مختصر دار و قصیدہ در آن
یافتہ شدہ و این سہ شعر از ان است ۵

شہے کہ خطبہ نام خجستہ فرجاش زبان تیغ و لب زخم میکند تکرار
مقتضائے مقام در مصرع اول آن بود کہ ذکر حلاوت میکند تا نقش مناسب
الفاظ درست نشیند کیب خجستہ فرجام را با تکرار نام چہ مناسبت بانستے کہ
چہیں می گفت ۵

شہے کہ خطبہ نام حلاوت فرجاش زبان تیغ و لب زخم می کند تکرار
باز می گوید ۵

نسیم لطف تو گر برگ گل بجنابد گلابخانہ ز شبنم شود و ماغ شرار
ترکیب برگ گل بجنابد خیلے رکیک است و از مذاق سخن شناساں
صحیح الفکر دور و اگر می گفت ۵

نسیم لطف تو گر در چمن بغمچه وزد
گلابخانه شبنم شود و ماغ شرار

باز می گوید

مهابت تو با شرار گر کند تاثیر
سزو که ز هر چکد چون عرق ز پیکر مار
در الفاظ مصرع اول و ترکیب آن مسامحت در زبده و اگر میگفت
ز بسکه سبیت تو رفقه در نهاد و شریه
سزو که ز هر چکد چون عرق ز پیکر مار

سعدی گوید

چگونه شکر این نعمت گذارم که زور مردم آزاری ندارم
حافظ گوید -

من از بازوئی خود دارم بے شک که زور مردم آزاری ندارم
غالب که حافظ مصرع سعدی را تفهیم کرده اما موازنه در مصرع
اولین هر دو شعر است و جود بلاغت در شعر سعدی بر اهل بصیرت مخفی نیست
اول آنکه مفهوم استفهام شمل است بر عذر عدم امکان اواسطه شکر و این است
متضمن است مرافقه تنظیم نعمت شتم را و نعم این گونه نعمت بخوشی سبحانه و
تعالی و دیگر می تواند بودن گوی مصرع سعدی مساوق آن است که شکر این
نعمت خداوندی امکان ندارد و مصرع حافظ ازین مفهوم عاری است زیرا

که مفهوم مصرعش مستلزم امکان ادائے شکر است و سعدی منعم نعمتات
 او سچا نه و قالی را قرار داده و حافظ بازوئے خود را دوم آنکه سعدی عدم قدرت
 مروم از آری را نعمت قرار داده و این معنی بغایت بلیغ است و بر کمال
 معرفت قائل دال است زیرا که عدم استطاعت گناه را نعمت قرار دادن
 شیوۀ اہل عرفان است اگرچہ قرینہ لفظ شکر در شعر حافظ مشعر از افادہ وجود
 نعمت است اما سعدی بتوضیح مذکور آل پر داختہ و لفظ شکر را باوے ربط
 داده سوم امرے کہ نباید از اں غافل باشیم آن است کہ کاف در مصرع دوم
 در ہر دو شعر بر یک معنی نیامدہ زیرا کہ کاف در مصرع سعدی بیان اسم اشارہ
 است و در مصرع حافظ افادہ معنی علت می کند کما لا یخفی و ظاہر است کہ بیان
 علت شکر درین مقام نسبت بہ بیان نعمت چنداں ضرورتے ندارد و چہ محل
 مقتضی آن است کہ در تقویت تعظیم نعمت توجہ زیادے مبذول داشته آید تا
 باعث پراہمیت شکر افتد نہ بیان علت شکر کہ آن خود حاصل است -
 امیر خسرو بہ تتبع شیخ نظامی در مثنوی آئینہ سکندری آغاز یہ حمد باری
 مے کند -

جہاں پادشاہ خدائی تراست ازل تا ابد بادشاہی تراست
 کلام بلند است و ترکیبش دلپسند اما با شعر نظامی بہر دوش نیفتادہ -
 نظامی گوید -

خدا یا جہاں پادشاہی تراست
زما خدمت آید خدائی تراست

خسرو جہاں پادشاہ را منادی قرار داده و این اسمے است کہ مخصوص
بذات او سبحانہ و تعالیٰ نیست و نظامی اسمے مخصوص را منادی آورده زیرا کہ
اطلاق لفظ خدا بے اصناف بر دیگرے جائز نیست گوئی لفظ خدا بمنزلہ اسم
ذات قرار یافتہ و وصف جہاں پادشاہی را برائے او اثبات نموده و در شعر
خسرو ہما مقصود خدا (خدائی تراست) سامع را بگوش نفیذہ تخصیص تعین منادی
نہ تواند کرد و در مصرع ثانی خسرو بیش ازیں چیزے نیست کہ دوام ملکے مسلم
است و دیگرے در آن انہاز تو نیست و نظامی در مصرع ثانی مقابله عبودیت
بالوہیت نموده و گفتہ کہ شان ماعبودیت است و شان تو الوہیت گوئی بر
طریق دقیق علت و دام پادشاہی را بیان نموده و ہمیں معنی بلاغت است و ہن

اسدی طوسی در گرتشاسپ نامہ آورده

سرانے است گیتی کشادہ و دور یکے آمدن راشدن را و گر

۵

امیر خسرو گوید

دو در دار و این تنگنائے دراز کہ در رفتن و آمدن ہر دو باز
اسدی عالم کون و فساد را برائے تشبیہ کردہ و خسرواں را بہ تنگنائے
دراز تعبیر نموده تنگنا پوش از جہت عدم بقائے دوام موجودات است و

دراز بودن آن از جهت مجہول بودن مبد و معاد است و این امر در شعر
خسرو مزیت پیدا کرده -

تائی کہ در متاخرین خود را نحی رسوم منتقد میں گماں می برد - درج مروج
گوید -

بکین خصم تو در کان آہن و فولاد
سنزد کہ ساختہ بنید تیغ و تیر و تبر
از آہن و فولاد یکے خشو است اگر چه این نوع عطف غلط نیست ایمانی
بلاغت است - و اگر در مصرع ثانی بجائے بنید لفظ حیز ندی نشانده موزوں تر
مے افتاد و در ہن قصیدہ گوید

شفا ز مہر تو خیزد چو شادی از بادہ
بلا ز قہر تو زاند چو شعلہ از احنگر
اگر بجائے لفظ شادی لفظ مستی مے آورد موزوں تر می بود زیرا کہ شادی
مخصوص ببادہ نیست - بر عکس مستی کہ مخصوص است ببادہ و در مصرع ثانی اگر
بجائے اگل لفظ آفرنی آورد واضح تر می بود زیرا کہ شعلہ از اگلر معہود نیست -
اگر چه یہ مختلف تاویل آں می توان کردن - با زنی گوید
اگر جلال تو در نہ سپہر گیرد جائے
ز تنگ ظرفی افلاک بشکند محور

دریں شعر لفظ تنگ ظنی اگرچہ غلط نیست اما چون تنگ ظنی بطریق کنایہ
معنی دیگر ہم دارد کہ دریں مقام مقصود نیست۔ اگر عوض آن تنگنای میگفت
اصح می بود و در قصیدہ دیگر گوید ۵

تسخیر جہاں را کر مش ہر سیلماں
یا جوج زماں را سخطش سد سکندر

اگر بجائے لفظ تسخیر لفظ عفریت می آورد و نظریہ تقابل یا جوج کہ از اعیان
است و بانہر سیلماں نسبت دارد مناسب تر می بود زیرا کہ تسخیر صیغہ مصدر راز
معانی است نہ از اعیان۔

در مدح اسپ محدود می گوید ۵

تو آں باد سیری کہ ہنگام جولاں بود در کف باد صرصر زمامت
در مصرع اول اسپ را باد سیر گفتہ و در مصرع ثانی زمامش را در کف
باد صرصر تہادہ گوئی را کب و مرکوب ہر دور را باد قرار دادہ خیل زشت می
نماید اگر در مصرع اول بجائے باد سیر برقی سیر می گفت خوبی دیگر در شعر روئے
می نمود و مع ذلک استعمال لفظ زمام کہ انخصوص بہ شتر است بجائے لفظ
عنان غلط فاحش است و در کلام اساتذہ دیدہ شدہ و نہ کتب لغت مؤید آن
است جائے دیگر می گوید ۵

ملک ہست در لباس بشر کاین خلایق نہ لائق بشر است

لفظ لائق در مصرع ثانی لائق مقام نیست اگر لفظ عادت یا شئوہ مے آورد
جائے داشت در قصیدہ دیگر مے گوید ے

روز را راسے تو در عرصہ اظہار آورد
شام را قہر تو در پر وہ ظلام گرفت
مقابلہ راسے با قہر درست نیست اگر تقابل لفظ مہر آورد درست مے افتاد
و بالفظ روز بطریق ایہام مناسب تر مے بود و ہمچنین مقابلہ اظہار با ظلام
درست نیست چہ اظہار عام است و مقابلہ آن با بخار درست مے آید بنا بریں
بجائے لفظ اظہار اگر فقط تنویر مے گفت نظر بہ مناسبت روز و نہر موزوں
تر مے بود و ہمدریں قصیدہ مے گوید ے

قدر بازار صدق از گہر لطف مشکست
روشنی ابر کرم از کف اکر ام گرفت
لفظ قدر بازار مناسبتر ندارد ز لعل تامل است و اگر میگفت ے
قیمت و در عدل از گہر لطف مشکست
و لفظ روشنی رونقے ندارد اگر بجائش لفظ مایہ مے آورد -

جائے داشت بازار در قصیدہ دیگر مے گوید ے
شمع روشن بہ شب تیرہ تو کوئی بہ مثل
پر تو مہرست مہد بہ دل بواہب است

لفظ ہر دو میں مقام پر تو نے نذار دوا اگر بجائش لفظ نورے آورد
موزوں ترے افتاد۔ در قصیدہ دیگرے آورد ۵

نقوش نامہ آن زیب پیکر طاووس

صریر خامہ آن چیت شہیر غمنا است

اسلوب ترکیب ہر دو مصرع یکساں نیست زیرا کہ مصرع ثانی را با حرف

استفہام در معرض سوال و جواب و انمودہ اگر دو مصرع اول ہم ایل اسلوب

را نگاہ می داشت شعر خیلے بلندے افتاد و مع ذلک صریر خامہ را شہیر
غمنا گفتن وجہ نذار دماثلتے میان ہر دو پیدا نیست و اگر جنیں مے گفت

صریر خامہ آن فر شہیر غمنا است ۵

جائے داشت و یا دو مصرع اول بجائے لفظ زیب لفظ چیت مے

آورد تا وزن ہر دو مصرع بر یک نہج مے بود و جائے دیگرے گوید ۵

شغال از قبولت بہر ماس چہیرہ

حام از خطابت بہ سیرغ غالب

کلمے شنیدہ نشدہ کہ اساتذہ قبول را با خطاب مقابل نہا وہ اند۔ بل

مقابلہ قبول بہ رد مے کنند و نیز حاصل ہر دو مصرع یکے است یعنی ضعیف

بہ قبول و خطاب تو بر قوی غالب مے آید و اگر در ہر دو مصرع جداگانہ مقابلہ

لطف با قہر مے کرد و شعر از خلل و زلل پاک مے آمد باز مے گوید ۵

بتوجہ رو دہر کہ چوں خط ترسا بسوز اطلبش چو قندیلِ اہب
محل دعا آخر قصیدہ نے باشندہ وسطِ آن وہم نے گوید
دو چشمش تعالیٰ دو جا دوئے لاہی
دو زلفش تبارک دہندوئے لاعب

در مقام استعجاب و استعظام تعالیٰ اللہ و تبارک اللہ گویند اقتصار بر
صیغہ فعل تعالیٰ و تبارک بے اظہار اسم جلالت در کلام اساتذہ نیامدہ سند
خواہد و اگر گوئی کہ از قبیل تصرفات فارسیان است گوئیم کہ ما میں سلم را
نمی داریم در باب تصرف در الفاظ عربی ایرانی را بر ہندی چہ مزیت است
اگر ہندی ایں نوع تصرف اباکار بر دھرا ناجایز دانند و اگر ایرانی جایز
و بازے گوید۔

بخون تن من خضیش انا مل زود و دل من و شمش حواجب
اگر بخون دل من گنتے بے بیج تر و درست بودے۔ بخون تن من کیب
سبح اور مصرع ثانی بجائے دل من من صحیح ہے بود و سمیع زیا و خوب صورت آمدہ نہ بمعنی وہم
کہ وہ سند باید و جائے و گیر میگوید۔

مرغ ہوا و ماہی دریا بخواب من بیدار و چشم دوختہ در چشم اخترا
ہر دو ترکیب یعنی مرغ ہوا و ماہی دریا درین مقام محل نظر است زیرا
کہ مرغ ہوا در ہوا خواب نہ تواند کرد و اگر مراد آن است کہ در آشیان

خود بخواب بود پس لفظ ہوا چہ معنی دارد خاقانی مرغ و ماہی را نظر باقتضا
حال بے اضافت آورده

مرغان و ماہی در وطن آسوده اند الا کہ من
بر من چہ نے مرد و زن بخشوده اند الا کہ تو
و اگر کہے گوید کہ سجانی استر آبادی ترکیب مرغ ہوا را استعمال کردہ
چنانکہ مے گوید

با مرغ ہوا مرغ سہرا گر پیرد پیش از سر دیوار نخواہد بودن
گوئیم مانگفتہ ایم کہ ترکیب مرغ ہوا غلط است بل غرض آن است کہ مقتضای
محل نیست و بس در شعر سجانی بر محل افتادہ ہمچنین ماہی جز در دریائے
باشد اضافت حشو است۔ و مطلع قصیدہ دارد

بگردوں تیرہ ابرے بامداداں پر شد از دریا

جواہر خیزد گوہر ریزد گوہر پیزد گوہر ز ا

مصرع ثمانی مشتمل بر تکرار بے معنی است۔

قاآنی در جواب گلستان سعدی کتاب تالیف نمودہ کہ بگلستان قاآنی

شہرت دارد۔ اما چنانکہ دانی

ہر ہوسنا کہ چہ داند جام و سنداں باختن

در آن کتاب در زشتی ظلم مکیوید۔ قطعہ

ظالما زین ظلم کردن شرم دار پیش ازاں کس مرگ بر بند نفس
 گرستم برخوشین داری روا هم روا باشدستم کردن بکس
 ظلم چندان کن که رونے ادخواه از تو در سلطان گیر و یا عس
 ظلم بر مظلوم میسند آن قدر کش نباشد جز خدا فریاد رس
 قطعه ایست که می توان گفتن هیچ از بلاغت با خود ندارد گوئی طعام
 است بے نمک و با دود ایست بے گزک - ندائے ظالم در شعرا و چو قدر گوار
 است و ترکیب زین ظلم کردن از صاحب زبانے که در زماں انحطاط ایرانیاں
 حکیم لقب یافت خیلے ناپسند است و همچنین ترکیب شرم دار منافی بلاغت
 است چه مقام آن است که ظالم را تهدید نماید و در ترکیب مذکور هیچ تهدید
 نیست و حاصل مصرع ثانی آنست که پیش از مرگ از ظلم دست بردار و
 میلانی که این معنی هیچ از اشاره بوعید ظالم با خود ندارد و شعر ثانی پیش از مفهوم
 جمله مشهوره "آن چه بر خود نه پسندی برویگراں میسند" مفهوم ندارد و - و چنانکه
 می بینی خالی از وعید است و در امتناع ظالم از ظلم مؤثر نه - و شعر ثالث و
 رابع را حاصل آن است که چندان ظلم بکن که داود خواه داور می پیش حکومت
 بردن تواند نه چندانکه جز احکام الحاکمین دیگرے فریاد رس او نبود - پیدا است
 که این معنی ظالم را از ظلم باز نه دارد بل ظالم را به نوعی از جواز ظلم متوجه
 و هم درین معنی جائے دیگرے گوید قطعه

اے شکر ستم کن چنیداں کہ پر ظلم کار گر و دستک
زاں حذر کن کہ آورد ورنے و امن عدل کردگار بچنگ

قطعه ایست تن بے جان و شاید بے آن -

سعدی در منع ظالم از ظلم در گلستان خوش گل معنی می شکفاند -
نکند چو ریشہ سلطانی کہ نیاید ز گرگ چو پانی

مصرع اول مشعر است از زوال دولت ظالم و مصرع ثانی مشتمل است
بر تشبیه تشیل بر طریقی ارسال المثل - کہ از علت زوال دولت ظالم مشعر
است در جائے دیگر می فرماید -

نماند ستمگار بد روزگار بماند بر و لعنت پاندار

تهدید ظالم و وعید آن در الفاظ دیگر بہ ازین تصور نیست و باز در
جائے دیگر ارشاد نموده -

پنداشت شکر کہ ستم بر ما کرد برگردن او بماند و بر ما بگذشت

بلاغت این کلام مجز نظام را جز بہ سخن شناس سلیم الفطرت کہ عمرے در
موازنہ کلام اساتذہ بسر برود یا شد نتواند اندازہ کردن - مصدر پنداشت
موضوع است برائے علم مضمون - گوئی دریں لفظ اشارہ ایست کہ گمان مرد
شکر کہ بر دیگران ظلم جایز داشته بر غلط است - بل آن ستم بر نفس خود کردہ
چہ از قبائح عواقب آن امین نتواند بودن و مفہوم جملہ "برگردن او بماند"

چہ قدر مشکل بر معنی مصیبت است و در منع ظالم از ظلم مؤثر و حمله بر باگزشت
 شعر است از نجات مظلوم از مصیبت ظلم بہ نحوے کہ تیغ از اذیت ظلم باو
 باقی نماند و حاصل ہر دو حمله آن است کہ نتائج قبلیہ ظلم بر ظالم پائدار خواهد
 ماند۔ و مظلوم ہمیں در یک نفس از مصیبت ظلم رہائی مے یابد۔

باز مے فرماید

لب تشک مظلوم را گویند کہ دندان ظالم بخواہند کند
 و در بعض نسخ نمند بصیغہ نہی دیدہ شد و توجیہ شعر در ہر صورت امکان دارد
 اما بلا غت شعر تا بسجده است کہ زیادت بر آن متصور نیست۔

حقا آئی جائے دیگر معنی سعدی را در الفاظ خود موزوں مے کند

بداند ہر کہ کند از دوستان دل
 کہ دل کندن نہ جان کارے است مشکل

شیخ مے فرماید

نیاید بستن اندر چیز و کس دل کہ دل برداشتن کارے است مشکل
 بر تبصر معنی شناس خود ہوید است کہ شعر شیخ را چہ پایہ فریت بر
 شعر قافی حاصل است شیخ در اول حال از دل بستن منع میکند تا در
 پایان حجت از مشقت مفارقت محفوظ ماند۔ و منعش از دل بستن نہیں
 محدود بہ ذوی العقول است بل از چیز ہائے دیگر نیز کہ معظم اوقات اہل

دنیا در گرد آورون و نگاہ داشتن آن ضائع گردد۔ و مصرع ثانی علت فعل
 متفی است۔ و لفظ کندن در شعر قافی از در و جاں کندن کم ناگوار نیست۔
 سعدی در آغاز کتاب بحر ذوات خداوندی رطب اللسان است
 ”ہر نفسی کہ فرومے رود۔ حظ حیات است و چون برے آید مفرح ذات۔
 پس در ہر نفسی دو نعمت موجود است و ہر ہر نعمتے شکری واجب“ قافی
 شیخ مے نماید ”ہر نعمتیش را شکری و خوراست و باز ہر شکرتیش نعمتے دیگر
 پس شکر ہر نعمت نعمتے دیگر در پے دارد۔ تا بحدے کہ در شکر ہر نعمتے ہزار نعمت
 شکر نہفتہ آید و ہنوز شکر نعمت نخستین ناگفتہ و چون بچشم مائل در نگری ہر شکرے
 کفرانے است و در ہر کفرانے غفرانے“ ہر چند معنی این کلام درست افتادہ
 اما با ہمہ اطناب خالی از خشو و زوائد نہ۔ کما لایحی۔

ہم در وصف قحط گوید

معاذ اللہ چیاں قحطی کہ کس را اگر برب حدیثیاں گذشتے
 رشوق نام ناں تار و ز محشر دماوم در دہانش آب گشتے

شیخ بہدین معنی مے فرماید

چیاں قحط سالے شد اندر و شوق
 کہ یا راں فراموش کردند عشق

ایما در کلام شیخ و اسباب بے ضرورت در کلام قافی خود اشکار است

زیر کہ لفظ چناں و از شوق و تار و زخمش و دوا دم در نفس معنی و غلے ندارد
 مع ذلک بلاغتے کہ در کلام سعدی است مے بینی قآنی براں دست نیانته
 چہ معهود است کہ در شدت قحط را بطہ نمودت میان دوستان منقطع میگردد
 و از شنیدن لفظ ناں آب در دمان گردیدن اغلب کہ ادعائے محض است
 بالجملة قآنی سچا ب سعدی خود را اصحا کہ ارباب معنی ساخته و بجز آنکہ
 در گرد آورون مغرفات بے منی و خرافات لاطائل کہ معظم آن مشتمل بر آتش
 سوتیاں و منکرات لوطیان است و از وعید مایلفظ من قول اہل الدیہ
 دقیب عتید غافل و از تہدید سنکتب ما قدموا و اتاہم بے خبر بودہ ساعت
 عمر عزیز را رایجاں دادہ و کارے از پیش نبودہ است و ازیں جاست کہ
 از پیرانیہ قبول عام محروم ماندہ و دست روزگار پر وے گردے رواجی
 افتشاندہ -

صاحب شعر العجم قآنی را با خاقانی بہ مقابلہ آورده محل تعجب است ^{اللہم اغفر}
 عامیاں را کہ از کلام اسانڈہ نابلد ہستند چہ خبر کہ خاقانی کیست و قآنی چیست
 از من بشنواہل زباں بود طبع موزوں داشت سخن مے گفت گا ہ زہر گاہ
 تریاک و وقتے زہیمکت و قحط ہائے ہماں سوم پاستانیاں را طرح افکن است
 و بر آثار شاں گام زن اما از پس دواں نہ با ایشان بھمنان -
 نظیری گوید

چونام توبه گرفتیم قدح بیاورد
نبوش باده نظیری کمال میون است

حافظ گوید

بعزم توبه سحر گفتم استخاره کنم
بهار توبه شکن میرسد چه چاره کنم
فرق میان هر دو شعر بر تقدیر معانی ازاں روشن تر است که حاجت
به بیان افتد ترکیب چونام توبه گرفتیم چه قدر متیندل است و در مصرع ثانی
بصراحت تمام امر بنوشیدن باده شعر را از محل بلاغت فرود آورده و در
شعر حافظ الفاظ عزم و سحر و استخاره گوی جان و رتن معنی دمیده اند و اسلوب
که در غرض عدم توبه در مصرع ثانی اختیار نموده بهتر از آن متصور نیست -
نظیری گوید -

حافظ گوید

سیب ذقن بیازیش از کف نمیدهم
تا دوست کو تهم نشود طوق گردش

حافظ گوید

زمینو مانے بهشتی چه ذوق دریاید
کسیکه سیب ز نخداں شاہے نگزید
قدر و قیمت سیب ز نخداں را به ازین اندازه نتوان کردن نظیری
بیش ازین نگفته که من سیب ذقن نازنین را از دست تهم تا دوست من
طوق گردش نشود و این معنی مخصوص بذات متکلم است و حافظ با و از بلند ندا
میکند که تو که جنت در پر سیب ز نخداں و لبر و قی ندارو -

نظیری گوید -

بہ گل پیراہنے امید دارم کہ خوشبو سازد آغوش و کنارم
یکے از آغوش و کنار حشواست در معنی زیاد تے پیدا نکرده ہر چند این
نوع عطف غلط نیست - اما منافی بلاغت است ہما الکن متکلم بلین را از ال
اجتناب واجب است -

رافعی گفتہ -

معطی نشود مردم ممسک بتعالی
اعور نشود دیدہ ازرق بہ میکشُل

ہمانا پنداشتہ کہ تعالی (تفاعل) بہ معنی اعطا است یعنی مردم متکلف
بخشدہ نشود - و تعالی در لغت جزات کردن و غرض کردن و بہ ناحق گرفتار
چیزے و نبرد کردن آمدہ و بچینے مے گوید

اے اختر سخا کہ ز سیر نوال خویش
ہر روز در سپہر تفاخر کنی سراں

اگر بانجوم تفاخر بودے راست بودے زیرا کہ قرآن کو کب جہد با کوب
نہے باشد و بے تعین مقارنہ قرآن نباشد -

و ادیب صابر کہ اکابر در حق وے بدح لب کشودہ اند - مے گوید
بیار آں شرابے بیابکی و صافی چو رخسار مشوق و چون چشم عاشق

صافی صیغه اسم فاعل است و تقریباً لفظ پاکی که معطوف علیہ است معلوم است که ادیب بالفظ صاف یا بی مصدری لاحق ساخته آن را بمعنی مصدری معتبر داشته و این غلط است -

و بالجمله این نوع مفعولات در کلام بعضی از اساتذہ یافتہ می شود و از دق گرفتن غرض مولف تنقیص نشان ایشان نیست -

ه

ظہیر فاریابی گوید

گفتار تلخ زان لب شیرین نہ درخور است
خوش کن عبارتت کہ خط ہر چہ خوشتر است

ه

حافظ گوید

بدم گفتمی و خورسندم عفاک اللہ نکو گفتمی
جواب تلخ می زید لب لعل شکر خارا

ظہیر گفتار تلخ گفته و حافظ جواب تلخ و پیدا است، مگر در گفتار تلخ یا سچ اشارتے نیست کہ مستکلم از نازنین اقتراح چیز کے کردہ باشد بخلاف جواب تلخ کہ منظوم است یہیں معنی کہ مستکلم از نازنین چیز کے استعدا نمودہ کہ اواز آں بغضب درآمدہ مستکلم را سقط گفت - گوئی مستکلم غدر سقط گفتن از جانب نازنین خود تقدیم میدہد و دریں غدر لطافتی است کہ فہم آں تعلق بذوق سلیم دار و زریا کہ سقط گفتن نازنین را بر محل نیک حمل کردن مشعر از استعطاف نازنین است -

و شعر ظہیر ازین معنی عاری است ظہیرے گوید نہ در خور است و حافظے گوید
 ے زید۔ و فرمے کہ میان ہر دو متحقق است ظاہر است زیرا کہ سخن در مثبت
 نازنین امر خوب خاطر و نمودن آں را موجب سرود و شادمانی قرار داد و سخن شتر
 از آن است کہ آں را بہ نگویش یا و کند و ترکیب خوش کن عبارتت در شعر
 ظہیر کہ مشتمل است بر معنی تحکم و استعلا نظر بہ منصب عاشق چیداں موزوں
 نیست و در شعر حافظ جملہ اعتراضیہ عفاک اللہ نگو گفتنی مشتمل است بر معنی استیلا
 نازنین و ایں مبنی است بر غایت مراعات لوازم مقام کہ معنی بلاغت یہیں
 است زیرا کہ جملہ عفاک اللہ خشو علیہ است منظوم بر اشارہ لطیفہ بنما ہے
 کہ شایان شان متکلم و مخاطب است و وزانش یہاں و زان کلام صداقت الہام
 حضرت رب العزت است۔ حیث قال عفا اللہ عنک لہ اذنت لہم۔
 گوئی شعر حافظ متضمن مراعات جمیع لوازم مقتضائے حال است و ما پیشتر شرح
 دادہ ایم کہ ہر چند در معنی و و کلام تفاوتے نباشد اما اگر اسلوب بیان را از
 قالبے بقابلے دیگر کشند یہاں معنی بہ ادا سے خوشتر و دلکش جلوہ گر آید سبحانی
 استرا با دی را نیمہ رابعی است ۛ

کس نیست کہ از تو جان تواند برون

ایں را بتغافل کشی آں را بہ نگاہ

و گیرے یہیں معنی را در قالب سوال و جواب بہ نظم آورده ۛ
 گفتش قل من خستہ چہاں خہی کرد گفت کہ ہے بہ نگاہ ہے بہ تغافل کہ ہے

تفسیر اسلوب در شعر ثنائی پدید آید اگر وہ ہمچنین شاعرے در ندرت
وجود انسان مہذب گفتہ است ۔

با صد ہزار دیدہ بگرد جہاں سپہر
جو یائے آدمی است وئے آدمی کجاست

ہمیں معنی را دیگرے ادا نمودہ ۔

آنچہ پر جستم و دیدم کم کہ بسیار است نیست
نیست جز انساں دریں عالم کہ بسیار است نیست

ہر دورا معنی یکے است ۔ اما در شعر ثنائی آن را در صورت آفتابہ نظم
آوردہ و بظاہر ہمینی بر تضاد نمودہ و ایں اسلوب در معنی نوعی از استعجاب
پیدا کردہ اما حرف کاف در مصرع اول محل تامل است زلالی گوید ۔
عطایت دوست از دشمن نداند ۔ یکایک را با کام دل رساند
ہمیں معنی را سعدی پیشتر از وہ نظم آوردہ ۔

دوستان را کجاکنی محروم تو کہ با دشمنان نظرداری
بر سخن فہم پوشیدہ نیست کہ اسلوب شیخ کہ مشکل براستفہام است چہ
قدر معنی را متین و مدلل ساختہ توجیہ استدلال بریں منوال است کہ کریے
کہ جو خود را اذاعدا ئے خویش با و نہادشتہ است در حق دوستان چہ
عطاست کہ ارزانی نخواہد داشت سامع بمجر و استماع آن را تسلیم نمی نماید

وزلالی بیش ازین گفته که دوست و دشمن در جو تو مساوی هستند فاین
هذه من ذاک

سلطان حسین میرزا در وصف قامت گفته است ۵

در چمن یار چو با آں قد و قامت برخاست

سرفشست ز دعوے و قیامت برخاست

در قد و قامت غیر از تغایر لفظ چیزے زاید نیست یکے از هر دو مشو
است اما چوں هر دو را بالعموم در یک جا ذکر کنند چنداں زشتی
نماید و مصرع ثانی بیش از تقابل زشت و برخاست خوبی دیگر نیست
میر تقی راست ۵

ز قامت تو بعالم قیامتے برخاست قیامت قدرت گر بود قیامت

همه خوبی شعر و لفظ راست مضمون است و بس - متاع را پس ایها مرام
خیلے دوست دارند با آنکه در معنی زیاده پیداست که کند - چنانکه دیگرے
گفته است ۵

ز قد و قامت آں غارت هوش

مؤن کر و قد قامت فرا موش

ظاہرش دلرباست و باطنش جانگزا - لفظ پرستان اجام صبح

است و معنی طلباں را سوادان روح - بچپیں دیگرے راست ۵

سرو چوں بد آں سہی بالا گفت سبحان ربی الاعلیٰ
از شعر بالا امتیاز سے تمام دارو باسلامت الفاظ خوبی معنی را
فراہم آورده -

وگاہے باشد کہ مستحکم برائے یک مسبب سبب پیدا نماید و دیگرے آن را
باسبب دیگر تعلق دهد و مزیت آن را باشد کہ ربط مسبب با سبب لطیف
تر و آرد - منوچہری در وصف سبب گوید -

یک نیمہ رخس زرد و دیگر نیمہ رخس سرخ
این را بہنجان و ہم و آں را خفجان است
سعدی گوید -

سبب گوئی و دایر یار اں گفت
نیمہ زیں روئے سرخ و زان روئے زرد

منوچہری سبب سرخی نیمہ سبب و زردی نیمہ دیگر جداگانہ بہنجان
خون و خفجان قرار داده و اگر بجائے خفجان یرقان گفتے ہر استی نزدیک
تر بودے چہ خفجان اختلاج قلب است و یرقان از امراض جگر و خفجان
را صفرت و جہ ضروری نباشد بخلاف یرقان کہ مستلزم صفرت است کہ
ہو معلوم عند اطباء اما کلام در آن است کہ اسباب بتقان بہنجان
خون در یک وقت بہم مے آید یا نہ ؟

ہر چند منوچہری از اساتذہ قدیم است اما شعر سعدی را مزینتر است
 کہ محتاج مزید تامل نیست زیرا کہ قافیہ را میرسد کہ حضرت وجہ از خوف
 فراق مسلم است اما سرخی چہرہ را سبب حسیت؟ جوابش آنکہ ہنگام
 وداع نازنین بر دل عاشق دو کیفیت عائد گشتہ یعنی کیفیت سرور و نشاط
 کلام و لاویز نازنین کہ از وعدہ وصال خبر میدہد و کیفیت خوف فراق کہ
 در حال در پیش است اول موجب سرخی چہرہ و ثانی موجب زردی آن
 است۔ و این معنی نظریہ مناسبت اقتضائے حال و وداع نازنین بغایت
 لطیف است و مے تواند کہ سرخی چہرہ عاشق را خجالت نازکی جان بخشی
 کہ مقتضائے وفاداری است بسبب بودہ باشد۔

و شاعرے گفتہ است ۛ

آہو ز من آموختہ ہنگام رسیدن
 رم کردن استاد و گشتن و دیدن
 دیگرے راست ۛ

بسمل ز من آموختہ ہنگام طہیدن
 تپ کردن غلطیدن حسرت زوہ دیدن

یقین است کہ یکے بروگیرے یورش آورہ متاع اور البارت برو
 میان ہر دو فرقتے بسیار نیست جو انیکہ آں یکے در مصرع ثانی چہار چیز را

جمع ساخته و دیگر کے سب چیز کتنا نموده اما چار را اسے شمار باید کرد زیرا کہ ہنگام
رمیدن کم کردن معنی ندارد التبادل بل تحصیل حاصل است۔ بچپن و تعریف ناف
طاقتی گوید

چہے گوئم کہ ناف آں پری چہر
بود گرداب اندر چشمہ مہر

مسح گوید
خمیر آں شکم چوں کرد تقدیر نشان ماندہ برو انگشت تدبیر
لطافت تشبیہ در ہر دو موجود است و ہر یک را بر جائے خویش انداز
گیرائی حاصل۔ اما در شعر اول وجہ شبہ استدارت و تابانی است و در شعر
ثانی رخوت و استدارت و بیاض و عمق و یہیں قدر ثانی بر اول مزیت
دارد۔ حکیم سنائی گفتہ۔

نہ کند عشق نفس زندہ قبول نہ کند باز موش مردہ شکار
وحشی یزوی گوید۔

عقاب آنجا کہ در پرواز باشد کجا از صعوہ صید انداز باشد
فضیحی گوید

ماندہ بمعنی گذاشتہ۔ وقاعدہ زنان است کہ چوں آرد را خمیہ کنند نشانے از انگشت مبارک

بصورت چاہکے برو گذارند۔ ۱۲ منہ

از سوز محبت چه خبر ابل ہوس را
 این آتش عشق است سوز و ہمہ کس را

۵

حافظ گوید۔

جو ہر جام جم از طینت کان و گراست
 تو توقع ز گل کوزه گراں مے داری

شایدے را در لباس جدا گانه جلوہ دادہ اند اما شعر سنائی اوقع
 فی النفس افتادہ۔ چہ با وجود ایسا ز تمثیلش متضمن معنی الیت کہ غرض تمثیل
 از آں برو جہ احسن و زودہن سامع جا میگیرد زیرا کہ نفس امارہ را با موش
 مردہ کہ خیس ترین جانورے است تعبیر نمودن آن را بدرجہ غایت حقیر و ذلیل
 قرار دادن است و باز کہ شریف ترین جانوران شکاری است گاہے سرا صطیحا
 آں ندارد و در شعر وحشی بیش ازین نیست کہ ضعیف شائستہ آں نبود کہ قوی بود
 غلبہ جوید و شعر فصیحی فصاحتے ندارد و شعر حافظ معنی حکیمانہ با خود دارد و بہ اسلوب
 دلاویز تر مخاطب را بر ظن فاسد او آگاہ مے سازد۔ تو چہ پیش آنکہ محض غیب
 متوقع آن است کہ جام جم را از گل کوزه گراں ترکیب دہد مگر آں را تنبیہ
 مے نماید کہ ایں ہوس خام را از سر خود بدرکن و و گیرد و ایں کار مکرر کہ سعی
 تو دریں باب از قبیل فعل عبث است حاصل شعر آنکہ ہر کس سزاوار عشق
 و رزمین نیست۔ چہ عشق را فطرت قابلہ بہار است۔

کاتبی ترشیزی قصیده در مدح شروان شاه گفته مطلعش این است

باز با صد برگ آمد جانب گلزار گل
همچو ز گس گشت منظور اولوالالبصار گل

دریں قصیده در مقام تخلص این دو بیت گفته

خسته از فیروزه دارد خسته از یاقوت سُرخ

همچو قصر خسرو خوش خلق نیکو کار گل

دوش بلبل این غزل میخواند بر سر و بلند

غرق شبنم شد به گلشن ز آب این گلزار گل

تخلص خیل شگفت است اما لفظ نیکو کار نیک نیفاوده و اگر بعوض نیکو کار

شیریں کار می گفت چه قدر در حسن شعر افزائش روی میداد و زیرا که

نظر به مناسبت ذکر خسرو ازین بهتر اصلاحی متصور نیست و شیریں کار یعنی

پسندیده کردار مطرو است -

طغرا گوید

اگر فرما و شیریں کار بودی دریں کو به سار صنعتها نموده

و در شعر ثنائی بر جان بلبل قمری را غزلخواں ساختن سزاوارتر است

اسانده بلبل را بر سر و منشاند اند چنانکه قمری را بر شاخ گل تر -

عربی شیرازی در مدح اکبر شاه جواب این قصیده گفته است مطلعش

این است

۵

نوبهار آمد کہ افشا ند چو حسن یا رگل
چوں وصال یار ریز و ہر خس و ہر خار گل
بزرگ سخن فہم مخفی نیست کہ مصرع ثانی بامصرع اول در حسن ماخذ
نئے سنجہ لفظ ہر خس و ہر خار بمنزلہ خس و خاشاک گلشن است۔ خاکسار و کوف
بجوابش پروا خستہ و قصیدہ را بہ نعت حضرت سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم
مذیل ساختہ مطلعش این است۔

۵

رایت اقبال برد و باز در گلزار گل
ساخت بر اقلیم وے بالشکر جبار گل
موازنہ در ہر سہ مطلع حق سخن فہمان است۔

۵

اوحدی مراغی شرعے گفتہ
نزد خدا پرستماں دانی کہ چسیت طاعت
آں سیرتے کہ دروے آزار و ل نباشند
ترکیب صحیح است و معنی درست اما اسلوبش بے نمک۔
دیگرے این معنی را با سلوب گزین در معرض بیان آور وہ
مباش در پے آزار و ہر چہ خواہی کن
کہ در شریعت ما غیر ازین گنابہ نیست

جملہ ہرچہ خواہی کن در عموم حکم چہ قدر قوتے پیدا کردہ و در مصرع ثانی حصر
گناہ در آزار خاطر مستلزم آن است کہ آزار خاطر امریست اہم کہ عاقل را
نہاید کہ گاہے گرد آں گردو - گوئی بندگراں بردست و پائے مخاطب نہادہ
تا اصلاً اقدام بر آزار خاطر کسے نہاید و حاصل شعر اوحدی بیش ازین
نیست کہ آزار بہ کسے نہ سازدن طاعت است و بس زاجرے از آزار -
در شعر موجود نیست -

ذلالتی در تعریف اسپ گوید

ز جستن جستن آن سایہ در دشت

چو مرغ آشیای گم گشتہ گشت

اگر عوض آشیای گم گشتہ آشیای گم کردہ میگفت البتہ بلیغ تر
مے افتاد و میان این ہر دو ترکیب فرقے لطیف است و ہم آں طبع نظیف
را متقاضی است زیرا کہ ثبوت وصف گم گشتگی برائے آشیان است و
ثبوت وصف گم کردگی برائے مرغ و ظاہر است کہ اضطراب و سرسبکی
مرغ از گم کردگی آشیای بیشتر است از گم گشتگی آں چہ سعی او در
جستوئے آشیای و راہ نبردن بدان موجب اضطراب مزید و قلق شدیدی
اوست زیرا کہ کم کردگی مقصور نہ باشد الا از فقدان چہرے بعد حصول آں
و اگر کسے گوید کہ حافظ سیر از ترکیب گم گشتن را اختیار نمودہ نیست

تال -

۵

یوسف گم گشته باز آید بکنعان غم مخور
 کلبه احزان شود روزی گلستان غم مخور
 جوابش آن است که درین شعر مقتضای مقام گمشتن است نه گم کردن
 زیرا که ماسبق له الکلام درین شعر گم شدن پسر است و باز آمدن او نه
 بیان گم کردن پدر پسر را چنانکه در شعر سعدی فافهم فانه لطیف - والا حفظ
 که ببلغ تر شعر را ایران است مقتضای مقام را نیکو می شناسد چنانکه
 جائے دیگر می گوید -

۵

چه فرصت بها که گم کردم درین راه
 ز بخت خوانبک غافل خویش
 وقده بلغا شیخ شیراز ہیں ترکیب را اختیار نموده حیث تال
 یکے پر سید زان گم کرده فرزند
 کہ اے روشن گهر پیر خرمند
 وہم محتشم کاشی گوید
 کہ ز سہم خدنگ طاہر روح
 مرغ گم کردہ آشیاں باشد

وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی سید المرسلین والہ الطاہرین

پایان نامہ

روحی کج رج زبان را کہ از غایت افعال نارسائی سر بگم بیان خجالت فرو برد
 اہست غنچہ دلش از صدمت سموم کم سواد ی پر مودہ یار اے آں کو کہ بسان حرفیان
 ادا فہم بکبار و مرز یہائے معنی شناسی دست بر آرد و خود را از جملہ محققان
 فن معانی شمار و خاصہ در یزم بہتر پروران و سخوار پسند کہ بناخن طبع دقیقہ رس گرہ
 از رشتہ نگرسانی کشائند و در عرصہ سخن گوئی و سخن فہمی بر سابقاتان خوش خرام سابق
 مے آئید ملولفہ

باز چون رہو اہر افشاند صعوہ از ہتیش فرو ماند
 بانگ تند رچہ مغز کوہ خارو بر طین گس کہ گوش آرد

اما چہ توان کرد کہ در سلسلہ نظام عالم ناتوان را با توانا از بناطے است و
 زشت را با زیبا اختلاطے والحق اگر بنائے ملکوتات و دو مان سفلی بر اساس این اصل نہانند
 عقد تفاوت ریتے میان کوچک و بزرگ باز کشادہ اندے بالجملہ جائے
 کہ در شہوار است خر مہرہ کس مگیر ہم بکار است و گوشتے کہ بہ نعمہ و کش بلبل بگوش
 بر صد است باصوت دلخراش زاغ ناخوش ادا نیز آشنا ہر چہ غے خواست کہ خود را
 بہ شیوہ مترسمان روزگار عرصہ طعن متعنتان زمان نماید و بر روئے سامعہ باب روو
 قبول انبائے جنس بکشند اما چون بعضے از لطائف ملکوتات این فن شریف کہ از دور باز
 در نہانخانہ ضمیر مخفی و محتجب بودہ مقتضی آن بود کہ آن جملہ را بلباس نقوش حروف بجات
 قرطاس جلوہ و بہد و بتائید از لی قدم از دائرہ کشمکش بدگمانیہائے انبائے روزگار
 بیروں نہد و مع ذلک ویریں باب اصرار بعضے ادا عرۃ و احباب ضمیمہ این انتشار

آمدہ طوعاً و کرہاً زبان خامہ را بر طبق خلطو اعلیٰ الصالحہ و آخر سنیاً بہ مقالات خطا
و صواب آلودہ ساختہ و در تکیہ و پوئے میدان نظر و استدلال گاہے دیوانہ و گاہے
فرزانہ تا ختم نے نے نہ دیوانہ ام نہ فرزانہ بل ساقی ازل آنچہ را فرافرویمانہ استعدا
ایں دروی کس نخواستہ تحقیق یافت بہ بنیحت و بے ہیج مخالفت در جام طلب آیں

سیہ مست بادہ معنی بر نیحت و حکم

بدر ووصاف ترا حکم نیست مگر کش کہ ہر چہ ساقی مار نیحت میں لطاف است
بر یاد امام المحققین حجتہ المدقین شیخ عبدالقادر جرجانی کہ در شان ادبیات آیت
است مہین و برائے است متین لوش جاں ساختہ و عرفیان بزم معنی را بدو ملگانی
بنوا ختم چشم بدو را اگر بدیدہ انصاف بگری کالائے است بنقد جان خریدنی و
ترانہ ایست بگوش ہوش شنیدنی - علم معانی - چنانکہ دانی علمے است گر انما یہ و فنی
است بلند پایہ کہ بے دستیاری آں پائے در راہ سخن فہمی و معنی رسی نتوان ہا و
بے پامردی آں زبان پشمن گزیدہ و معنی پسندیدہ نتوان کشادہ کما قلت

ادبیہ کز یں فن ندارد خبر تن آدمی دارد و جان خیر
اگر دامان ارادت فرخ آری ذخیرہ لائی آبدار برداری بہ یقین مے دالم
کہ آنچہ پر دست آیں فقیر یے بضاعت صورت اقام پذیرفتہ کمتر از ان است کہ
مے خواستم و بیشتر از ان است کہ مے کاستم اما نظر بہ حالات باختیار حاضر و معلوم
بر غایت و معدوم پر خاتم و خایائے زوایا بخوائے کہ ترک الاول للآخر
ذخیرہ پس آئندگان ہنر پرور ساختہ

فان وحدت لساناً قائلاً فقل

ہو الاول والاخر والظاهر والباطن وهو کل شیء علیہم بہ تقریب اختتام قطعہ

مستقمن تا بر خطباعت نامہ از زبان خامہ بدیں طراز تراوش یافت قطعہ

جوانے بخوابم در آمد سحر گاہ
چو پرسیدمش کیستی وز کجائی؟
بحسن او ابستہ نقش مرادم
بگفتا - و ہر عجم خوش سوادم

